The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA DHARMA SAMHITA

OR

PARÂŚARA SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN INDEX, APPENDICES, &c.

BY

PAṆDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME II., PART I.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV of 1867.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1898.

Price Rs. 4-0-0

Bombay Sanskrit Series No. LIX.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम्।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम-दशम-
एकादशाध्यायाः।

सा च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शाके १८२०.
राजकीयशकाब्दाः १८९८.

PREFATORY NOTES.

Generally Manu, Yâjñyavalkya and other famous Smṛitikâras have viewed Hindu Law in its three aspects, arranging them in the following order, *viz.,first* Âcâra, *second* Vyavahâra and *the third* Prâyaścitta. The Smṛitikâra Parâśara dwells on Âcâra and Prâyaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Âcârakâṇḍam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kâṇḍâs. But he has departed from the general order observed by several other Smṛitikâras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kâṇḍâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâśara Saṃhitâ :—

A.—Mr. Veṅkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kâṇḍam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kâṇḍam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, *viz.*, *A* in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrâm Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. eferred to under this mark in the first volume. t is incomplete, ending at the word प्राश्नीयात्. The olophon is as follows:—

॥ राम ॥ राम ॥ ९ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः ∵ ∵ (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and etween 32 to 33 letters in a line.

D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with B., and bears no date.

E.—This is also the subsequent part of the Âcâra Kâṇḍam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.

F.—This MS. also belongs to the Viśrâm Bâga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुग्भूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीशुभं भवतु ॥ (See page 194, Vl. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Âcâra-Kâṇḍam referred to in the first volume. It has

217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kâṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is **संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार लिखतं काशीमध्ये.**

J.—This MS. belongs to the Deccan College collection *A* of 1879-80. It contains only the Prâyaścitta Kâṇḍam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II.

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—*A.*—I have obtained on loan two MSS. of a Smṛiti of this author. One of them, marked A¹., belongs to the Ânandâśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Âśvalâyanîya Dharma-Śâstra, whereas the marginal title is Âśvalâyana Smṛiti. The date is शके १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered ; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under :—

१. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धोपयोगिप्रकरणम् ।

२. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धविधावष्टादशोऽध्यायः ।

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Âśvalâyana and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

ज्ञानाज्ञानकृतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च ।

and ends with the following colophon :—

इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः ।

The other MS., marked A², belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakaraṇa is also Âśvalâyanîya Dharma-śâstram. The general colophon is सम्पूर्णेयमाश्वलायनस्मृतिः. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वापृच्छन्मुनीश्वराः।
द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने ।।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत् ।
धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः ।।.

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithaṇa, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपरार्क, हेमाद्रि स्मृतिचंद्रिका, स्मृत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharma-śâstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमेकाग्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम् ।
प्रणम्य शिष्याः पप्रच्छुस्तं धर्मानाश्वलायनम् ॥
श्रोतुमिच्छामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान् ।
वर्णाश्रमाचारगतान् अ. रद्धर्माश्च कृत्स्नशः ॥.

On comparison I find that the work is quite different from the Smṛiti, alluded to above. It appears to•be very old. The colophon is इत्याश्वलायनीये धर्मे एकादशो ऽध्यायः । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम । लाळ्योपनाम्ना माधवेन लिखितं. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahârâshṭra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sâtârâ in Mahârâshṭra bearing the surname लाळे. The people all over Mahârâshṭra, however, commonly use the Śaka Era in noting dates, while the Saṃvat Era is used in the provinces north of the river Narmadâ. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Śaka Era. But 172 Śaka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Śârvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sûtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smṛitis. The only Bhâshya on Âśvalâyana's Śrautasûtra, known (from other works) to scholars of Sanskṛit, is that of Devaswâmi, and it is believed that Âśvalâyana has had no Bhâshya of his own on his Śrautsûtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskrit religious literature.

श्रौतस्य कर्मणः सिद्ध्यै श्रौतसूत्रं मया कृतम् ।
श्रौतस्यैवं च यद्भाष्यं मयैव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
गृह्यभाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
यथा वै ते करिष्यन्तीत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचक्षुषा ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातथम् ।
विवित्सुभिस्तु विप्रेन्द्रैरद्राक्षं वितथं क्वचित् ॥ १८ ॥
करिष्यमाणमालोच्य त्रैर्यद्वितथमात्मनः ।
तद्भाष्यादिषु गृह्यस्य निमृज्यन्निदमुक्तवान् ॥ १९ ॥
मदीयस्य तु गृह्यस्य भाष्यकृद्वृत्तिकृच्च यः ।
निघण्टुकारिकाकृद्यस्ते चैते चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वक्ष्यमाणविधानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा ।
पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ॥ ६४ ॥
आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ।
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ॥ ६५ ॥

(आ. स्मृ. ११. १४-६५).

In the last śloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vṛitti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vṛitti of Gârgya Nârâyaṇa, the only Vṛitti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Gṛihyasûtra with

its Bhâshya, Vṛitti, Nighaṇṭu and Kârikâ. Śrautasûtra with its Vṛitti by Gârgya Nârâyaṇa has already been printed and published in the *Bibliothica Indica* Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhâshya is said to have been written by Âśvalâyana himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakantharâva Âṭhalye of Dhâr, I found two Bhâshyas together with many Vedic books and those on Yâjñic rites. One of the Bhâshyas is by Devatrâta, and is known to scholars; and the other called Siddhânta. Bhâshya is only on the first half or the Pûrvashaṭka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 20 "Siddhântin's Bhâshya on Âśvalâyana Sûtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom of Mangalâcaraṇa is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :—

'इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वषट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ षष्ठोऽध्याय समाप्तः'।

The manuscript appears to be a recent one, and is written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 38 letters. At the end is :—

'संवत् १८७६ विकृतिनामाब्दे पौषशु० १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम्। भागवतोपाह्वयबाळंभट्टात्मजसोमनाथेन लिखितम्। आठल्ये इत्युपनामकबापूभट्टस्य इदं पुस्तकम्'।

* From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhâshya is on the Śrauta sûtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Páṇini in some places and the names of Śâkala, Bâshkala, Śikshá and other Sûtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकृतौ given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhânta Bhâshya—a Bhâshya on the Âśvalâyana Gṛihyasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhâshyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Gṛihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Âśvalâyana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhâshya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhâshyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Âśvalâyana. The Siddhânta Bhâshya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalâyana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Âśvalâyana's authorship of this Siddhân-

† From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Âśvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अथशब्दः प्रतिज्ञार्थ इत्युच्यते । पूर्वेऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव कर्माणि कृतवन्तः । तच्च पुनरायुर्दौर्बल्यान्न शक्यते कर्तुम् । ततः शिष्यानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरारम्भं चिकीर्षुर्भगवानाश्वलायनः प्रतिज्ञातवान् ।

Âśvalâyana, being here spoken of with reverence as भगवान् must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

The Vṛitti on Âśvalâyana Gṛihyasûtra by Gârgya—Nârâyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vṛitti of the Âśvalâyana Gṛihyasûtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Paṇdit Lâlâcârya Gajendragaḍakara; a great-grandson of the well known Sanskrit Paṇdit, the late Râghavendrâcárya of Sâtârâ. I think this Vṛitti called the Gâṇeśîvṛitti was not generally known to the learned public; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vṛitti in any of them. The Vṛitti begins with the following :—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अव्याद्व्याजभव्यो ऽमरनरहितकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-
प्युर्वीमासाद्य माद्यद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ ।
रामः शृंगारमूर्त्तिः करुणरसनिधिर्वीर एवाद्भुतोऽपि
भुक्तैनः क्रोधमूर्त्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान् ॥ १ ॥

कौसल्यायां दशरथनृपाद्राम आविर्यदासी-
द्वैकुंठादिर्निखिलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत् ।
पूर्णोऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु

मत्वैवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥
गणेशं शारदां तातमानम्यानंददेशिकम् ।
आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तौ किंचिद्विचारये ॥ ३ ॥.

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with :—

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तिरत्र विचारिता ।
सद्भिः सम्यग् विचार्यैव द्रेष्यतां नहि खिद्यते ॥.

It can be supposed that the Vṛitti ends here, but after the above verse is written 'अथ मंत्रार्थः' It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vṛitti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaiśvadeva says:—

अत्र किंचिद्विचार्यते देवयज्ञस्याव्यवस्थितवैकल्पिकगृह्याग्निलौकिकाग्न्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा–

'गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ।
तन्त्रं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिकृद्वचनं यथा ॥
औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजाम्' ॥

इति आश्वलायनकारिका ।

'अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नात्र
पाकयज्ञतन्त्रम्। अग्निमौपासनं पचनं वा
परिसमूह्य'।

इत्यादि गृह्यपरिशिष्टम्।

'स्नात्वा गृहं समागत्य वैश्वदेवं समाचरेत्।
प्रातरारम्भणं तद्धि ..त्र कुर्यात् स्वशास्त्रवत्॥
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः।
सायं वा यदि भुञ्जीयात् तत्कृत्वा जात्वपि स्वयम्'॥

इत्याद्याश्वलायनस्मृतिः।

'वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनीषिभिः।
औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता॥
विकल्पस्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः।
अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते॥
वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनान्नेन तद्भवेत्।
वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत्॥
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि'।

इति शौनकः।

'गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा'॥

इति स्मृत्यर्थसारः। इत्यादीनि।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

'तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिमूलकत्वं स्पष्टमेव। गृह्यपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्यातार्थानुवादरूपं मानुषं प्रामाणिकस्वारसिकसूत्रार्थाविरोधेनैव प्रमाणम्। आश्वलायनस्मृतिस्तु प्रामाणिकैराकरेष्वदृश्यमानत्वात् कृत्रिमेत्युच्यते इति प्रसिद्धमेव। शौनकीयत्वेन लिखितं वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिक्तोऽपपाठः। श्लोकरूपायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृत्त्यादिमूलकमेवेति स्पष्टमेव। स्मृत्यर्थसारीयं तु

आश्वलायनकारिकावाक्यमेवेति न किमपि वा-
क्यं विचारार्हमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात्
सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति
स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो
वा इति निर्मत्सराः सुधिय एव विदांकुर्वन्तु'।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A¹ and A² of the Âśvalâyana Dharma Śâstra. The lines which are quoted in the above extract from Âśvalâyana Smṛiti are found in the manuscript आश्वलायनधर्मशास्त्र which I have discussed already; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आश्वलायनस्मृति. The Vṛittikâra Gaṇeśa says that as the Âśvalâyana Smṛiti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmaśâstra, written by authoritative persons it is called कृत्रिम and that this is already known. But the truth of this remark cannot be sufficiently proved; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smṛiti in question must not have been seen by the Vṛittikâra Gaṇeśa or must not have been known to him at all.

Gaṇeśa, the author of the Vṛitti, has made mention of a 'भाष्य' in the extracts quoted above; but it is rather difficult to make out, whose Bhâshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhâshya composed by Âśvalâyan himself and referred to in the Smṛiti under question, was known to the author at all!

व्याघ्र—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—"Vyâghra-pâda (verse exists) and Vyâghra." But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title "बृह० व्याघ्रस्मृतिः" apparently बृहद्व्याघ्रस्मृतिः The beginning, however, runs as:—

श्रीगणेशाय नमः । व्याघ्रस्मृतिः ।
ऋषिमेकाग्रमासीनं व्याघ्रं मतिमतां वरम् ।
पप्रच्छुर्ऋषयः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम् ॥
हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याघ्रं वेदविदां वरम् '।

And the marginal title on each leaf which reads व्या० स्मृ० leads to the belief that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are not different authors. At the end of the MS. it runs thus:—

व्याघ्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
इति व्याघ्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
रजस्वलां सूतिकां च श्वानं काकं च गर्धभम् ।
कुक्कुटं विड्वराहं च भूपं पाषण्डिनं तथा ॥
बहिर्देवलकं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्' ।
संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mâdhavâcârya under the names व्याघ्र and व्याघ्रपाद are found in the present MS., it is plain enough that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are identical. The name बृहद्व्याघ्र is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातातप.—This is a prose-work of Śâtâtapa. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanâgarî. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Rañgayâ of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kânci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each. It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः । and ends with the colophon—

'इति शातातपप्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
एतज्ज्ञात्वा द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम् ' ॥
इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Ânandâśrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smṛitis. The Smṛiti of Śâtâtapa appearing in the MS. by the name of Śâtâtapa Dharma-śâstra occupies six leaves, *viz.*, from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, *viz.*, शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ चैत्रशुदि १३ and it further ends in "लिखितं मित्र राधाकृष्णेन काश्याम्" This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Ślokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Ślokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Davanâgari MSS. exactly coincide with those of the Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smṛiti in question is quite different from the work Karmavipâka of 6 Adhyâyas of Śâtâtapa.

यज्ञपार्श्वः—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Náringreṁ, a village in the Ratnâgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called *Pariśishṭas.* The first *Pariśishṭa* containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपार्श्वाख्यं प्रथमपरिशिष्टं समाप्तम्. The Second *Pariśishṭa* has 125 Ślokas and it ends in

> **इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यज्ञपार्श्वाख्यं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ शके १७०३ प्लवनाम चैत्रकृष्ण संवत्सरे दशम्यां लेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकानि षट् ॥ युधंधह्यु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम् ॥ छ । छ.**

This MS. is marked on the covers अथ यज्ञपार्श्वप्रारंभः and इति यज्ञपार्श्व समाप्तः; however, it appears that it is a *Pariśishṭa* of *Kâtyâyanagṛihya Sûtra.* Both the chapters dwell on the rites of *Gṛihyâgni.* The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathyâwâda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the above-mentioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen Pariśishṭas or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named यज्ञपार्श्वे has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd Pariśishṭa or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879–80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of Pariśishṭas. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named Yajñya-pârśva Pariśishṭa. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on Smṛitis. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from Mâdhavâcârya. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, Girgaum, Bombay. VÂMAN ŚÂSTRI I.

1st *April* 1898.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ ऽध्यायानाम् ।

अष्टमोऽध्यायः।

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्[१]
मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः[२] सद्वृत्ततीर्थं श्रयन्[३] ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥
सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी[४] चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती[५] षडन्वयदृढः[६] सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः[७] पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां[८] श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्

---

१. C. E. F. and I. read पराम् for परम्. २. C. F. and I. read -सङ्गि-निपुणः, B. D. read सङ्गनिपुणं and E. and J. read साङ्गनि पुनः. ३. B. and D. read तद्वृत्ततीर्थाश्रयात्. ४. B. and D. read स्यर्थः for स्त्र्यर्थी. ५. B. and D. read पञ्चस्कन्धकृतिः. ६. G. reads षडन्वयदृढः सत्याङ्ग-. ७. B. and D. read नवनिधिं. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा[1] निमेर्गौतमिः।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥
प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका[2]
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः[3]।
शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता[4] सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि[5] भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं[6] माधवम् ॥५॥
श्रीमती[7] जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः[8] पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनो-बुद्धी[9] सहोदरौ ॥ ६ ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥
स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमा[10]पराशरः।
परावरस्मृतजगदीहितासये[11]
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

---

१. B. and D. read वैन- and G. वैण्य-for वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वौजा. For the same E. reads स्वेजा- Except A. and I. all read गौतमः for गौतमिः. २. B. and D. read फलोपघ्निका, G. has the marginal reading बलोपघ्निता. ३. B. and D. read षड्गुणा. ४. C. and F. read -कुसुमिता for सुरभिता. ५. G. reads नु विभाति for भुवि भाति. B. and D. read भारतीति-for भाति नीति-. ६. B. and D. read सर्वोत्तमं for सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता for श्रीमती. ८. C. E. and F. read सुकीर्त्तेः for सुकीर्तिः. ९. B. and D. read मनोबुद्धि-; while J. reads महाबुद्धि-. १०. G. and I. read -सुखमा-for -सुषमा-. ११. B. and D. read पराशरः स्मृतिजगती-, I. पराशरस्मृतिजगदी-. and G. पराशरस्मृतजगदी-.

श्री[1]पराशरेण आचारकाण्डरूपे[2]णातीतेनाध्यायत्रयेण विधि-निषेधौ दर्शितौ। अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्त[3]पातित्यपरिहारोपायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते। प्रायश्चित्तशब्दश्च रूढ्या योगेन च पापनिवर्त्तनक्ष[4]मं धर्मविशेषमाचष्टे। प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः—इत्याहुः सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादयः[5]। योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः—

> '[6]प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
> तपोनिश्चयसंयोगा[7]त् प्रायश्चित्तं तदुच्यते॥
> प्रायश[8]श्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते।
> पर्[9]षदा कार्यते यत्[10]तु प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्'॥

इति। अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते—इति विश्वासो निश्चयः। तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम्। पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सत् विषमं भवति। तच्च पर्षदा[11] येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं समं कार्यते तद्व्रतं प्रायश्चित्तम्। चित्तसमीकरणोपपादनं 'चारयित्वा प्रदीयते'—इति। व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्डयते विनाश्यते—इत्यर्थः। यद्वा

---

१. Except A. and I. all omit श्रीपराशरेण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणाद्यायेन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्त-. ४. J. reads -क्षमंधर्म- for -क्षमं धर्म-. ५. B. and D. read निबन्धनकाराः. ६. This ślôka is shown as a redundant one in Mânawa-dharma Śâstra, edited by the late Honourable Raosaheb V. N. Mandlik *vide* Adhyâya II. ślôak 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -संयुक्तं for -संयोगात्. ८. G. and J. read प्रायःशश्वत्समं for प्रायशश्च समं. ९. B. C. D. E. F. G. and I. read परिषदा for पर्षदा. १०. I. reads यत्तत्° for यत्तु. ११. J. inserts विनाश्यते इत्यर्थः after पर्षदा.

परिषदुपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति तथा चार-
यित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते[1] कार्यते अनुष्ठा-
प्यते—इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते—किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं ? अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः—

'प्रायश्चित्तैरपैत्येनः' ।

इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामुकस्या[2]धिकारात् काम्यम् । यथा वृष्ट्यादिफ[3]लकामस्य कारीर्यादि । अ[4]न्ये मन्यन्ते—पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः—अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः—

'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते ऽनिष्कृतैनसः' ॥
(म. स्मृ. ११. ५३)

इति । अ[5]निष्कृतैनस इति च्छेदः । याज्ञवल्क्येनापि—

'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता न[6]राः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिर[7]य-शाल्मली ।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सस्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेवं. ५. I. omits अनिष्कृतैनस इति च्छेदः. ६. H. reads निरताशयाः for निरता नराः. ७. C. F. G. and H. read -निलय- for -निरय-; while G. and H. substitute -शाल्मलीम् for -शाल्मली.

रौरवं कुड्मलं[1] पूतिमृत्तिकं कालसूत्रिकम् ॥
सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम्[2]।
महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च।
असिपत्रवनं चैव तापनं[3] चैकविंशकम्* ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः' ॥

(या. स्मृ. ३. २२१-२२५)

इति। अत्रोच्यते—नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति। निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात्। तदुपजीवनं च—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि'।

(या. स्मृ. ३. २४३)

---

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कचित् अष्टाविंशतिसंख्याका अप्युपलभ्यन्ते। नामभेदोऽपि दृश्यते। तथा च श्रीमद्भागवतम्—

'तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति। तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कृमिभोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयःपानमिति। किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः'।

(भा. स्कं. ५. २६. ६)

---

१. I. reads कुम्भलं for कुड्मलं, B. and D. read रौरवं मलपूतिं च मृत्तिकं for रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं. C. and F. read -मृत्तिका कालसूत्रिकाम्, E. and G. -मृत्तिकां कालसूत्रिकाम्, H. -मृत्तिकां कालसूत्रिकम् and I. -मृत्तिकां कालसूत्रकम्. २ B. and D. read समप्रतापनम्. ३. G. reads तपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम्। यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टि-न्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्। तस्यापि फलस्य नियोज्य-विशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम्। न हि—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि'।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम्। अतो न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम्। नाप्येतन्नित्यम्। तल्लक्षणाभावात्। न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चिद्दुरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते। किं तर्हि प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति। एतच्च—

'पापेषु निरता नराः'।

(या. स्मृ. ३. २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते।

ननु—नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति। तथा च महाभारतम्—

'सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति'॥

इति। वृद्धवसिष्ठोऽपि—

'ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद् यदि मानवः।
सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते'॥

---

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read ऽश्रयणात्. for ऽश्रवणात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and F. read नापि for नहि. ५. C. F. and J. read -भारते for -भारतम्. ६. C. and F. read सर्वेणापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दुःखभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् । यथा—

'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' ।

इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् । अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति[1]—

'नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।
विहितस्याननुष्ठानात् प्रतिषिद्धनिषेवणात्[2] ॥
प्रायश्चितं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते' ।

इत्युपक्रमः ।

'नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः ।

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम्[3] । तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

'विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ॥

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति । मनुना ऽपि—

'अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु[4] प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥

(म. स्मृ. ११. ४४)

---

१. J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति. २. I. reads निन्दितस्य निषेवनात् The reading is incorrect. ३. H. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्योऽपि, J. reads दुरितापूर्वोत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्. G. differs from J. in substituting कारणं for कारणे. All others to omit तत्. ४. J. and the text read प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु.

ननु—निन्दितसेवनाद्भावरूपाद्दुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः? न ह्यभावाद्भाव उत्पद्यमानः क्वचिद्दृष्टः।

अत्र केचिदाहुः—सन्ध्यावन्दनादिविहितानुष्ठानमग्निहोत्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम्। अयमेवार्थः—

'अकुर्वन् प्रत्यवैति'।

इत्यनेनाभिधीयते। न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरितस्योत्पत्तिरभिधीयते। स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः—इति।

अपरे पुनराहुः—'अकुर्वन्'—इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः। यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरितापूर्वसद्भावस्य लिङ्गम्। तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते—इति।

अन्ये त्वेवं समादधते—अभावाद्भावो नोत्पद्यते इति नायमेकान्तः। तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात्। मीमांसकमते—भाट्टैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता। योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपाया जननात्। प्राभाकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यते—

---

१. J. reads भावरूपदुरितो-. २. J. substitutes अथ तदेव for अयमेवार्थः, B. and D. read as follows :—

अयमेवार्थोऽभिधीयते। कुर्वन्नेव प्रत्यवैति-इत्यनेन
अभावाद्भावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते।.

३. B. and D. read यथैतत्, E. and H. तदेतत् and G. यथैव तत् for यदेतत्. ४. B. reads तथैव तत् for तदेतत्, and D. reads तथैतत् for the same. ५. H. reads नायमनैकान्तिकः. ६. H. reads अभिहिता for अभ्युपगता. ७. We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव एव नाभ्युपगम्यते and H. अभाव एवाभ्युपगम्यते. E. follows A. G. and J., but substitutes च for तु and inserts अपि after भावः.

'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' ।

इत्युदीरणात्[1] । तथा च सति विहिताकरणमपि भावान्तरमिति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पद्यतां[2] का तव हानिः[3]? अथोच्येत—प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यम्[4] । तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

'नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम् ।
आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः' ॥

इति । आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्[5]—

'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति' ॥

इति । अथ कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तर्ह्यत्रापि विहितोल्लङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु । एवं च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनां तु विहिताकरणस्याज्ञोल्लङ्घनरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्यते—

'श्रुति-स्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः' ॥

---

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पद्यते. ३. C. reads हतिः for हानिः. ४. H. reads कृत्युद्देश्यत्वम्. ५. B. D. and G. read दर्शितम् for प्रदर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु—

'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्' ।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि—

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्ज्येत कामतः' ।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दम् । स्नातकव्रतप्रकरणमध्ये पाठात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयोल्लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनान्नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु—गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभावावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च—

'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (१) अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवन्द्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति । (२) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

---

१. H. reads प्रसक्त-, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध-. २. I. reads याज्येन; while the text (Bombay Edition) reads येन for याप्येन. ३. I. reads अमेध्यमेधनं for अवन्द्यवन्दनं. ४. J. reads शिष्टस्याविहितक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निषिद्ध- for प्रतिषिद्ध-.

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न कुर्यादित्याहुः । (५) न हि कर्म क्षीयते—इति । (६) कुर्यादित्यपरे । (७) पुनस्स्तोमेनेष्ट्वा[१] पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानम् । (९) तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०)

(गौ. स्मृ. १९. १–१०)

इति । अयमर्थः— याप्यं[२] गर्हितमयाज्ययाजनादि । तत्कृतस्य लेपस्य[३] निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' ॥

इति । शङ्खोऽपि—

'यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।
एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति[४] च' ॥

(शं. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

---

१. G. reads -सोमेन for -स्तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यद्गर्हितम् for याप्यं गर्हितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. ४. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows :—

'यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रत्नानि निरये तथा ।
एवमात्मनि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च ॥'.

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति—

'पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्ति' ।

इति । अयाज्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्भ्रष्टा ऐकाहिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् ।

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' ।

इत्यकृतप्रायश्चित्तदुरितविषयं सुकृतविषयं च । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते' ॥

इति । यदि 'नाभुक्तम्' इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तेत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे ...न्तरमुत्पद्येत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्या... दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरव-

१. H. reads .
२. I. reads याज्ये

याप्येन. ३. I. re... २ E. and H. read तु स्यात् for तस्मात्; while B. शिष्टस्याविहितक्रिया for तस्माद्विमुच्यते for यावत्तस्माद्विमुच्यते. ३. All, प्रतिषिद्ध—.

अत्र केचिदाहुः—प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि। किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य—

'दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति स्म'[१]।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्—

'दोषात् कर्त्तव्यानि'।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ४)

इत्याह स्म। एवं च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु दोषान्तरमुत्पद्यते—इति। यद्वा ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-कृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्पयितुं शक्यम्। तस्मात् नैमित्तिकत्वे ऽपि नाऽनवस्था।

ननु—दोषनिर्घातो ऽपि[२] नैकान्तिकः। तथा हि। द्विविधं पापम्। कामकृतमकामकृतं च। तथा च बृहस्पतिः—

'कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्'।

इति। तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न काम-कृतस्य सोऽस्ति। तथा च मनुः[३]—

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते'॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

---

१. This Sutra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found in the MS. G. reads निर्घातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit अपि and insert न before दोषनिर्घातः. ३. B. and D. substitute यमः for मनुः, but the quotation appears in Manu

इति । बौधायनोऽपि–

'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्वे हते ऽस्मिन्[1] निष्कृतिर्नोपलभ्यते'।
(बौ. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते–

'यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥

इति । शातातपोऽपि–

'अकामावाप्तौ[2] प्रायश्चित्तम् । कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्' ।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नाऽनैकान्तिकः । तस्मान्निर्हर्तव्य[3]दोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते–इति सिद्धम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः–

अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । (१) तेनायं[4] समाक्रान्तोऽतिपातक-महापातकाऽनुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । (२) जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु ।

---

१. The text reads घ्नतस्तस्य for हते तस्मिन्. २. C. and F. read अकामाकारे वा for अकामावाप्तौ; while I. reads अकामकृते. ३. B. C. D. F. and H. read निहन्तव्य-, and for the same I. reads निर्हन्तव्य-. ४. The text reads तेनायमाक्रान्तो and except A. and I. all omit अयं.

(४) मलावहेषु प्रकीर्णकेषु[1] च। (९. अध्या० ३३) मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्—इत्यातिपातकानि। (१. अध्या० ३४) ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्—इति महापातकानि। (१) तत्संयोगश्च। (२. अध्या० ३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि। (१) कूटसाक्ष्यं[2] सुहृद्वधः—इत्येतौ सुरापानसमौ। (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम्[3]। (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृ-मातृष्वसृगमनं च। (५) श्रोत्रियर्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च। (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या[4] रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च। (७)

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा'।

(वि. स्मृ. ३३. १–५; ३४. १; ३५.१–२; ३६.१–७)

---

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads [कू]ट- for कूट-. ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्. ४. Between कुमार्याः and रजस्वलायाः the text inserts अन्त्यजायाः.

इति । मनुरपि—

'गोवधोऽयाज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।[1]
गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायाऽग्न्योः सुतस्य च ॥
*परिवित्तिता चानुजेन परिवेदनमेव च ।[2]
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।[3]
तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याऽध्यापनमेव† च ।[4]
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥[5]
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।[6]
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥[7]
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।[8]
आत्मार्थं च क्रियाऽऽरम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥[9]

* कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तिः कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वम् । तयोश्च कन्यादानं तयोरेव विवाहहोमादियागे चार्त्विज्यं च उपपातकं भवति इत्यर्थः ।

† प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियत वेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं भृतादध्ययनं एते द्वे अपि निषिद्धे ।

१. The text reads -संयाज्य-पारदार्यात्मविक्रया. २. C. E. F. G. H and J. read परिवृत्तिश्चानुजेन, I. परिविवित्तिनानुजेन and the text परिवित्तितानुजेऽनूढे. ३. The text reads वार्धुष्यं व्रतलोपनम्. ४. All, except A. I and the text read भृताध्यापनम्. ५. B. and D. read भृतकाध्ययने दानम् ६. I. reads सर्वाकारेषु. ७. All, except A. I. and the text read हिंस्रौषधि-स्त्रियाजीवो. ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम्. ९. B. and D. read निन्दितान्नाशिकं.

अनाहिताग्निता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया॥

धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम्।

स्त्री-शूद्र-विट्-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम्॥

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यां घ्रातिरघ्रेय-मद्ययोः।

जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥

खरा-ऽश्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीना-ऽहि-महिषस्य च॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्॥

कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्।

फलैधः-कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्'॥

(म. स्मृ. ११. ६९–७०)

इति। जातूकर्ण्योऽपि—

'स्कन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा।

कामतो ऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः'॥

इति। अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम्। तथा च विष्णुः-

'यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्'।

(वि. स्मृ. ४२. १)

---

१. The text reads स्तेयम् for स्तैन्यम् and omits च. २. B. D. d G. read कौटिल्यं व्यसनक्रिया. C. E. F. and H. कौशील्यं सनक्रिया and J. कौशल्यं व्यसनक्रिया. ३. H. reads तु यः कृत्या; hile B. C. D. E. F. G. and J. read रुजःकृत्यं. ४. B. and read अजाविकपयः. ५. B. D. G. H. and J. read सङ्कीर्ण-रणं. ६. H. reads मतावहम्, but it gives मलावहम in the margin. J. ads भयावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं व्रतिना and J. ads खण्डितव्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनोति । न कारयेत् न कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि—

'शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्'।

इत्याद्यनुक्रम्य

'पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः'।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्—

'पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्'।।

इति । [शातातपोऽपि—

[१]'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ।।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ।।

(अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

'पाषण्डद्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः' ।।

(या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

'भृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-स्त्रिया-जलैः ।

---

१. The parenthetically shown portion does not appear in all except A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

सुदूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ॥
निगृहीतश्च यो राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ।
परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ॥
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।
गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ॥

इति । विष्णुपुराणे—

'भार्या-पुत्रविहीनाश्च ह्यग्निसंस्कारवर्जिताः ॥
पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
अग्निना भृगुपातेन ह्युद्बन्धेन जलेन वा ॥
दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
चोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ॥

श्राद्धकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते'॥

इति ।]अपरार्के–

'मृगभक्षैरणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।
शूलेऽप्यर्धं कबन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्नि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्नि-जल-बन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एक-द्वि-त्रि चतुःपञ्च-षडब्दं पर्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्दाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

१. All of the following 13 verses do not appear in Aparârka and those too which appear are not found in one place, some occurring in Â. P. and others in Ś. P. with slight differences.

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ॥
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।
चण्डाला-ऽशनि-शस्त्रा-ऽहि-दंष्ट्रि-शृङ्ग्यम्बु-रज्जुभिः ॥
वृक्षा-ऽश्म-विष-विप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
नारायणबलिः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ॥
जीवतो यद्व्रतं प्रोक्तं मृते तद्द्विगुणं भवेत् ।
अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्' ॥

ति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति—

वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकर्तॄन्[1] समुच्चिनोति । तप्तकृ-
छ्लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु[2] ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्—

'एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ॥

इति । एतानि दोहादीनि[3] । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । —तत्
ामकारविषयम्[4] ।

'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्' ।

---

१. Except A. B. C. and D. all read आशौचोदकदानादिकम् for
शौचोदकदानादिकर्तॄन्. २. B. and D. omit यत्तु, and read -लक्षणं
तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् for -लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्. ३.
and D. read वाहादीनि. ४. F. reads कामकारक्रियाविषयम्.

इति स्मरणात् । यच्च बृहस्पतिनोक्तम्—

'विषोद्बन्धन-शस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥
पाशाच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।
सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्ध्येत्तु पिण्डदो वा नराधमः' ॥

इति यच्च यमेनोक्तम्—

'गो-ब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्बन्धनेन च ।
पाशांश्छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. १. ९)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः-शक्त्यादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याघ्रः—

'देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।
अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्करणं वदेत्' ॥

इति । शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापतिः स्पर्शाद्यल्पनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह—

'तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।
एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्' ॥

इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत एवाशेषाः प्रेतक्रियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

---

१. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थहेतुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याघ्रः. ४. B. D. and I. read निष्क्रयणं for निष्करणं. ५. B. and D. read शक्त्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तस्सर्वे. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

'य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । 'प्रजापति' ग्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदार्ढ्यार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

उद्बन्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति–

गोभिर्हतं तथोद्बद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥
संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च[2] ये ।
अन्ये ये[3] वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमितद् द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौचप्रकरणेऽस्माभिरुपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्बन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते–इति नाशङ्कनीयम् । परकर्तृकोद्बन्धनस्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च–परकर्तृकोद्बन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्बन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यवनोऽप्याह–

---

१. The text reads आत्मत्यागिनः. २. K. and L. read दाहकाश्च ये for ऽग्निदाश्च ये. ३. I. reads -ऽपि for ये.

'आत्मघातकस्पर्शन-दहन-वहनेषु तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु' ।

इति ॥ ४-५-६ ॥

तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाह[२]—

त्र्यहमुष्णं पिबेद्वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७ ॥
षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकृच्छ्रो व्यावर्त्यते । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

'त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भस्त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्' ।
(य. स्मृ. १. १२–१३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः' ॥
(या. स्मृ. ३. ३१८)

इति तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा

१. I. reads -घातुक- for -घातक-. २. I. inserts अत्रिः after आह and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of अत्रिः render them as from Parâśara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parâśara Smriti they are exactly the same as given above.

ान्तपनं-महासान्तपनं—इति द्वैविध्यं तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्तकृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्। पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते।

'पलं सुवर्णाश्चत्वारः'।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात्।

[उक्तं च—

'पञ्च गुञ्जात्मको माषो निष्को माषाष्टनिर्मितः।
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा'॥

इति।]

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् ॥७–८॥

पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति—

योवै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ ९ ॥
मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा।
अब्दार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ १० ॥

इति। अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणम्। मनुष्यमात्रस्य तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात्। तथा च मनुः—

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये'॥

इति। (म. स्मृ. ११. १८१)

---

१. All, except I. omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वै सम्. ३. K. L. and M. read भवेदूर्ध्वं तु for तदूर्ध्वं चैव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम्[1] । इदानीं निमित्तान्तरमाह[2]—

> चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः[3] सोमविक्रयी ।
> एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्* ॥ २८ ॥

इति । चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः[4] । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह[5]—

> अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
> अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत्[6] ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां

---

* जलमाविशेत् । इत्यनेन उद्धृतजलनिषेधोऽवगम्यते इति धरणीधरः । तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुष्ठूक्तं भवति ।

---

१. B. C. D. and F. add तत् before पूर्वम्. २. I. reads निमित्तान्तराणि and B. and D. नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम्. ३ M. reads चितिस्थश्च for चितिर्यूपश्. ४. Except A. G. E. H. and I. all others omit चैत्यवृक्षश्; while B. D. E. H. and J. read चैत्यादयः for चित्यादयः. ५. B. and D. omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेह्नि' (व्या. स्मृ. ००)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसंचयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोदनं स्वाचमनस्यैव निमित्तम् । ननु स्नानस्य ॥२९॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for ह्यूर्ध्वम्; while K. and L. स्मृतम् for भवेत्.

दिनानां मध्ये यदा अस्थिसञ्चयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले रोदनं स्नाननिमित्तम्। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तम्। न तु स्नानस्य॥ २९॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तं तदयुक्तम्। उदकस्य शुद्ध्यभावात्। तदाह पैठीनसिः—

'अपेयं तु तदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया'॥

इति। तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वं गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु॥ ३०॥

इति। सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

---

* 'सर्वं गङ्गासमं तोयम्'—इत्यनेन पर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासमत्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम्। तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति। यथोक्तं महाभारते अङ्गारपर्णगन्धर्वम्प्रत्यर्जुनेन—

'समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः॥
भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्'॥
(म. भा. १. १७०. १६–१७.)

इति। ग्रहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेष्वपि जलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दोषावहमित्यर्थः।

---

१. G. reads यथा for यदा. २. G. omits तु. ३. I. reads स्नातव्यमित्युक्तं तद्युक्तम्।. ४. I. reads तथा for तदा. ५. K. and L. read सोमग्रस्ते for सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमग्रहादीनां यथा उदकप्राशस्त्यहेतुत्वं तथा कुशाना-मप्याह—

> कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
> कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं तत् कुशोदको-पस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धृतं बिन्दु-जातं कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥३१॥

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्य-नुज्ञातुमध्ययनाऽभावं निन्दति—

> अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
> वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्नि-कार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्या-दिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

---

१. B. D. E. H. I. and J. read कुशस्य for कुशानाम्. २. K. and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B. D. C. E. F. H. and I. कुशपूतं तु यत्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशैः पूतं तु यत्. ३. Except A. K. and L. all others read कुशेनोद्धृततोयं यत् for कुशेन चोद्धृतं तोयं. ४. M. substitutes स्मृतम् for भवेत्; while G. omits -समं and reads भवेदिति. ५. I. omits मन्त्र- and adds यत् after क्रियते. ६. Except A. and I. all read कुशमार्जनाद्यर्थं for मार्जनार्थं. ७. C. and F. read अग्निहोत्रम् for अ-ग्निकार्यम्.

ऐकदेशाध्ययनमभ्यनुजानाति—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३३ ॥

इति। न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्कनीयम्। प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात्। क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्या-ऽऽलस्यादिमूलकत्वात्। वृषलभीतेन वृषलत्वाद्भीतेनेत्यर्थः॥ ३३ ॥

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यधीयानस्य नित्यशः।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति। अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमः। तथाच मनुः—

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि'* ॥

(म. स्मृ. ११. २४५)

*वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि। न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं युक्तम्। तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम्। येषां पापानां शास्त्रकृद्भिः प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषां, अप्रत्ययकृतानां, प्रतिभूतानां च वेदाभ्यासादिना निवृत्तिर्भवतीति विज्ञायते। 'महापातकजान्यपि' इत्यनेन महापातकजनितावान्तरपापानि नश्यन्ति। न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः।

१. I. reads कियद्दशा- for एकदेशा- २. B. and D. read न लभ्यते for न शक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J. प्रयोगरहितत्वेन. ४. Except A. E. H. and I. all read अशक्य- for अशक्त्य-. ५. M. reads उक्ता for ऊर्ध्वा; while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for नियमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः.

इति । बृहस्पतिरपि—

'यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः'* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'यथाग्निर्वायुना ऽऽध्मातो हविषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते' ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्'† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पावयितुं क्षमाः तस्मात् शूद्रान्नं प्रयत्नेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

---

* अत्रापि 'कर्मजं दोषम्'—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहिताग्नेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहिताग्नेः इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

---

१. B. and D. read पीतो, C. E. F. H. I. and J. पूतो and G. धूतो fo ध्मातो. २. We follow here A. and the text ; while all others substitute तथ for एवं and मन्त्रयुक्तः समाहितः for ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते. ३. I. reads पूतयितुं C. F. and H. प्रापयितुं for पावयितुं ; while J. ऊर्ध्वं पारयितुं for the same ४. Except A. B. and D. all others substitute अपि for एव. ५. G omits शूद्रेण; while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्

ग्रासः शूद्रसम्पर्कः। कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह
कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशेनं सहासनम्। पुराणश्रवणा
देजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्मिनः शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्ति-
र्ज्ञानागमः। एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि
पुरुषं नरके पातयन्ति। तस्मात्ते वर्जनीयाः॥ ३५॥

वर्ज्यान्तरमाह—

य: शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी।
वर्जितः पितृ-देवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः॥ ३६॥

इति। यो[4] विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ[5] निवसन
स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्* यस्य च ग्रामे निवसतो
ऽपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो
हव्य-कव्येऽनुष्ठातुमयोग्यः[6] सन्नरकमाप्नोति॥ ३६॥

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति—

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो[7] द्विजः शूद्रान्नभोजनः[8]।
अहं तन्न[9] विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति॥ ३७॥

---

* पूर्वं एकादशेऽध्याये 'दास-गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११. २१)
—इत्यादिना दासादयः भोज्यान्नत्वेन परिगणिताः। तत्कथमत्र शूद्र-

---

१. I. reads पुराणादि- for पुराण- २. I. omits वाग्मिनः; while except A. G. I. and J. others omit. प्राज्ञात्. ३. B. D. and H. substitute पितृ-वैश्वस्ये for पितृ-देवेभ्यः; while M. does not insert this whole Sloka. ४. B. and D. omit यो. ५. J. substitutes पल्यादौ for परस्थलादौ and except A. and I. others omit परस्थलादौ. ६. I. reads अनुष्ठानायोग्यः for अनुष्ठातुमयोग्यः and B. C. D. F. G. and J. read स नरकम् for सन् नरकम्. ७. We follow here A. and M.; while all others read मृत सूतकपुष्टाङ्गं द्विजं. ८. B. C. D. E. F. G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I. K. and L. शूद्रान्नभोजिनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजनः. ९. C. F. G. J. K. and L. read अथ तन्न, M. अहं तान्न for अहं तन्न; while B. and D. अहं चापि न for the same.

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वयोनौ सप्तजन्मा[1] स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं मृत-सूतक-पुष्टांगो[2] विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् । न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च—गृध्रादिवाक्ये[3] मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं[4] स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णने[5] प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात्[6] । तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥ 655 86

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति—

दक्षिणार्थं* तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३९॥

स्त्रीपाचितान्नस्य निषेधः!—इति चेत् । नायं दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्रजातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधत्स्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'—इत्युक्तेर्दक्षिणाग्रहणमन्तरा होमो न दोषावह—इति न शङ्कनीयम् । शूद्रस्याग्निसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

---

१. G. and M. read सप्तजन्म स्यात्, I. reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा स्यात्. २. We follow here only A.; while J. reads शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः and all others शूद्रान्नपुष्टांगः for मृत-सूतकपुष्टाङ्गः. ३. Except A. all others read -वाक्यं for -वाक्ये. ४. G. and H. read अभिधानपूर्वकं for अभिधानात्तत्पूर्वकं. ५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने. ६. I. reads प्रतिपादितत्वात् for प्रमितत्वात्.

इति । यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-पुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः । शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत्[१] ॥ ४० ॥

इति । यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीम[२]वशिष्टमन्नं परित्यजेत् न तु भुञ्जीत[३] ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु[४] यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
हतं दैवं[५] च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत्[६] ॥ ४१ ॥

इति । कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं च देवान् पितॄन् न तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

* प्राणाहुतिग्रहणपर्यन्तं मौनं नित्यम् । तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं यन्मौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति ।

१. J. reads वर्जयेद् द्विजः for परिवर्जयेत्. २. E. and I. read तदा for तदानीं. ३. E. and I. do not insert न तु भुञ्जीत. ४. G. reads अर्धं भुक्त्वा तु, B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C. and F. अर्धभुक्त्वे तु and I. अर्धभुक्ते तु all for अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हतदैवं and चैवं घातयेत् for हतं दैवं and चोपघातयेत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत्. ६. I. reads अवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते चुलकं* पीत्वोत्तिष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति-

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽग्निमहूय च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपंविना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन

---

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यत्र मूढादिशब्दप्रयोगेण महत निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत ए उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवेति प्रतिभाति ।

---

१. M. does not insert this Sloka. २. K. and L. substitute तु for च ३. I. substitutes च for स. ४. I. reads उदकं पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पी त्वोऽत्तिष्ठति. ५. B. and D. read भोजनेषु. ६. B. and D. read स्वस्तिम् fo तृप्तिम्. ७. H. and M. do not insert this Śloka; while K. and L. rea स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G. reads अहुत्वा for अजप्त्वा and a others except A. and J. substitutes ऽग्निमपूज्य ; while I. ऽऽज्यमहु both for ऽग्निमहूय.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत। तथा पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत। न तु पृष्ठभागे। तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

अथ अपहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत्।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम्।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति। गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्धये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत्। एवं च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति। तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजनादिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्त्तव्यम्। यस्त्व-

१. M. reads यया for दया-. २. E. H. M. read पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं for पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं. ३. I. and J. read तु बुद्धिवान्, G. स बुद्धिवान् for सुबुद्धिमान्. ४. K. and L. read स्वात्मरक्षणं, G. आत्मरक्षणम् and M. ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम्. ५. B. and D. read गृहस्थस्य, G. and H. गृहस्थैः both for गृहस्थः. ६. C. E. F. and H. read शुद्धिमान् for बुद्धिमान्. ७. C. and F. read आत्मार्थी कुटुंबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H. and J. आत्मार्थं कुटुंबस्य for the same. B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत् स दैवे पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्—

'वृद्धौ च माता-पितरौ सती[1] भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्'* ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४९–४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु[2] नित्यशः ॥ ४७॥

इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेण मार्गेण प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाःसन्तो द्रष्टा पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह—

* उदाहृतोऽयं श्लोकः पूर्वमाचारकाण्डे (प. १९८ पं. १४) अ चाचार्येण मनूक्तत्वेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोपल भ्यते । नापि टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः । क्वचित् 'भृत्यानामुपरोधेन' (म स्मृ. ११. १०)–इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

१. B. D. and I. substitute साध्वी for सती. २. I. reads पश्येत fo पश्येत्तु.

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम्।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति।

'योऽश्वत्थः शमीगर्भः'।
(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्थनेनोपयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः। सुमणिः पद्मरागादिः॥ ४८॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम्।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम्॥ ४९॥

इति। एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम्। तच्च गोशतं नियन्त्रणरहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते। मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः॥
वितस्तिद्वितयं हस्तामिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं[१] निवर्तनम्॥
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम्॥
(म. स्मृ. १२. ७–८)

इति। वृद्धमनुः—

---

१. Except A., all others read त्रिशतं तु समन्ततः; while G. त्रिशतं तु.

'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दत्वा[1] पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्मृ. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां[2] गोचर्मदानं विधत्ते—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः[3] ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्काय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि मनो-वाक्काय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त[4]—इति वाच्यम् । अत्यन्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां सकृत्[5]कृतानां कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

* विज्ञानेश्वरास्त्विदमेव वाक्यं बृहस्पतिनाम्नोदाजहार (आचाराध्याये २१० श्लोकव्याख्यायाम्) । तत्र 'पापैः प्रमुच्यते' इत्यस्य स्थाने 'स्वर्गे महीयते' इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते तथाप्यन्यतमग्रहणान्न दोष इति सिद्ध्यति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दात सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस्य कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वशब्दग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्काय-कर्मजैरित्यस्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलप्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन कायकृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापापेष्विदं प्रायश्चित्तं कर्तव्य

१. C. H. F. read दाता for दत्वा. B. and D. दानात् for the same. २. B and D. read पापक्षयार्थं रोगिणां चर्मदानं, C. and F. पापक्षयकामिनो गोधर्मदानं, G. पापक्षयाय रोगिणो गोचर्मदानं. J. पापक्षयरागिणोः चर्मदानं all fo पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं. ३. K. and L. substitute पातकैः for किल्बिषैः. ४. G. and J. read निष्कृतिहेतुः for निवृत्तिहेतुः. ५. B. and D. d not insert सकृत्.

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्[1]॥ ५१॥

इति। विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्राति-[2]
शयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते। तथा च सति यस्य
महत् कुटुम्बं दारिद्र्यं चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वम-[3]
तिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं
भवति॥ ५१॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह—

वापी-कूप-तडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः[4]।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति॥ ५२॥

इति। वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु
प्रसिद्धम्। तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधि-
क्यं प्रतीयते। न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति। अन्यथा मनोवाग्व्यापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणम-
नर्थकं स्यात्—इति सुधियो विचारयन्तु।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः।
न तत्र मूलं पश्यामः।

---

१. E. G. and H. read तदायुर्वृद्धिकारकम् for तद्दानं शुभकारकम्. २. H. substitutes पाठातिशय- for पात्रातिशय-; while B. C. D. E. F. G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read दारिद्र्याधिकं for दारिद्र्यं चाधिकं; while J. reads दारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठकत्वात् श्रोत्रियता बह्वी and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्वं for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं. E. does not insert अतिशयितं. ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मखैः; while M. does not insert this ślok...

वचनम्। तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ५२ ॥

अथ रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह–

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला।
अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥ ५३ ॥

इति। रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति चेत् तदा स्नानमेवाचरेत्। न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात्। अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह–

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम्।
चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥५४॥

इति। अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः। ततश्चैवं योजनीयम्। पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन। उदक्याया युगद्वयेन। सूतिकाया युगत्रयेण। चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति। युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्* ॥ ५४ ॥

* युगपरिमाणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे –
'द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम्।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च' ॥
(मा. पु. ४९. ३९)

१. G. substitutes किञ्चित for कंचित; while B. and D. रजस्वलाविषयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये कंचिद्विशेषमाह. २. E. G. and M read आषोडशदिनात् for अष्टादशदिनात्. ३. B. and D. substitute उशना मनुरब्रवीत् for उशना मुनिरब्रवीत्. ४. G. and H. read षोडशदिनात् for अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नाता for रजस्वला; while I. omits चेत ५. G. reads युगादीनां परिमाणं for युगपरिमाणं.

उक्तव्यवधानाऽभावे शुद्धिमाह–

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत्।
स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ॥५५॥

इति। मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते। स्पर्शाभावे स्नानमेव। स्पर्शेऽपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च। कामकृते द्वैगुण्यं शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम्। सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः। यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्त्तेनाभ्युपगतत्वात्–

'संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः।
हट्ट-पट्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्'॥
(सं. स्मृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति। 'स्नानानि पञ्च पुण्यानि' (प.स्मृ. ० ०)–इत्यारभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

'युगो रथ-हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु।
युगमे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिमानौषधेऽपि च'॥
(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्टयं युगमिति सिद्ध्यति।

---

१. E. reads -भावेऽशुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and H. -भावेऽव्यशुद्धिमाह. २. G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात्. ३. I. reads पात्रेषु for हस्तेषु. ४. G. reads -दुर्लभः for दुर्बलः. ५. C. and F. read भयोनौ for श्वयोनौ.

'भ्वयोनौ जायते ध्रुवम्'—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यो ऽयमाचारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्च्यते। न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्कनीया। मूलवचनेषु तत्र सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः।

तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यताम्।
पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५७ ॥
श्रान्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः।
दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५८ ॥
उपस्पृशेत्त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे।
चीर्णान्ते चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥५९॥

इति। यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रतिजानीयात्—'अतः परं त्वां न गमिष्यामि। त्वं मम माता भगिनीति'। पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदी-

---

१. B. and D. omit नात्र पुनः and I. प्रपंचितः for प्रपञ्च्यते. २. I repeats तत्र. ३. B. C. D. E. G. and J. substitute प्रयात् for ब्रूयात्; while I. भार्याया मातृगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows:—

यस्तु क्रुद्धः पुमान भार्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम्।

B. and D. substitute न गम्यताम् for अगम्यताम्. ४. M. reads तां गन्तुं for चेदेनां. ५. B. and D. read शान्तः, C. and F. स तु and K. and L. आर्त्तः all for श्रान्तः; while M. reads तमोभ्रान्त्या for तमोऽन्धो वा. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. substitute वा for तु. ७. J. reads उपवासः for उपस्पृशेत्. ८. I. and J. read महानद्योस्तु for महानद्युप-. ९. J. reads चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव. १०. H. and J. insert क्रुद्धः after यः and then again after निमित्तेन. ११. G. reads क्रोधास्तमये for क्रोधोपशमे

च्छति तदा पर्षदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत्। 'अहं शपथ-प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम्। मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम्। तस्या अपराधाभावेऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम्। क्षुधा-पिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम्। अत एवमादिदोषप्रयुक्तमिदमगम्यताप्रतिज्ञानम्। नतु विवेकपूर्वकम्। तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त'—इति। यस्तु दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागताय[1] ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथाकथञ्चित्[2] किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति तेष्वेतेषु[3] त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम्। द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्। चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥ एतेष्वाद्यनिमित्तेषु[4] वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह यमः—

'स्वभार्यां तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत्[5]।
प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव॥
षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्'।
(य. स्मृ. ६. १३)

इति। 'एतस्य[6] कार्यस्या-करणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हतवा-

१. G. and J. read तथैवाश्रमसमागताय for तयैवाशया समागताय; while C. D. E. and F. read तथैवा- for तयैवा-. २. G. and J. omit थंचित्. ३. I. omits एतेषु and B. and D. निमित्तेषु. ४. B. and read एतेष्वद्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G. एतेष्वेव निमित्तेषु for ष्वाद्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५. I. reads अगम्येति नरो for गम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

नस्मि'—इति शपथं कृत्वा येस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्राय-श्चित्तं यम एवं आह—

'विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।
ब्रह्महा यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तद्धस्तेन भवत्यसौ'* ॥
(य. स्मृ. ६. १६–१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह—

'वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्† ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

* यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्ष वैश्य-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेन् तत्तद्वर्णहन्ता भव इति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तन्न । यम सम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरुषः इतरवत् 'तद्धः' तं शूद्रं हन्ती तद्धः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्त्येव ततश्चैवमुक्तं भवति—व त्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्ववर्णस्येतरस्य वा हत्याशपथकर दोषोस्त्येवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं वदन्ति तत्र ते वाग्देवतैश्चरुभिः सरस्वतीं य रन् । अनवस्त्रावितान्नरूपपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचन देशादत्र कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम म

१. Except A. and I. all omit यः. २. Except A. and I. all others not insert एव. ३. B. D. and I. read तथा for चरेत्. ४. B. and read शूद्रश्चरेत्त्विह for शूद्रहणश्चरेत. ५. G. and I. read तस्मात् for यस्म while I. कृतः and others हतः for तद्धः. ६. All, except C. F. G. a I. others read प्राग्देवतैः for वाग्दैवतैः. ७. Except A. and the text others read तत्र for तस्य.

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ[1] यथाविधि ।
उदित्यृचा वा[2] वारुण्या तृचेनाप्दैवतेन च[3]' ॥
(म. स्मृ. ८. १०५–१०६)

इति । प्रजापतिः[4]—

'अनृती सोमपः[5] कुर्यात्त्रिरात्रं परमं तपः ।
पूर्णाहुतिं[6] वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु[7]' ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह—

'प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा[8] ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह—

'त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ[9] व्रतं चरेत् ।
मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

[य]जुर्वेदे प्रसिद्धाः । 'यद्देवा देवहेडनं' (मा. सं. २०. १४) इत्येवमादयः । [उ]दित्यृचा 'उदुत्तमं वरुण पाशम्'—इत्यनया ऋचा वरुणदेवताकया । [अ]प्दैवतेन 'आप्यायस्व' इति तृचेन सूक्तेन । राघवानन्दस्तु 'तदित्यृचा' [इ]ति पाठमाश्रित्य—'तदित्यृचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुत्तमं [व]रुण पाशमित्येतया वारुण्या' इति व्याचख्यौ ।

---

१. H. reads व्रतमस्मिन् for घृतमग्नौ. २. B. D. H. and I. substitute [च] for वा and all others except A. and the text read वारुण्यब्ऋचेन for [वा]रुण्या तृचेन. ३. The text substitutes वा for च. ४. B. and D. do not [in]sert प्रजापतिः. ५. B. and D. read अनृतोक्तौ तु समयः, C. and F. अनृते [सो]मः and G. H. and I. अनृतोक्तौ सोमपः all for अनृती सोमपः. ६. I. [re]ads पूर्णाहुतीर् for पूर्णाहुतिं. ७. All, except A. and I. others read सप्त[वत्या] घृतेन तु for सप्तवत्या घृतेन तु. ८. B. D. and G. substitute च for वा. [९.] B. and D. read ब्रह्मचार्यनृते चरेत्, E. F. G. H. and I. ब्रह्मचार्यनृतं [च]रेत् and C. F. प्रत्याचार्यानृतं चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रतं चरेत्.

अभ्यासे चैन्दवं[1] प्रोक्तं नैष्ठिको द्विगुणं चरेत्[2] ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥
मांसाशनेऽनृतोक्तौ[3] च शवनिर्हरणे तथा' ॥

इति । क्वचित्तु निमित्तविशेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'वर्णिनां हि[4] वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः' ॥
(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे[5] गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत् पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतमपि[6] वक्तव्यम्* । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः[7]—

'यत्रोक्तावात्मनः[8] पीडा नितान्तं तु भवेद्यदि[9] ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा' ॥

इति ॥ ५७–५८–५९ ॥

---

* अन्यान्यपि निमित्तान्याह शुक्राचार्यः—

'स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्' ॥
(भा. पु. ८·१९·४३)

इति । न जुगुप्सितं न दोषावहमित्यर्थः ।

---

१. Except A. B. and D. all others read चैन्दवं चैव for चैन्दवं प्रोक्तं
२. B. and D. read नैष्ठिके द्विगुणं भवेत्. ३. G. and H. do not insert
४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि. ५. B. D. re
सत्यपि भाषणे. ६. Except A. B. and D. all others omit अपि. ७.
reads व्याघ्रः for व्याघ्रः, but it seems to be a mistake. ८. B. and
substitute अत्र for तत्र. ९. We follow here A. B. and D.; w
all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च[1]।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ६०॥

इति। दुराचारत्वं विहितानुनुष्ठानम्। यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं त्वा[2]चरति तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत्॥ ६०॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः।
भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः[3]॥ ६१॥

इति। एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य[4] वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः। यद्वा[5] एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपाप[6]जातं तत्सर्वं वि[7]शिष्टान्नभोजनेन विशुद्ध्यति। पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बौधायनोऽप्याह—

---

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute तु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रांतरान्तरः. and M. reads अहोरात्रं तु वै नरः. ४. All others except A. G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा; while G. omits the whole portion; as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं
पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः।.

५. B. D. and G. omit यद्वा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G. inserts -महा- between -क्षुद्र- and -पाप-. ७. I. reads शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति.

'भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
*यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽऽपः शुद्ध्यते त्रिभिः' ॥
(बौ. स्मृ. ४. ५. २७–२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहतेः प्रायश्चित्तमाह—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् । तयोरन्यतरद्यदा सम्पद्यते तदा संस्कर्ता पुत्रादिर्धनादिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणमन्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिकामरणमशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधेऽपि मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

* ये प्रत्यहं धान्ययाच्ञा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वकं गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धनं यस्य स एकाहधनी तस्य । कपोतव्रतं कपोतवृत्तिः । सा च 'उञ्छवृत्तिरिति (भा. पु. ९.१८.२५ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I. एकाह धनिनः for एकाहधनिनः. २. The text reads वृत्ति-for -व्रत.- ३. I. reads शुद्ध्यति for शुद्ध्यते; while except A. and the text others read द्विजः for त्रिभिः. ४. K. and L. read अन्तरोच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्. ५., Except A. all others omit अपि. ६. B. and D. omit-कृच्छ्रस्य and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं[1] देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम्[2] ।
पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया ॥ ६३ ॥
द्वियोजने[3] तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं[4] प्रकल्पितम् ।

इति । देवी गायत्री । तस्या अयुतसङ्ख्याको जपो देव्ययुतम् । स एकः प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्रं शिरो यस्याः सावनार्द्रशिरास्तस्य[5] स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोदकवासाद[6]योऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं[7] चतुर्विंशतिमते—

'कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥
तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव[8] च ।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥
अन्यानि वा पवित्राणि[9] समान्याहुर्मनीषिणः' ।

इति ॥ ६३ ॥

अथ रेतस्स्खलनप्रायश्चित्तमाह—

---

१. F. K. and L. read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं. २. M. reads -शतत्रयम्. ३. I. reads द्वियोजने for द्वियोजनं. ४. M. reads एवं for एकं. ५. B. and D. omit तस्य and read अनार्द्रशिरःस्नानम् for अनार्द्रशिरास्तस्य स्नानम्. ६. H. reads ततः for तथा. ७. G. reads यदुक्तं. ८. I. reads वेदाध्ययनमेव for वेदस्याध्यायमेव. ९. B. D. G. and J. read अन्या वा पावनीं काञ्चित्., I. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसःस्खलनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

'यन्मेद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्' ॥
(या. स्मृ. ३. २७८)

इति ।

'यन्मेद्य रेतः'
(तै. आ. १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् ।

'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्'
(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोर्भ्रुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥

---

* 'वारुणीभिः' वरुणदैवत्याभिः 'इमं मे वरुण'– इत्यादिभिः ऋग्भि उपस्पृशेत् ।

---

१. M. reads सेचनं for स्खलनं. २. B. D. and E. read स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्य H. and the text स्तनान्तर भ्रुवोर्मध्यं, G. and J. स्तानान्तरे भ्रुवोर्मध्ये al for स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये. ३. H. reads पुनर्मामैत्वशुद्धमिति for पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति. ४. G. omits the following portion:—

यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—
'यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥
इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—
'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।.

५. H. and I. read -त्रयम् for -व्रतम्.

इति। स्वप्ने तु काश्यप आह—

'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणम्' ॥

(का. स्मृ. ६. ११)

इति। ब्रह्मचारिणम्प्रति मनुराह—

'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः[2] पुनर्मामित्यृचं जपेत्'* ॥

(म. स्मृ. २, १८१)

इति। भयादौ प्रजापतिराह—

'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्' ॥

(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति। नैष्ठिकस्य हारीत आह—

'उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः' ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

---

* पुनर्मामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा।

---

१. C. F. read कश्यपः for काश्यपः. २. I. and F. substitute तु for त्रिः; while G. omits the following portion :—

'स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्'।

इति। भयादौ प्रजापतिराह—

'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः।.

चतुर्विद्योपपन्नस्तु[1] विधिवद्ब्रह्मघातके[2] ॥ ६५ ॥
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । ऋग्वेदोदयश्चतस्रो[3] वेदाश्चतुर्विद्याः । ताभिरुपपन्न-स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन

'चातुर्वैद्यो विकल्पी च[4]'

(अ. स्मृ. ३. १९)

इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दा-शरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः[5] । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदिति-कर्तव्यतामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वण्यात्[6] समाचरेत् ॥ ६६ ॥
वर्जयित्वा विकर्मस्थान्[7] छत्रोपानद्विवर्जितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्म-स्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतु-बन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायाम् । किन्तु मार्गगमनेऽपि[8] द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

---

१. I. reads चतुर्विद्योपपन्ने तु. २. K. and L. read विप्रघातके for ब्रह्मघातके. ३. I. and J. read ऋगाद्यः चतस्रो. ४. I. reads चातुर्विद्योपपन्नेन द्वाभ्यां च for चातुर्विद्यो विकल्पी च. ५. C. F. and G. omit समुद्रसेतुः and C. and F. also omit तद्यात्रां. ६. B. D. and H. read चातुर्वर्ण्यं for चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E. and I. others insert विकर्मस्थाश्च ; while G. reads विकर्मस्थः for the same. ८. I. omits मार्ग-; while G. substitutes इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह–

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥
गृहद्वारेषु[1] तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति । पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं अहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः–

'कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्धते' ।

(अं. स्मृ. १.४७)

इति । दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्या[2]ऽवान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह–

गोकुलेषु वसेच्चैवं[3] ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६८ ॥
तपोवनेषु[4] तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु वा[5] ।

इति । बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्[6]बहिर्निवासोऽशक्यः[7] । तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशाला-

* कतिपयजननिवासो ग्रामः । चातुवर्ण्यानेकजननिवासो नगरम् । मुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम् ।

१. B. and D. read the following line as follows:—
गृहद्वारेषु भिक्षामि तिष्ठामि ब्रह्मघातकः ।.

२. C. and F. read अवान्तर-सामान्याभ्यां तद्विशेषवाचित्वात्. ३. K. and L. read वापि for चैव. ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु. ५. Except C. and F. all others substitute च for both वा. ६. J. omits ग्रामात्. ७. B. D. and G. read ऽशक्तः for ऽशक्यः also substitute तदा for तत्र.

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति तु व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदी-प्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।। ६८ ।।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम् । किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह —

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ६९ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ॥ ७० ॥
सेतुं* दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति । यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।। ६९–७० ।।

सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह–

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ ७१ ॥

---

* 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषणद्वयम् । स च सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः । यथा श्रीमद्रामायणे—

'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
ददृशुर्देव-गन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्' ।।
(वा. रा. ६. २२. ७२)

इति । रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योऽयं काष्ठ-पाषाणादिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम् ।

---

१. I. omits तु. २. B. and D. read तेषु प्रख्याप्य यत्नेन, J. एतेषु ख्यापयन्नेव, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेकः all for एतेषु ख्यापयन्नेनः. ३. B. D. G. H. I. J. and M. read -समादिष्टं for -समादिष्ट-. ४. Except H. all others read सेतोर्दर्शने for सेतौ दृष्टे. ५. B. D. G. and I. read सेतुदर्शनानंतरं for सेतुदर्शनानंतर-. ६. K. L. and M. do not insert this line.

इति । स्पष्टोऽर्थः [१] ॥ ७१ ॥

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह–

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

इति । अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् [२] । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे* श्रूयते–

'सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' ।

(तै. सं. ५. ३. १२. १. २)

इति । तदुपासनं च–

'उषा वा अश्वस्य' ।

(तै. सं. ७. ६. २५. १)

---

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इत्येव वर्तते, तथापि 'सर्वं वे'त्याद्यमिमं वाक्यं तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे । तदयं

---

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थः. २. E has in the margin:—

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ॥

इति । तत्र अश्वमेधः सार्वभौमविषयः ।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ॥

इति श्रुतेः ।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३. The quoted portion does not occur in Taittirîya Brâhmaṇa, but is found in Taittirîya Samhitâ and the next sentence also in the Samhitâ and not in Taittirîya Brâhmaṇa.

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रपञ्चितम् ॥ ७१ ॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥
सपुत्रः सह भृत्यैश्च[1] कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गाश्चैवैकशतं दद्याच्चतुर्विद्येषु[2] दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विशुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य[3] वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

'पात्रे धनं[4] वा पर्याप्तं दत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपायपर्याप्तं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् । तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माधवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां प्रमादोद्घाटनेन ।

* 'उषा वा' इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते 'तैत्तिरीयब्राह्मणे' इति तु प्रामादिकमेवेति प्रतिभाति ।

१. C. and F. read सहपुत्रः सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्रः सभृत्यैश्च and K. L. सपुत्रः सहभृत्यश्च all for सपुत्रः सह भृत्यैश्च. २. B. D. and H. read चातुर्वैद्येषु and E. I. चातुर्वैद्येषु for चातुर्विद्येषु. ३. B. D. and I. omit ब्राह्मणस्य. ४. C. and F. read घृतं for धनं.

'सर्वस्वं वा[1] वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्* ।
धनं वा जीवनायो[2]ऽलं गृहं वा सपरिच्छदम्' ॥
(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पुत्रवतः[3] सपरिच्छदं गृहदानमिति व्यवस्था ॥ ७२–७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः। तत्र याज्ञवल्क्यः—

'शिरःकपाली[4] ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्' ॥
(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—
'कृत्वा शवशिरोध्वजम्' ।
(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।
'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेत् ' ।
(शा. स्मृ. ९. २६)

---

* अत्रायमर्थवादः ' धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन दत्तेन प्रतिग्रहीतुर्जीवनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति एतदेव साम्यम् ।

---

१. The text reads स वेदविदुषे for वा वेदविदे. २. H. reads जीवनायात्महं for जीवनायालं. ३. Except A, all others omit पुत्रवतः. ४. H. reads कपालो for -कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्—

'खट्वाङ्ग-कपालपाणिः' ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् ।

'*मृण्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्' ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि—

'ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतितशिष्टान्नभोजी स्वकर्म विख्यापयन् चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

---

* अस्मद्दृष्टगौत्तमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । नां व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्मयपात्रं ग्राह्यमित्यपि तस्य सम्मतामिति प्रतिभाति । यतस्तेन 'खट्वाङ्ग' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां- 'खट्वाङ्गं दक्षिणे पाणौ । कपालं सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजना च । तथा चापस्तम्बः—

'पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थे' ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. २१)

इत्युक्तम् ।

---

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् ।

' खट्वाङ्ग-कपालपाणिः' ।

इति गौतमस्मरणात् ।.

२. I. J. does not insert -कपाल-. ३. B. D. and G. omit मृण्-. ४. I. reads -भिक्षान्न- for -शिष्टान्न-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स एवं द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति' ।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाह मनुः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।(७२)
कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः'* ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२–७८)

इति । 'कृतवापनो वा' इति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते† । अत एव संवर्तः—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा‡ जटी ध्वजी'।

(सं. स्मृ. १०९)

इति । लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा-चापस्तम्बः—

---

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-शीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी । द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव 'कृतवापन' इत्यादिर्विशेषः। गोविन्दराजस्तु 'समाप्ते द्वादशे वर्षे' (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्षिकस्यायं गुणविधिरिति मन्यते ।

† नायं विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः ।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः ।

---

१. G. substitutes स केतनं for स एवं; while I. omits स. २. G. reads तथा च for यथाह. ३. The text substitutes -समाः for -अब्दानि. ४. The text omits वा. ५. E. and H. substitute आसने for आश्रमे. ६. The text substitutes गो-ब्राह्मणहिते रतः for सर्वभूतहिते रतः. ७. The text reads ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् वल्कवासा for ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा.

'लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्'।
(आ. ध. सू. १ ९. २४. १४)

इति। अत्र मृष्टं लभ्यत—इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमाचरेत्। तदाह वसिष्ठः—

'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः'।
(व. स्मृ. २१. ९)

इति। इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम्। तथा च संवर्तः—

'ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः॥
भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुनः॥
भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः।
वनवासी ह्यपः स्पृशेत् सदाकालमतन्द्रितः॥
ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्'॥
(सं. स्मृ. १०९-११२)

---

१. The text reads as follows:—

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत।

२. G. substitutes यत्र for अत्र. ३. E. reads मिष्टं for मृष्टं. ४. B. and D. omit चरेद्. ५. The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J. वालवासाः and H. वनवासां all for वनवासी. ६. The text reads च चरेद् for विचरेद्. ७. G. reads संयुतः for संयतः and J. खट्वांगीलयितः for खट्वाङ्गी संयतः. ८. B. and D. ह्यपःस्पृश्य, C. and F. ह्युपस्पृश्य and E. G. and H. ह्यपः स्पृशयात् all for ह्यपःस्पृशयेत्; while the text स पापश्च for the same. ९. H. reads पापकृत्तरः for पापकृत्तमः and the text reads this line as follows:—

ख्यापयन्नेव तत् पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तरः।

इति। नियमान्तराण्याह[1] यमः—

‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनी[2]।
मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा[3]॥
ब्राह्मणावसथान् सर्वान्[4] देवागाराणि वर्जयेत्।
शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्*॥
चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव-ब्राह्मणपूजकः[5]।
एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः॥
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च।
सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते॥
ब्रह्मघ्ने[6] देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य[7] सञ्चरेत्।
एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्ध्वोपवसेद्दिनम्॥
एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां[8] व्यपोहति’॥

(य. स्मृ. ६. २१–२६)

इति। ब्रह्मचर्यादिनियममाह[9] गौतमः—

‘खट्वाङ्ग[10]-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः

---

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन्। ‘ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षाम्’—इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत्।

---

१. C. and F. read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि. २. G. and I. read मितभोजनः for मितभोजनी. ३ B. D. I. read ख्यापयन् for श्रावयन्. ४ B. D. read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्. ५. B. and D. substitute -पूजनः for -पूजकः. ६ We follow here A. and I.; while all others read भ्रूणघ्ने. ७. B. D. E. and I. substitute अभिख्याप्य for विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G. H. read भैक्ष्य- for ब्रह्म- and B. and D. -चर्यव्रतानि for -चर्यादिनियमम्. १०. I. reads खड्गाङ्गी for खट्वाङ्ग-; while except A. and the text all others omit वा.

(४) यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य।
(५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदको-
पस्पर्शी शुद्ध्येत्। (६)
(गौ. स्मृ. २२. ४–६)

इति। काश्यपोऽपि—

'पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदन्तो रजस्वलः।
तीर्थावासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्' ॥
(का. स्मृ. ३. १४)

इति। इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया। तथा च मनुरेतद्द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति—

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ॥
(म. स्मृ. ११. ८९)

इति। आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात्प्राग्व्रतमप्यावर्तनीयम्। तदाहतुर्मनु-देवलौ—

'विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत्।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' ॥

---

१. G. reads यथोक्तक्रमात् and H. यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रामेत्. २. Except A. H. I. and the text all others read उदकस्पर्शी for उदकोपस्पर्शी. ३. A. and J. substitute कण्वोऽपि for काश्यपोऽपि. ४. C. and F. read पङ्कदिग्धो and I. पक्वदन्तो for पङ्कदन्तो. ५. B. D. read तीर्थवासी कुशच्छेदी for तीर्थावासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read तीर्थवासी for तीर्थावासी.

इति[1]।

'यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम्[2]।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा[3] धर्मविद्भिर्मनीषिभिः[4]' ॥

इति। तदेतद्[5] केवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्।

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम्'।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः। यस्तु न साक्षाद्ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिद्वारात्तन्निमित्ततामापद्यते तम्प्रति सुमन्तुराह—

'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं[6] मृतो यदि।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह-क्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोम सरस्वतीम्।
गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्'* ॥

* यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः सन् आत्मानं व्यापादयेत्। इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम्। सहसा क्रोधात् वा गृह-क्षेत्रादिनाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विशुद्ध्यर्थं तिरस्कारादिकर्त्रा मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागरसङ्गममारभ्योगमपर्यंतं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम्। इदं च निर्गुणविप्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत एव। गुणवति मृते त्वधिकम्।

१. I. does not insert इति. २. C. F. and G. substitute यस्मात् for यत् स्यात्. ३. B. and D. read पापहर्ता सकृत् for पापं कर्म सकृत्. ४. G. reads दृष्ट्वा for दृष्टा. ५. G. omits तदेतद्. ६. C. and F. read क्रममाणो, E. and H. क्षममाणो for हत्वात्मानं.

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने[1] स एव आह—

'अत्यर्थं[2] निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं[3] निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः[4] ॥
वत्सरत्रितयं कुर्यात्ततः[5] कृच्छ्रं विशुद्धये'* ॥

इति । यदा पुनर्निमित्ती[6] अत्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

'केश-श्मश्रु-नखादीनामकृत्वा[7] वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति' ॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा निमित्ती तथैवानुमन्त्रादयोऽपि[8] प्रायश्चित्तभाजः । तथा पैठीनसिः—

'हन्ता[9] मन्त्रोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः[10] ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः[11] ।
उपेक्षकः[12] शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवतः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यात्यन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । 'अत्यर्थं निर्गुण ' इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

१. B. and D. read निमित्ततो मृते, C. and F. निर्निमित्तता मते, G. निर्निमित्तं मृते and H. निर्निमित्ततो मृते all for निर्निमित्तं भर्त्सने. २. J. reads प्रत्यर्थं for ह्यत्यर्थं. ३. G. reads च for तु. ४. J. reads गर्हितः. ५. C. F. and I. substitute नरः for ततः. ६. H. reads यदा पुनर्नरः निमित्ते for यदा पुनर्निमित्ती. ७. I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपनं. ८. B. D. G. H. read अनुमन्त्रादेरपि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः. ९. B. and D. read कर्ता for हन्ता. १०. B. and D. read सदाचारः तथा चार्गोपदेशकः for सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः ; while C. F. and I. मार्गानुदेशकः for मार्गोपदेशकः. ११. I. reads विकर्मिणाम्. १२. B. and D. substitute उपदेशकः for उपेक्षकः and all others except A. and I. read शक्तिमांश्च for शक्तिमांश्चेत्.

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
तथा शक्त्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्'*॥

इति । एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्या-कं प्रायश्चित्तम् । विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षात्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो गति । तदाह यमः—

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः' ॥
(य. स्मृ. ६. ४१)

इति । क्वचित् कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

'अपूर्णैकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिता ऽन्यो वा ऽथ बान्धवः' ॥
(य. स्मृ. ६. ३)

---

* दण्डस्तु राज्ञा कर्तव्यः । ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्ड-पनं न युक्तम् । प्रायश्चित्तेनैव पापापनोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पापनिवृत्तिर्न भवेत् तर्हि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्प्राय-त्तानन्तरं न युक्तो राजदण्ड-इति चेत्—न । प्रायश्चित्तेन पारलौकि-दोषनिवृत्तिर्भवति । ऐहिकदोषनिवृत्त्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितत्वात् दिक् ।

---

१. All, except A. and J. read यथा- for तथा. २. A. substitutes मनुः यमः. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाभयम्; while A. स्त्रियो रोगिण च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B. and D. read अपूर्णो द्वादशाब्दस्य अपूर्णैकादशाब्दस्य. ५. B. D. and G. read माता-ऽपिता वा ऽन्येऽस्य बान्धवाः; and F. भ्राता पिता वा ऽन्योन्यबान्धव. and J. भ्राता-पिता वा ऽन्येऽथ धवाः all for भ्राता-पितान्यो वा ऽथ बान्धवः.

इति[१]। यत्तु तेनैवोक्तम्—

'*अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।
राजदण्डो न तस्यास्ति[२] प्रायश्चित्तं च नेष्यते'॥
(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायम्[३]। न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम्।

'पादो बालेषु[४] दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः'।
(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य[५] पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वावगमात्[६]। यद्वा माभूद्बालतरस्य पापम्[७]। वचनेन साक्षान्निवारणात्[८]। नह्यस्ति वचनस्यातिभारः। यत्तु[९] पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—

'गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत्।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत[१०] सर्वपापेभ्य एव सः'॥
(अं. स्मृ. २. ३६)

---

* अतो बालतरस्य चतुर्वर्षन्यूनस्य।

---

१. C. and F. add the following portion after इति तच्च —
' द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्', इत्येतद्वाक्याविहितद्विगुणपरम् ।.
२. B. and D. read प्रायश्चित्तं न विद्यते; while G. reads प्रायश्चित्तं विद्यते for प्रायश्चित्तं च नेष्यते. C. and F. read न शेष्यते for च नेष्यते. ३. I reads -प्रायेण for -प्रायम्. ४. B. and D. read बालस्य for बालेषु; while E and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु. ५. H. reads बालवर्णे for बालस्य ६. B. D. G. and H. substitute अल्पत्वमवगन्तव्यम् for अल्पत्वावगमात् ७. C. and F. read बालस्य नु पापम्. for मा भूद्बालतरस्य पापम्. ८. B. and D. read विचारणात for निवारणात्. ९. B. D. E. and I. omit तु. १०. I reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत for ब्रह्महा विप्रमुच्येत and substitutes च for स

इति—तत्र—

'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्' ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम्—

'प्रमाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन्[1] सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्धमर्धं च दद्यात्[2] । सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण[3] ' ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

' सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)
सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम्[4] ।
दाने फलविशेषःस्यात् हिंसायां तद्वदेव हि' ॥(२५)

(द. स्मृ. ३. २५–२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्[5]—

'विप्रहारण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेत्'[6] ।

(आ. ध. सू. १. ९. २४. ११)

---

१. C. and F. omit त्रीन् and I. quite mistaken here. २. B and D. read दशसहस्रं तदर्धं तस्यार्धमर्द्धं च, C. F. शतसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च, G. अयुतसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च and G. शतसहस्रं तदर्द्धं तस्यार्धमर्द्धं च all for गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्धं च. ३. J. adds च after आनुपूर्व्येण. ४. I. reads क्रमात्. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति; the including portion between these two sentences is not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not whether the portion belongs to the author. F. also includes this portion, but there is a note in the margin अयं ग्रन्थः पूर्वाङ्कपृष्ठान्त्यपंक्तिस्थो बोद्धव्यः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sûtra अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य·

इत्युपक्रम्य—

'गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रत-
मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत । (२४) ना-
स्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते' । (२९)
(आ. ध. सू. १. ९. २४–२९)

इति तन्माता-पित्राचार्यादिविषयम् । तथा च भविष्य-पुराणे—

'मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।
गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च . . . .' ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायश्चित्तस्य विधानात् । शाणीपक्षः शाणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । आ उत्तमादुच्छ्वासात् आ मरणात् । प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । अत्राशक्तस्य शङ्ख आह—

'प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं
संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते
गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात् ।
सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण' ।

इति ।

'एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्' ।

इति अत्रासमर्थो द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिकव्रतचर्यानन्तरं अर्धं गवां सहस्रम् । तत्राप्यशक्तस्य त्रिवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं सार्धश-

---

१. The text reads this . . . . कर्मसमाप्तमतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत. २. The text adds अस्य after न. ३. E. reads तदर्धं गोसहस्रार्द्धदानं for अर्धं गवां सहस्रम and H. reads अर्धं गवां for अर्धं गवां सहस्रम्. ४. E. reads ऽप्यब्दव्रतानंतरं तस्यार्धं पञ्चशतार्द्धं दानं for त्रिवार्षिकव्रतचर्यानंतरं सार्धशतद्वयं गवाम् ।.

तद्वयं गवाम्। तत्राप्यशक्तस्य सार्धसंवत्सरव्रतचर्या। अनन्तरं पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति। एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयम्। प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात्।

ननु–द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय–

'सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण'।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतुष्टयविधानं किमिति न स्यात्? । मैवम्।

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत्।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥
(अं. स्मृ. ३. १६)

इति। तथा—

'शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्'।

इति यथाक्रमं अङ्गिरो-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात्। तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्यायसी इति।

ननु–एवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते तत्र साऽस्तु। यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?– इति चेत्। मैवम्। स्मृतिकारैरेव[2] कल्पनीयत्वाभिधानात्। तथा च देवलः—

---

१. E. adds अर्धं गवां after व्रतचर्यानन्तरम्. २. I. omits एव; while except A. B. D. and G. all others read स्मृतिकारेणैव for स्मृतिकारैरेव.

'जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं[1] तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद् द्वादशे वर्षे[2] सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः—

'द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा । गवां द्वादशानां परित्राणात् । सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा[3] पूतो भवति' ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा[4] ।
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्[5] ॥
दीर्घ-तीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा[6] पथि निरातङ्कं कृत्वा वा[7] ब्रह्महा शुचिः ॥
आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं, घातित एव वा ।
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति[8]'* ॥
(या. स्मृ. ३. २४४–२४६)

* यश्चौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्तरे कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्याश्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for बुद्धिकृतं. २. G. and I. read द्वादशवर्षे for द्वादशे वर्षे; while B. and D. द्वादशवर्षे त्वदसंपूर्णे वा for द्वादशे वर्षे संपूर्णे वा. ३. Except A. all others read स द्यावा अश्व for सद्य एवाश्व. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text others read स्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् for स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and F. substitute दत्त्वा for दृष्ट्वा. ७. The text reads तु for वा. ८. The text reads विशुद्ध्यति for न दुष्यति.

इति न तद्व्रतान्तराभिप्रायम्। किंतु समाप्तिकथनाभि-
ायम्। व्रतान्तराणि तु[1] मनुराह—

'लक्ष्यं[2] शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा*॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदं[3] योजनानां† शतं व्रजेत्[4]।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः[5]॥
सर्वस्वं वा[6] वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥

ाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वकल्मषं विख्याप्य स्नात्वा शुद्धो भवति। तथा
हुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मणं गां वा पथि दृष्ट्वा
नरुजं कुर्याच्चेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति। अपहृतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य
ो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वं प्रत्यानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स
वेशुद्धो भवति। विप्रसर्वस्वप्रत्यानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्न-
पि वा शुद्ध्यत्येव।

* त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन। अग्निष्टुता अग्निष्टोमेन।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत्। योजनं षोडशसहस्र-
हस्तात्मकम्। यथोक्तम्—

'द्वादशाङ्गुलिकश्शङ्कुस्तद्द्वयं तु शयः स्मृतः।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः॥
चतुष्कं योजनं तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम्'।

१. Except A. all others omit तु. २. J. reads लक्ष्यः for लक्ष्यं. ३. G.
eads वेवं for वेदं. ४. G. substitutes व्रजन् for व्रजेत्. ५. B. and D.
ead मितभुक्तिर्जितेन्द्रियः for मितभुङ् नियतेंद्रियः. ६. A. reads वेदविदि
nd the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत्[1] प्रतिस्रोतः[2] सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्'*॥
(म. स्मृ. ११. ७३–७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-ऽकामकारविद्वदविद्वद्विषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह––

' लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं[3] जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ' ॥
(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम
'यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः' ॥
इति । देशभेदेनानयोर्व्यवस्था ज्ञेया ।

* यद्यपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरस्सरमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अग्निपतनं सर्वस्वदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वमेधो राज्ञ एव । गोसवो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वमेधौ कलौ वर्ज्यौ वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्त्वन्ये आचार्यैर्णिर्णीतोक्तोऽत्रानुसन्धेयः ।

१. The text reads ऽनुसरेत for ऽनुचरेत. २. B., D. and J. read प्रतिस्रोतां for प्रतिस्रोतः. ३. The text reads मज्जान्तां for मज्जान्तं.

इति। तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये।
इति प्रथमाम्।
त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये।
इति द्वितीयाम्।
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये।
इति तृतीयाम्।
मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये।
इति चतुर्थीम्।
मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये।
इति पञ्चमीम्।
स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं वासये।
इति षष्ठीम्।

---

१. All others except **A.** and I. read **तथा** for **तत्र**; while C. and F. mit the following :—

. . . . लोमप्रभृति वै तनुम्।
मज्जान्तं जुहुयाद्वापि मंत्रैरभिर्यथाक्रमम्॥
इति। तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठ—
'लोमानि मृत्योर्जुहोमि. . . . . . .।

. These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they ppear different from one another. I. substitutes **नाशय** for **वासये** in ll the Mantras and except A. G. and the text all others read **प्रथमम्** or **प्रथमाम्** and so on in masculine inst·ad of feminine, while G. omits he following :—

प्रथमाम्। त्वच्च मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये। इति द्वितीयाम्।
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये। इति.

nd substitutes **आश्रयति** for **वासये इति** in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The exts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary eads **स्नावाभि-** and **स्नावभिः स्नायु** for and **स्नाय्वा**.

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।
इति सप्तमीम् ।

मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।
इति अष्टमीम्[१] ।

(व. स्मृ. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येदृशस्य[२] सर्वस्य व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह—

'प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥
यः कामतो[३] महापापं नरः[४] कुर्यात् कथंचन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्नायी[५] कर्मावेदको भैक्ष्याहारो[६] दिव्यनदी-पुलिन-सङ्गमा-ऽऽश्रम-गोष्ठ-पर्वत[७]-प्रस्रवण-तपोवनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो ददन्[८] पूतो भवति' ।

---

१. I. reads मज्जां for मज्जानं and मज्जया for मज्जाभिः; while all other except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभिः. २. G. and I. do not insert ईदृशस्य. ३. G. and J. read कामेन for कामतः. ४. A. reads कुर्यात् विप्रः for नरः कुर्यात्. ५. Except A. and I. all others read त्रिषवर्णी for त्रिषवणस्नायी; while B. D. and I. कर्मवेदकः for कर्मावेदकः ६. B. and D. read भिक्षाहारी for भैक्ष्याहारो. ७. H. reads -संगमाश्रयी गोष्ठयपर्वत- for -संगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत-. ८. G. reads ब्राह्मणो दद्यात्; while I substitutes दद्यात् for ददन्.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' ।
(व. स्मृ. २३. ३८)

इति तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तदेवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत् पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्—

'षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च' ॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

'अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।
शुद्ध्येत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः' ॥

* अप्रत्यानेयं पुनरानयितुमशक्यं पुंस्त्वं यस्य । षण्ढस्तावच्चतुर्दशविधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः । तत्र केषांचित् कालान्तरे औषधादिना पुंस्त्वं प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम् ।

† अत्र—

'प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वासहेतुषु' ।
(नामलिंगानुशासने ३. ३. १४७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम् । तच्च—

'जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः' ।
(ग. पु. १. १३६. १३)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम् ।

१. B. and D. omit the following :—
'यत्पुनर्वासिष्ठवचनम्'—
'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' ।
इति । तन्मनोवसितब्रह्महत्यस्य तदेवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम्' ।; while H. substitutes वसिष्ठेनोक्तम् for the same. २. G. reads अम्बुभक्षो for अब्भक्षो. ३. G. reads ब्रह्महत्यायाः for ब्रह्महत्यस्य. ४. B. D. and G. read षट्त्रिंशन्मते वचनम् for षट्त्रिंशन्मतवचनम्. ५. I. reads प्रत्ययवधे for सप्रत्ययवधे.

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः—

'पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥

इति । प्रजापतिरपि—

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ॥

इति । यत्तु[1] चतुर्विंशतिमतवचनम्[2]—

'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ।

इति तत् प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

' दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं[3]* क्षत्रियादूनमध्यर्धद्वादशवार्षिकं[4] भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद् द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J. omits यत्तु; while G. and H. omit तु. २. G. and H. read चतुर्विंशतिमतं वचनम for चतुर्विंशतिमतवचनम. ३. Except A. and H. all others do not insert ब्राह्मणादतिरिक्तं. ४. C. and F. read मध्यस्थे दशवार्षिकं, E. अध्यर्धदशवार्षिकं, G. अध्यर्धं द्वादशवार्षिकम् and J. अर्धं द्वादशवार्षिकम all for अध्यर्धद्वादशवार्षिकम.

व दिशा प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम्। तथो-
मो॑श्रमिणामपि* प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्—

'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि।
शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्'।

इति। प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो
वति। तथा च हारीतः—

'प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते।
पुनस्तदहरेव स्यादिह लोके परत्र च'॥

(हा. स्मृ. २१. ९)

इति। व्यासोऽपि—

'धर्मार्थं† यतमानस्तु न चेत् शक्नोति मानवः।
प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः'॥

(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति। वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। तदाह
ज्ञवल्क्यः—

'चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः'‡॥

(या. स्मृ. ३. २९२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यतयश्चेत्यर्थः।
† धर्मार्थं यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्तं कर्तुं प्रवृत्तः।
‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनेन हननसाधनमुद्यम्य केवलमा-
नमेव न विवक्षितम्। किंतु ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापाद-

. I. substitutes दृशा for दिशा. २. C. and F. read तथा श्रमिणाम् and
थोक्ताश्रमिणाम for तथोत्तमाश्रमिणाम्. ३. B. and D. read -गतो ब्रह्म-
तनात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि दर्शनात् both for अर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्.
G. and A. read प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य. ५. I. reads व्यवसिते
ऽध्यवसिते ६. I. reads मृतश्चेत् क्रोऽपि मानव· for न चेच्छक्नोति मानवः.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

'अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्'* ॥

(शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सेवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति । आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवाङ्गिराः—

'आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य[2] हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कथंचित् प्रतिघातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तदभावेऽपि कथमुच्यते ?। उद्यमस्य क्रियानिर्वृतेश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यमिति चेत् । न। हननाभावे पादोनमेव प्रायश्चित्तमिति ब्रूमः । अत एव-'औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् आतिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति'—इति विज्ञानेश्वरः ।

---

१. B. and D. omit the following :—

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह —
सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत ॥ ७४ ॥
इति ।.

२. I. reads द्विजातस्य for द्विजाग्र्यस्य and B. C. D. and F. substitute मथा for हत्वा; while B. and D. exhibit आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता अत एवअङ्गिरा. after the quoted verse and then read ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं &c., and then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥

अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह । विन्ध्यादुत्तरत इति ।

'यस्तूत्तरे वसेत् पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम ।
दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु' ॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयात्रेति ज्ञेयम् । अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम । तत्रैव द्वादशाब्दिकस्योक्तत्वात् । प्रतियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च । कामकृते तु मरणान्तिकमेव ॥ ७६ ॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे[1] कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७५ ॥
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु[2] दक्षिणाम् ।

इति । पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः—

'पानसं द्राक्षमाधूकं[3] खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूत्थं सैरिमारिष्टं[4] मैरेयं नारिकेलजम् ॥

* दृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र । माधवाचार्यैर्न व्याख्यातः । अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्यात्रावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः संगृहीतः ।

१. L. reads तपः for ततः. २. B. and D. read विप्राय for विप्रेषु. ३. Except B. D. G. and I. all others read क्षौद्र-माधूकं for द्राक्ष-माधूकं. ४. I. reads सौरमाविष्टं, B. and D. सैरमारिष्टं, A. सौरमारिष्टं and H. सैरिमारिष्टं all for सैरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु'* ।
(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत्[1] कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु[2] भोजयेत्' ॥
(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

'यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्य-मांस-सुरासवम् ।
तद् ब्राह्मणेन[3] नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' ॥

इति स्मरणात् ।

---

* माधूकं 'मोहवा-मोहडा' इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्यो निर्मितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टो निम्बः तद्भवम् । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवं मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचित्तु-

'माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ।

इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्त्यभावात् चिन्त्यम् ।

---

१. C. and F. omit the following :—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—
'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्' ॥

इति ।

२. B. and D. substitute च for तु. ३. Except A. and I. all others read ब्राह्मणेन न पातव्यं for तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं.

बृहद्विष्णुरपि[1]–

'माधूकमैक्षवं सैरं[2] तालं खार्जूर-पानसम् ।
मधूत्थं[3] चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्' ॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि[4] ब्राह्मणस्य तु' ।

इति । राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्या-
ज्ञवल्क्यः–

'कामादपि[5] च राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
मद्यमेव सुरां[6] पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ॥

इति । व्यासोऽपि[7]–

'उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ ।
एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ'* ॥[8]
(म. भा. उ. ५८. ५)

* धृतराष्ट्रसन्देशं पाण्डवेभ्यो निवेद्य प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रम्प्र-
त्युक्तिरियम् । शिष्टाचारप्रदर्शनार्थमिदं वाक्यम् । विज्ञानेश्वरस्तु–'एक-
पर्यङ्क-रथिनौ'–इति पठित्वा क्षत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुज्ञानपरमिदमिति
मन्यते ।

१. B. and D. omit अपि. २. Except A. G. and H. all others substitute सैरं for सारं; while I. ताल-खार्जूर- for तालं खार्जूर-. ३. I. reads धूस्तुरं for मधूत्थं, but it seems to be a mistake. ४. I. substitutes निंद्यानि for मद्यानि. ५. C. and F. read क्रमादपि for कामादपि. ६. G reads मद्यमेवसुरां C. and F. मद्यमेवं सुरां for मद्यमेव सुरां. ७. B. and D. omit व्यासोऽपि. ८. This verse appears in Mahâbhârata, except the text of the same and A. and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षीबौ, while the text reads चन्दनरूषितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the second line as :–

स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ' ॥.

इति । *उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तत्प्रायश्चित्तं पित्रादिभि कर्तव्यम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता' ॥

इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह-

सुरापानं सकृत् कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७६ ॥
स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः—

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः' ॥
(म. स्मृ. ११. ९४)

इति । तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माध्व्योर्गौणः पुलस्त्येनैकादशसु मद्येषु गौडी-माध्व्यावनुक्रम्य—

* ब्राह्मणस्यैवेदम् । नान्येषां वर्णानाम् ।

१. C. F. E. H. and I. do not insert तत. २. These two lines ar omitted by M. ३. I. reads पातयेत for पावयेत ; while K. and L. rea तथा- for अथा-. ४ B. and D. read this line as follows :—

'तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोत्तमैः' ॥

and I. reads :—

'यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः' ॥

and except A. and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्या for यथैवैका तथा सर्वा.

५. I. reads एकादशमद्येषु for एकादशसु मद्येषु.

'सुरायाः सकृत्पाने गौडी-माध्व्योरमुख्यसुरयोरस-
कृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तं सन्तप्ताम-
त्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत' ।

(पु. स्मृ. १. २४)

इत्यभिधानात् । तथा च बृहस्पतिः—

'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत्तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥

(बृ. स्मृ. ४. २९)

इति । गौडी-माध्व्योरभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने तथा
णं व्याघ्र आह—

'मत्या मद्यप्रमत्या वा पुनः पीत्वा* द्विजोत्तमः ।
ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्ध्येत् स किल्बिषात्' ॥

इति । कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्र-
ष्टम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—

'बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत्त्रिसमा निशि' ॥

(या. स्मृ. ३. २५४.)

इति । एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं दुर्दैन्यविषयम् ।

* पुनः पीत्वा अभ्यासेन प्राशनं कृत्वेत्यर्थः । द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-
षु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः ।

1. I. and J. omit -सुरयो-. २. Except A. and I. all do not insert
[अ]भिधानात्. ३. B. D. E. and I. read अभ्यासे तथा मरणं and C.
. and J. अभ्यासेन तथा मरणं both for अभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने
मरणं. ४. B. and D. read भक्षयेत्तन्नक्तं निशि, C. and F. भक्षयेत्तु
निशि and E. G. H. J. भक्षयेत्तु सकृन्निशि all for भक्षयेत्त्रिसमा निशि.

इति । तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—

'एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपः छेर्दने कृते ।
पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्' ॥
(व्या. स्मृ. २. ९१)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

'कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यैर्थं वालवासा जटी ध्वजी*' ॥
(म. स्मृ. ११.९२)

इति तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवलेनोक्तम्-

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-
मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति' ।

इति यदपि मनुनोक्तम्—

---

* कणान् तण्डुलकणान् । पिण्याकं तिलकल्कम् । वालवासा गोलोमाजालोमादिकृतं वासः । केचित् 'चीरवासा' इत्यपि पठन्ति । तत्र चीरं वस्त्रखण्डम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठेत वा इत्यर्थः। मेधातिथिस्त्विदं वचनं-'प्राणात्यये औषधार्थं' सेवने शुद्धिकथनार्थमित्याह । सर्वज्ञनारायणः—'एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासंसृष्टजलपाने' इत्याह । कुल्लूकभट्टः–'इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने'–इति। राघवानन्दः–'अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडी-माध्व्योः पाने'–इति। नंदनस्तु–'अकामतः पाने' इदं प्रायश्चित्तमित्याह ।

---

१. G. reads मद्यपस्य छर्दने for मद्यपः छर्दने. २. We follow here A and L.; while all others and the text read सुरापानाद्यनुत्त्यर्थं for सुरापानापनुत्त्यर्थं. ३. B. and D. omit the following :—

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतमम-
ग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति' ।

इति । यदपि मनुनोक्तम्—

४. G. reads यद्यपि for यदपि.

'गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो* घृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च'* ॥
(म. स्मृ. ११.९१)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम्। वेदविदम्प्रत्यङ्गिरा आह—

'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः।
समत्वं† ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः'॥

इति। सकृद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह—

'भूमिप्रदानं यः कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः।
पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति'॥

इति। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

'ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासाननुद्धृतसमुद्रोदकस्नानम्। सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहम्‡।
त्रिरात्रमुपवासः। तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति।
अश्वमेधावभृथस्नानेन च'।

* अत्र आमरणात् इत्युक्तेः अग्निवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-[पयो]-घृत-गोशकृद्रसानां पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते।

† बृहस्पतिसवो नाम यज्ञः। स च ब्राह्मणैरेव कर्तृत्वेन विहितः। 'ब्रा[ह्मण]ैस्समत्वं गच्छेत्'—इत्यनेन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम्। न [क्ष]त्रियाद्युत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि—'द्रव्यानुक्तौ घृतम्'—इति नियमात् [घृते]नाष्टसहस्रं जुहुयादित्यर्थः। तप्तकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः।

१. G. and the text read वा for च. २. C. F. E. H. and I. read स्मृतिः [for] श्रुतिः. ३. B. and D. read गौडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४. I. [sub]stitutes वा for यः. ५. B. D. and H. substitute वा for च, but G. [an]d J. insert neither च nor वा.

इति तत् पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् ।सम्प त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—

'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रःसमाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्'* ॥
(बृ. स्मृ. ४. ६१)

इति तदन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमनार्थपाने बोद्धव्यम प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वं वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७॥
गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वधाय तु ।
हतः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८॥
कामतस्तु कृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

इति । अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः। स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

---

* गौडीपाने तप्तकृच्छ्रं माध्वीपाने पराकः पैष्टीपाने चान्द्रायणमिति क्रमः ।

---

१. G. omits ततः while B. and D. तदुक्तं बृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसंपत्त्यभावे for तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सपत्त्यभावे वा. २. G. and J. omit द्रष्टव्यं and read द्रव्यसंपत्त्यभावे द्रष्टव्यम. ३. Except A. H. and I. all others omit वा. ४. B. C. D. E. F. G. J. K. and L. read राजानं स्ववधाय, H. and I. राजानं स वधाय for राजाभ्याशं वधाय. ५. Except A. K. and L. all others read ततः for हतः. ६. M. reads कामकारकृतं for कामतस्तु कृतं.

'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु, तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः।
कृष्णलः, पञ्च ते माषः, ते सुवर्णस्तु षोडश' ॥
(या. स्मृ. १. ३६२–३६३)

इति । उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति स स्वविशुद्ध्यै स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुसलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुसलप्रहारेण न मृतस्तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथा च संवर्तः–

'ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥
यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयाद्विमुच्यते' ।
(सं. स्मृ. १२०–१२१)

इति । अथवा 'मुक्त एव च'–इति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम्। त्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्र-मित्र-कलत्रादयो बहवः सन्ति त्र स्तेने मृते बहवो[१०] विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा

१. E. I. and the text read त्रसरेणूरजः for त्रसरेणुरजः. २. C. and F. read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिस्रो for तु तास्तिस्रो; while H. substitutes लिक्षाः for लिक्षा. ३. B. and D. read सुवर्णं, and G. H. सुवर्णाः both for सुवर्णः. ४. Except A and I. all others read हरति for ऽपहरति; while J. reads स्वविशुद्धिं स्वयमेव राजकर्तृकेण प्रहारेण सम्पादयितुं, G. reads the same, but differs in विशुद्धये for विशुद्धिं; while I. omits विशुद्धिम्. G. omits न; while J. substitutes मुक्तः for मृतः. ६. G. substitutes अथ for तथा. ७. The text substitutes स्तेनं for सकृत्. ८. G and I. read एवं for एव. ९. B. D. G. and J. substitute अत्र for यत्र; while B. and D. substitute स्तेयेन for स्तेनेन. १०. G. adds अपि after बहवः and except. G. and I. others read विनङ्क्ष्यन्ति; while G. नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनोऽप्रहतो मुच्येत तदापि विशुद्ध्यत्येवेति। ननु–एवं सति–

'अघ्नन्नेनस्वी राजा'

(गौ. स्मृ. १२. ४५)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात्। न। तत्पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपपत्तेः ननु–ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् 'मुक्त एव'–इत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः तथा च मनुः–

'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति॥
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।
वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा'॥

(म. स्मृ. ११. ९९–१००)

इति। अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः। तपःपक्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषयः। न च–तादृशस्तेयमसम्भावितं–इति शङ्कनीयम्। कदाचित् कचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात्। एवं च स 'मुक्त एव'–इति पक्ष एतद्विषयत्वेनाऽपि योजयितुं शक्यते यच्चौर्यं कामकृतं स्यात्तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः। अन्यथ

---

१. B. and D. read धनदण्डापहृतो for धनदण्डादिपुरस्सरं स्तेनोऽप्रहतो. २. W follow here only A.; while all others read कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्त- fo कृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्त–. ३. I. substitutes कुर्यात् हतं for सकृद्धन्यात् तं. ४. B. D. E. G. H. and J. substitute च and the text तु for वा. ५. G. omits -मात्र- and B. C. D. and F. -विप्र-.

ग्रामादादिकचौर्ये वधं नार्हति। न च—लौभैकमूलस्य चौर्यस्य प्रामादिकत्वमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम्। यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वा ऽपहरति अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भवत्येवाकामतो ऽप्यपहारः। तादृशे ऽपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या। तपसो विशेषस्तु मनुना दर्शितः—

'तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्।
वालवासा द्विजो ऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्'* ॥
(म. स्मृ. ११. १०१)

इति। सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्मते दर्शिताः—

'वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्।
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः॥
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम्।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये॥
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत्।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम्॥
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः।
कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये॥

---

* ब्रह्महणः यद्विहितं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः।

---

१. B. and D. read लौभकवचनस्य for लौभैकमूलस्य. २. B. and D. read विशेषः for तपसो विशेषः. ३. The text reads चीरवासा for वालवासा; while I. reads ब्रह्मवधव्रतम् for ब्रह्महणो व्रतम्. ४. G. and H. read द्रष्टव्या for दर्शिताः. ५. G. reads दिनत्रयम् for दिनद्वयम्.

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः[1] ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिबेत्[2] ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम्' ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किंचिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु[3] चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्दिष्टाथ वा क्रतुम् ।
षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ॥
तीर्थानि[4] भ्रमते विद्वान् ततस्[5]तेयात्प्रमुच्यते' ।

इति तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुः धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकं तु तीर्थयात्रासहितं निर्धनश्रोत्रियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं[6] सर्वत्र अपहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव कार्यम् ।

'स्तेये[7] ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा[8] त्वेकादशाधिकम्' ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

---

१. I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. २. C. F. E. G. I. and J. read यावकं भवेत्; while H. यावकं भवेत for यावकं पिबेत्. ३. H. does not insert तु. ४. E. H. and I. read तीर्थाभिगमने for तीर्थानि भ्रमते. ५. I reads तस्मात् for ततः. ६. G. adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रायश्चित्तं. ७. E. and H. read स्तेयब्रह्मस्व-for स्तेये ब्रह्मस्व-. ८. Except A. B. D. and G. all others read हर्त्रा for हर्ता; while G. reads हृत्वा B. and D. हृत्वा for the same.

'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत।
ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्।
तेनात्मानं प्रमापयेत्। मरणात्पूतो भवति'।

(व. स्मृ. २०. ३१)

इति। औदुम्बरं ताम्रमयम्। यदा सुवर्णमपहृत्य तद् भुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत् तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्'।

(आ. ध. सू. १. ९. २५. १३. आं. पु.)

इति। मानसापहारे तु सुमन्तुराह—

'सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति'।

(व. स्मृ. २०. ४१)

इति। गुरु-श्रोत्रिय-यागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयसोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्। मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते'।

(व. स्मृ. २०. ४२)

---

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत् स्तेनोऽस्मि भो शास्तु मां भवानिति। तस्मै राजा ......इति विज्ञायते।. २. B. and D. do not insert गुरु-श्रोत्रिय-. ३. I. reads भूयशो for भूयसो; while and D. read सकृत् for ऽसकृत्. ४. The text adds वा after निष्कालको and reads घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानमभिदाहयेत् for घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्, while I. does not insert इति.

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

'मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये' ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः पापेषु' ।

(स. स्मृ. १. ९३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ॥ ७९ ॥
सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

---

१. The text reads तत्संसर्गविशुद्धये for संसर्गस्य विशुद्धये. २. We are unable to find out the proper name. C. E. F. H. and I. read स्मृत्यर्थसारे. G. स्मृतिसागरे, both for स्मृत्यन्तरे.

इति। *यथा तैलबिन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति
था पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधा-
गानि प्रायश्चित्तान्याह—

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ॥ ८० ॥
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

इति। तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः। तत्स्वरूपमुपरिष्टाद्व-
्यामः। यत्र यत्र च प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र
र्वत्र पापगौरव-लाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्यना-
त्तानि वा ऽनुष्ठेयानि। ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति
सिद्धम् ॥ ८० ॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
तकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि
ानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापतितानि स्मृत्यन्तराण्यु-
हृत्य व्यवस्थापितानि।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था।

---

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते। उम्भापशब्दस्त्वत्राजन्तः।

---

१. K. and L. read यावकश्च for यावकं च. २. G. and I. omit च; ile C. and F. do not repeat यत्र. ३. I. does not insert अनावृत्तानि d G. and I. substitute च for वा; while B. and D. omit आवृत्तानि. J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्ठेयानि. ५. G. and J. substitute ाणि for सर्वाणि; while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६. G. reads प्रसंगात्पतितानि, I. तत्प्रसंगात्पठितानि for तत्प्रसङ्गापतितानि; while I. ... adds अपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः।

तत्रातिपातकस्वरूपम्।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि'।

(वि. स्मृ. ३४. १)

इति। तेषां त्रयाणां दशमाध्याये' —

'मातरं यदि गच्छेत्तु'

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि।

महापातकस्वरूपम्।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देश एवं कृतः—

'ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि। (१) तत्संयोगश्च'।

(वि. स्मृ. ३५. १-२)

इति। तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये

'चतुर्विद्ये'

(प. स्मृ. १२. ६४)

---

१. C. and F. omit the following:—
उदाहृत्य व्यवस्थापयामः। तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश।.
२. G. reads विनिर्दिशति and I. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश. ३. J. do not insert दुहितृगमनं. ४. Except A. and I. all others omit -गमन- after गुरुदार-.

इत्यादिना—

'सर्वपापप्रणाशनम्'

(प. स्मृ. १२. ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये—

'पितृदारान् समारुह्य'

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

अनुपातकस्वरूपम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम्—

'यागस्थस्य क्षत्रियस्य वधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाः अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । (४) पितृ-मातृ-स्वसृगमनं च (५) श्रोत्रियर्त्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६)

---

१. The text does not insert वधः. २. I. reads आत्रेयगोत्रायाः for त्रिगोत्रायाः. ३. The text reads कौटसाक्ष्यं for कूटसाक्ष्यं. ४. The xt adds निक्षेपापहरणं after भूम्यपहरणं. ५. Except A. H. do not sert च and separate the सूत्र.

स्वसुः सख्याः[1] सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
कुमार्या[2] रजस्वलायाः शरणागतायाः[3]
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' । (७)

(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति ।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम् ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा[4]' ॥

(वि. स्मृ. ३६. ८)

इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः ।

'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ।

इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च[5] साधारणप्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यवधस्य च षष्ठाध्याये—

'वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि'

(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा चा-

---

१. Except A. I. and the text all others read सख्युः for सख्याः. २. The text adds अंत्यजायाः after कुमार्याः. ३. C. and F. are quite mistaken here. They omit from प्रव्रजितायाः to ऋणानप (P. 94, L. 3; to 422 L. 6). ४. Except A. C. F. and I. others substitute च for वा. ५. B. D. G. and J. substitute तत्र for तच्च.

ार्वल्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम्।
विज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये—

'गर्भपातं च या कुर्यात्'

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम्। शरणागतावधः परिशिष्यते।
नुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह—

'अनृतं च समुत्कर्षे* राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ॥

(म. स्मृ. ११. ५५)

इति। याज्ञवल्क्यश्चापराण्याह—

'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः।
ब्रह्मत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्' ॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

* समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी। सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभाषु वा उत्कर्षं प्राप्स्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्यामिति भावः। 'राजगामि पैशुनं' राजकुलान्तेन सह विवादो निर्बन्धो ृतादिशंसनं वा। यदाह गौतमः—

'गुरावनृताभिशंसनम्'

इति। यद्यपि अत्र 'गुरौ' इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ ाकुले वा तुल्यत्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरूह्यम्।

१. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it ms to be incorrect. २. B. and D. read अधिकानिर्बन्धः समानं for ीकनिर्बन्धः समानि. ३. I. adds अपि before आह.

इति। अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमव गन्तव्यम्। समशब्दस्य–

'राजसमो मन्त्री'

इत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात्। मनुस्त्वधीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह—

'ब्रह्मोज्झं* वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।
गर्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्'॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

इति। तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह–

'ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
पुनरुपयुञ्जीत† वेदमाचार्यात्'।
(व. स्मृ. २०. १२)

इति। इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम्। नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनं सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम्। यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्–

---

* ब्रह्मोज्झं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि-कुल्लूकौ। अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राश्रयेणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः। वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्यनं वेति सर्वज्ञनारायणः। इदमेव युक्तं भाति।

† द्वादशरात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदमुपयुञ्जीत अधीयातेत्यर्थः।

---

१. The text reads this line :—

'ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।.

२. B. D. E. H. and J. read गर्हितान्नाद्ययोः for -ऽगर्हिता -ऽनाद्ययोः ३. I reads प्रमादत्याग्याध्यायादिविषयम् for प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम्.

'गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति'।

(व. स्मृ. २१. २८)

इति। तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम्। विष्णुना
क्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम्। तथा
तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्ख आह–

'कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा च शरणागतम्'॥

(शं. स्मृ. १७. ९)

इति। यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः तद्विषय-
म्। अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति–

'आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्'* ॥

(वि. स्मृ. ३. ४६)

---

* पूर्वं 'चण्डालादुदकात् सर्पात्'– (माधवाचार्यटीका अ. ११.
१६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योयं ब्रह्मघाती। तत्र तु न
ाप्युद्देशः। केवलमसह्यदुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः। किंच आ-
नादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती।

The text reads this Sûtra as follows:—

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः सचैलं स्नातो गुरुं प्रसादयेत्
प्रसादात्पूतो भवतीति विज्ञायते।.

H. and I. read तथा for त्यक्त्वा; while the text reads this verse:—

'कूटसाक्षं तथैवोक्त्वा निक्षेपं च प्रहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्याच्छक्त्या च शरणागतम्' ॥,

it seems to be incorrect. १. B. and D. read अधमर्णिनो for
r.

इति । आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः । न तूद्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

> 'अकारणं* तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
> तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

> 'निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
> रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु' ॥
> (या. स्मृ. ३. २२९)

इति । एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्रायश्चित्तं किंचिन्न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवलाघवानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यपहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवात् द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

> 'अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं तथा ।
> निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्' ॥
> (या. स्मृ. ३. २३०)

* अकारणमिति आक्रोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम् । किन्तु प्रत्याक्रोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्ठेयाः । तानकृत्वा यो देहत्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम् ।

१. H. reads उद्देशश्च; while G. omits the following portion नतूद्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

'अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान्परित्यजेत ।
तस्यैव तत्र दोषः.................'॥

२. B. and D. read य· for यं. ३. E. reads उत्कर्षेण for उत्कर्षे च. ४. Except A. all others read -भूमिहरणे. ५. J. reads -मरणं for -हरणं.

इति । मनुरपि—

> 'निक्षेपस्यापहरणं नरा-ऽश्व-रजतस्य च ।
> भूमि-वज्र-मणीनां च[1] रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्' ॥
> (म. स्मृ. ११. ५७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये—

> 'मातृष्वसृगमे चैवम्'
> (प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

> 'अनृतवचनमुत्कर्षे । (१) राजगामि च पैशुन्यम् ।(२) गुरोश्चालीकनिर्बन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधीतस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च । (६) अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम्[2] । (७) परस्वहरणम् । (८) परदाराभिगमनम्[3] । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०) विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्प्रतिग्रहः । (१२) क्षत्रिय-विट्-शूद्र-गो[4]वधः । (१३) अविक्रेयविक्रयः ।

---

१. G. I and the text do not insert च. २. B. D. E. and H. read अ-ज्याभक्ष्यभक्षणम्, I. अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G. भोज्यभोक्ष्यभक्षणं all for अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम्. ३. We follow here A. and the text, while all others read गुरुदाराभिगमनम् for परदाराभिगमनम् the Vijnáneśvara also reads परदारा- (*Vide* ३.२३४-२४२ Commentary). ४. G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिवित्तिताऽनुजेन[1] ज्येष्ठस्य। (१५) परिवेदनं च। (१६) तस्य च[2] कन्यादानम्। (१७) याजनं च। (१८) व्रात्यता।(१९) भृतकाध्यापनम्।(२०) भृतकाध्ययनादानम्[3]। (२१) सर्वाकरेष्वधीकारः[4]। (२२) महायन्त्रप्रवर्तनम्[5]।(२३) द्रुम-गुल्म-लतौषधीनां[6] हिंसा। (२४) स्त्रिया जीवनम्। (२५) अभिचारः[7]। (२६) मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः। (२७) आत्मार्थं[8] च क्रियारम्भः। (२८) अनाहिताग्निता। (२९) स्तेयम्[9]। (३०) *देवर्षि-पितॄणामृणस्यानपक्रिया[10]। (३१) असच्छास्त्राधिगमनम्[11]। (३२) नास्तिकता। (३३) कुशीलता[12]।

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ। तथा च सति देवादीनां त्रयाणां ऋणानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत। अतोऽत्र व्यावहारिकस्य ऋणस्य ग्रहणं माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतमिति अवगन्तव्यम्।

१. All, except A. I. and the text read परिवित्तिताऽनुजे for परिवित्तिताऽनुजेन. २. I. does not insert these two Sútras, namely :—

तस्य च कन्यादानम्। (१७) याजनं च। (१८)

and also B. D. E. F. G. H. and J. omit याजनं च. ३. B. and D. read भृतकाचाध्ययनादानम् and E. G. H. J. भृतकाध्ययनादानम्; while I. omits च. ४. G. and J. read सर्वाकारेषु for सर्वाकरेषु; while B. D. and G. read अधिकारः for अधीकारः. ५. G. reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्. ६. Except A. I. and the text all others read द्रुम-गुल्म-लतौषधिमहाहिंसा; while the text adds -वल्लि- after -गुल्म- and also the Vijnánesvara follows it. ७. I. and the text do not separate these two Sûtrâs. I. reads अभिचारमूलकर्मसु and the text अभिचारबलकर्मसु for अभिचारः and मूलकर्मसु ८. The text reads आत्मार्थे and omits च. ९. All, except A. read स्तेयः; while the text omits it. १०. B. D. and J. read योषित्पितॄणामसत्क्रिया, G. योषित्प्रियाणां समक्रिया, E. and H. योषित्प्रियाणामसत्क्रिया, but E. has a marginal reading -पितृ- for -प्रिया- for देवर्षि-पितॄणामृणस्यानपक्रिया. ११. B. D. G. J. and the text read -भिगमनम् for -धिगमनम्. १२. B. and D. read कुशलता and the text कशीलवता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्त्रीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि'[1] ।

(वि. स्मृ. ३७. १–३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार—

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया[2]† ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः[3] परिवेदनम् ॥
भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया‡ ॥
§स्त्री-शूद्र-विट्-क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्[4] ।

* सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्याख्यानम् ।

† अत्र 'गोवध'शब्देन गोपिण्डव्यापादनं 'स्तैन्य' शब्देन ब्राह्मणसुवर्ण-तत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं, 'ऋणानामनपक्रिया ' इत्यनेन उत्तमर्णाद् गृहीतस्य ऋणस्याप्रदानं इति यथायथमूहनीयम्। यत्तु—'गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम्'—इत्युक्त्वा 'तथा देवर्षि-पितॄणां सम्भ्यर्णस्यानपाकरणं च'—इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं तन्न । माधवाचार्यस्याभिमतमिति प्रतिभाति। विष्णुना अनुक्तानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव-

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया'।

यादियाज्ञवल्कीयवचनानामत्रोदाहृतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡'लवणक्रिया' लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः आत्रेयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । आत्रेय्यास्तु—

'गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः' ।

(या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेन ब्रह्महत्यादिसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादिव्रतोक्तेः । शूद्रवधापेक्षितक्षत्रिय-वैश्यवधः ।

१. Except A. and the text all others do not insert इति. २. B. and … read गो-ब्राह्मणवधः स्तेयम् for गोवधो व्रात्यता स्तैन्यम्; while the text … G. substitute स्तेयम् for स्तैन्यम्. ३. C. F. read ऽपत्य- for ऽपण्य. … J. reads निन्दितार्थे ऽपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥
†धान्य-कुप्य[1]-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥
कन्यासन्दूषणं[2] ‡ चैव परिविंदकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनम्[3] ॥

---

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपु-सीसादि, पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । 'गोवधो व्रात्यता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्य-कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा चैतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्-इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं अंगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः । तस्य—

'सखिभार्या-कुमारीषु'

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

'निषिद्धभक्षणं जैह्मयम्'

(या. स्मृ. ३. २२९)

इत्यत्र सुरापानसमत्वमुक्तम् । तथा च पूर्वं 'नास्तिक्यं व्रतलोपं च'।

---

१. Except A. C. F. and I. all others read -रूप्य- for -कुप्य-. २. I. reads कन्यासु दूषणं for कन्यासन्दूषणं; while the text परिविन्दक- for परिविंदक-. ३. J. reads च तुलायनः for व्रतलोपनम्, but it does not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्' ॥

(या. स्मृ. ३.२३४–२४२)

इति । यद्यपि–

'अनृतं च समुत्कर्षे'।

(म. स्मृ. ११. ५५)

इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापान- मेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं क्यत्वान्न किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्यं ष्यं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-

---

पुक्त्वा पुनः 'व्रतलोपनम्' इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि 'श्रीहरि- रणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि' इत्येवंरूपेषु यमेषु प्राप्त्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थम् । तत्र–

'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्'।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

---

१. J. reads हिंसायन्त्र- for हिंस्रयंत्र-. २. I. reads शूद्राप्रेष्यं for शूद्रप्रेष्यं I. reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे. ४. I. reads किंचित्सांकर्यम् for चिदपि सांकर्यम्.

मपराधमारोप्यानृतं चेद्ब्रूयात् तद् ब्रह्महत्यासमम् । वधपर्यवसायित्वात् । यस्तु लाभ-पूजा-ख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु सुखगोष्ठ्यादौ[1] परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञवल्क्य आह—

> ' मयि[2] तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।
> सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ' ॥
> (या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

> ' सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
> पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्[3] प्रयतोऽपि सन् ' ॥
> (म. स्मृ. ५. १४५)

इति । राज्ञोऽग्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् । गुरावलीकनिर्बन्धो[4] द्विविधः । तत्र राजगृहादौ[5] स्वयं समर्थः सन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्बन्धं करोति चेत् सोयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते

---

१. I. reads मुख्यगोष्ठ्यादौ for सुखगोष्ठ्यादौ. २. I. reads अपि for मयि. ३. B. and D. read आचरेत् for आचामेत्; while G. आचमेत् for the same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक-; while G. omits the following portion:—

> निर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्नसमर्थस्य
> गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं.

५. H. reads राजगृहाङ्गणे for राजगृहादौ.

ोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा । बुद्धा-
तादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका
न्दा । सेयं[1] याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्या-
पि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया
ुति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवा-
भिप्रेत्य मनुराह—

'योऽवमन्येत ते[2] तूभे हेतुशास्त्राश्रयात्[3] द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥

(म. स्मृ. २. ११)

इति । सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता । यस्तु
दिकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्फले[4] श्रद्धत्ते 'किमनेन
विष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि'– इत्येवं
न्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते ।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-
घवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः ।

'अग्नि-मातृ-पितृ[5]-सुत-दाराणाम्'

(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति । अनुक्रान्तानामुपपात-
ानां पूर्वोक्तेभ्यो[6]ऽतिपातक-महापातका-ऽनुपातकेभ्योऽल्पत्वा-
पपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

---

१. B. and D. read ब्रह्महत्यासमोपपादिता याज्ञवल्क्येन and omit सेयं. २. A. and the text read मूले for तूभे. ३. All, except the text and A. read -भयो for -श्रयात्. ४. I. reads तत्त्वत. for तत्फले. ५. B., D. and omit -पितृ-. ६. I. reads प्रोक्तेभ्यः for पूर्वोक्तेभ्यो-; while except A. and I. all others do not insert -ऽतिपातक-.

'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' ॥

इति ।

अथ उपपातकस्य साधारणं प्रायश्चित्तम् ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह–

'उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकमथ वा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च' ॥
(वि. स्मृ. ३७–३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः* । एकैकस्य च शक्तम्प्रति पराकः अशक्तम्प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह–

'उपपातकशुद्धि स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनः' ॥
(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वात् । गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु–

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णानामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादीनामनधिकारात् गोसवो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रापण-पराके द्विजातिसाधारणे, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

१. The text reads पराकं च तथा for पराकमथ वा and substitutes गोमखेन for गोसवेन. २. I. omits च and reads अशक्तम्प्रति पराकः and शक्तम्प्रति चान्द्रायणम. ३. B. D. G. and I. substitute निशि for पुनः ४. G. adds पुनः before पदेन.

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्ज्यं[1] शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा[2]'॥
(म. स्मृ. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम्। एतच्च साधारणप्राय-
त्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम्।

प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः। तत्र
ोरलीकनिर्बन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

'समुत्कर्षे[3]ऽनृते गुरोर्[4]लीकनिर्बन्धे
तदाक्षेपणे[5] च मासं[6] पयसा वर्तेत'।
(वि. स्मृ. ५४. ५४)

इति। अग्नित्यागे स[7] एवाह—

'वेदाग्न्युत्सादी[8] त्रिषवणस्नाय्यधःशायी
संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत'।
(वि. स्मृ. ५४-१३)

इति। वसिष्ठोऽपि—

'योऽग्नीनपविद्ध्येत् स[9] कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा पुनराधानं[10] कारयेत्'।
(व. स्मृ. २१. २७)

---

१. I. reads अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेचान्द्रायणं व्रतम्. २. G. substitutes for वा. ३. I. reads समुत्कर्षेऽनृते. ४. The text adds च after गुरोः. We follow here only A. and the text; while all others read ाक्षारणे for तदाक्षेपणे. ६. J. reads चमसं for च मासं. ७. Except . and I. all others read विष्णुः for स. ८. I. reads वेदाग्न्युत्सादीत r वेदाग्न्युत्सादी. ९. The text omits स. १०. C. F. E. H. an ad पुनराधेयं for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

'अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्' ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याऽग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥
(म. स्मृ. ११. १२९–१३० आन्ध्र पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

'संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्' ।
(हा. स्मृ. ३. १९-२१)

इति । शङ्खोऽपि—

'अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् गां च दद्यात्' ।
(शं. स्मृ. ११. २३)

इति । भरद्वाजः ।

'द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः । पयोभक्षणं च' ।

---

१. I. reads संवत्सरोत्सन्नोऽग्निहोत्री for संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and D. read सोमपानं for सान्तपनं and omit चान्द्रायणं च. C. and F. read the same, but do not omit चान्द्रायणं. E G. H. and J. read सोमायनं for सान्तपनं; while J. -त्सर्जने for -त्सन्ने. ३. G. reads भारद्वाजः for भरद्वाजः. ४. B. and D. read द्वादशातिक्रमे त्र्यहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः पयोभक्षणं च ।.

इति। एतत्सर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमूहनीयम्। यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम्—

'प्राणायामशतमा दशरात्रं कुर्यात्। उपवासः स्यादा विंशतिरात्रम्। अत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रं तिस्रो रात्रीरुपवसेत्। अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं चरेत्। अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्'।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम्। नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह—

'योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च'॥

इति। प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि। व्रतानन्तरभाविकर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

'अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम्।
नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः'॥

इति। एतच्चौपासनाग्निविषयम्। दारत्यागे शातातप आह—

१ G. reads भारद्वाजगृह्ये. २. C. E. F. add कुर्यात् after -मा दशरात्रं, but of no use here. ३. E. reads उपवासः स्याद्विंशतिरात्रं कुर्यात्, I. उपवासमा विंशतिरात्रं कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विंशतिरात्रं. ४. Except . all others do not insert व्रतं. ५. I. omits -भावि-. B. and D. read व्रतान्तरं कर्तव्यमाह and except E. H. व्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for व्रतानन्तरभाविकर्तव्यमाह. ६. We are unable to find out a correct reading. B. and D. read विप्राय व्याव्ययम्, C. and F. विप्राय वायवम्, G. H. विप्रोऽथवा स्ववम्, E. and J. विप्राय वायव्यम् all for विप्रो यवानयम्; while I. अतीते काले for अतीतकालं. ७. G. and H. read नाशेऽग्नौ for नष्टेऽग्नौ and C. and F. गतेऽग्नौ for the same.

'कौमारदारत्यागी* मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति' ।

(शा. स्मृ. १. २७)

इति । अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

'धान्या-ऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।
कूप-वापी-जलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शय्यासनस्य च ।
पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

* 'कौमारदार'–इत्यनेन ब्राह्मेण विधिना कौमारे वयस्यूढा स्त्री उपलक्षिता भवति। तस्या एव त्यागे दोषः। नतु गान्धर्वादूढाया इति तात्पर्यम्।

१. H. omits following :—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।
तत्र परस्वहरणे मनुराह—
'धान्याऽन्न-धनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥;

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J. reads परस्वग्रहणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The text reads -वेश्मतः for -वेश्मनः. ५. B. and D. read तन्निर्यात्यविशुद्धये for तन्निर्यात्यात्मशुद्धये. ६. I. reads शुक्रान्नस्य for शुष्कान्नस्य.

चैल-चर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥
कार्पास-कीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ॥[1]

(म. स्मृ. ११. १६२–१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वधः'।

इति । यत्तु जाबालिनोक्तम्—

'तिल-धान्या-ऽन्न-वस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।
संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः' ॥

इति तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह—

'भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे
त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः' ।

इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभि-

J. reads तैल-; while B. D. I. and the text चेल for चैल. B. C. D. E. G. H. and J. read द्विखुरैकखुरस्य for द्विशफैकशफस्य. ३. B. and D. read ऽभ्याधिको and I. ऽभ्यधिकं for ऽभ्यधिके; while H. हृतेऽभ्याधिके वधः for हरतोऽभ्यधिके वधः. ४. B. and D. read शय्यायाः for शय्यानाम्. ५. H. reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for कामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु । ६. We follow here A. and I.; while all others read सकृद्भोजनपर्याप्तावधिकस्यापहारे, but it is quite contrary to the quoted Sûtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समानि न तत्र विवादः। न्यूनानामकामकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः। तत्र वचनानि—

'द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम्। (७) भक्ष्य-भोज्य-यान[1]-शय्यासन-मूल-पुष्प-फलानां हरणे पञ्चगव्यपानम्। (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-शुष्कान्न-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्। (९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्र-रजता-ऽयः-[2]कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात्। (१०) कार्पास-कीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। (११) द्विशफैकशफहरणे[3] त्रिरात्रमुपवसेत् (१२) पक्षि-गन्धौषधि-रज्जु-वैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्। (१३)[4]

दत्त्वैवापहृतं[5] द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः[6]।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये' ॥ (१४)
(वि. स्मृ. ५२. ७–१४)

इति। जाबालिः—

'अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हृत्वा चान्द्रायणं चरेत्।
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिर्लवणमेव च।
पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

---

१ The text and G. read -पान for -यान- and the text omits -हरणं.
२. G. reads -ताम्र-रजताद्ययः-. ३. The text reads अपहरणे for -हरणे.
४. G. and H. omit this Sûtra. ५. B. and D. read यत्रैवोपहृतं for दत्त्वैवापहृतं. ६. The text reads ऽप्युपायतः.

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कृच्छ्रं[1] कृच्छ्रार्धमेव च।
उदके फल-मूलेषु[2] पुष्प-पर्ण-सुगन्धिषु॥
मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु[3] कृच्छ्रपादो विधीयते।
*व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः॥
पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते।
अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः॥
प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते[4] चरेत्।
राजस्वस्यापहरणे[5] रमणीनां† जनस्य च॥
धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम्'।

इति। परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम्।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम्।

अयाज्ययाजने मनुराह—

---

*व्यापादनं तत्तद्द्रव्यनाशः। अपहारो ऽपहरणम्। तत्र प्रथम त-द्द्रव्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत्।

†अत्र 'रमणी'शब्देन सामान्यवनिता, वेश्योपलक्षितेति प्रतिभाति; राजद्रव्यवत् वेश्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम्। अथवा 'जनस्य रमणीनां' परस्त्रीणां परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्या-तुमुचितं भवेत्।

---

१. B. and D. substitute सकृत् for कृच्छ्रं and वा for च. २. H. omits फल-मूलेषु, but it seems a mistake; while E. and I. पुष्पपर्ण- for पुष्प-पर्ण-. ३. B and D. read मृद्भाण्डसमस्तेषु for मृद्भाण्ड-मधु-मांसेषु and the next line:—

व्यापादनीयहारेषु संशोध्य स्वां तनुं ततः।
for
व्यापादनापहारेषु संतोष्य स्वामिनं ततः।.

४. B. D. and G. read ब्राह्मणानुमतं for ब्राह्मणानुमते. ५. C. F. G. and H. read राजन्यस्यापहरणे and J. राजसंस्थापहरणे both for राजस्वस्यापहरणे, while A. reads मणीनां च जनस्य वा for रमणीनां जनस्य च.

'व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति' ॥
(म. स्मृ. ११. १९७)

इति । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
'एते* पञ्चतपो-ऽभ्रावकाश-जलशयनाद्यनुष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्र-
यावकमश्नीयुः' ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्' ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
'निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकं जपेत्' ।
(गौ. स्मृ. २२. ३३)

* अत्र मूलपुस्तकोपलब्ध्यभावात्-'ऽभ्रावकाश'-इत्यस्य शुद्धः पाठो न निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिक्येनाशुद्धा एव पाठा दृश्यन्ते । वाक्यार्थस्तु—ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षासु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशायी भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं सूर्यतापं सहेत् इति पंचतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठममास्तिष्ठेत् इति संक्षेपः ।

१. C. F. G. and H. read अन्तकर्म; while J. येषामन्तकस्य च for परेषामन्त्यकर्म च. २. B. D. and H. read अहीनां for अहीनं. ३. C. and F. तयोस्तावकीश- and G. -तपोऽभ्रावकीश- for -तपोऽभ्रावकाश-; while I. -तपोभुमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम for -तपोऽभ्रावकाशजलयनाद्यनुष्ठेयुः. ४. G. and J. substitute -च for वा. ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रयोगे सहस्रनुवाकश्चेत् and, except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम्। यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

'शूद्रयाजकः[1] सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति।
प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु'।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम्। असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह—

'गोष्ठे वसन्[2] ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम्।
गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्'॥

(या. स्मृ. ३. २९०)

इति। अत्र जपसङ्ख्या मनुना दर्शिता—

'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्'॥

(म. स्मृ. ११. १९४)

इति। एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोः[3]सत्त्वे वेदितव्यम्। अन्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्—

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः।
ऐन्दवेन[4] मृगारेष्ट्या कश्चिच्चिन्मित्रविन्दया॥
देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्तेऽ[5]सत्प्रतिग्रहात्'।

इति। यत्तु वृद्धहारीत[6]वचनम्—

---

१. C. F. G. and H. read शूद्रस्य याजकः for शूद्रयाजकः. २. I. reads वसेत् for वसन्; while except A. and the text all others पयोव्रतं for पयोव्रतः and except A. H. and the text जप्यनिरतः for जाप्यनिरतः. ३. B. C. D. and F. omit उभयोः. ४. I. reads त्रिन्दवेन, but it seems incorrect. ५. I. substitutes शुद्ध्यते, J. शुद्ध्यतो for शुद्ध्यंते and B. and D. दुष्परिग्रहात् for ऽसत्प्रतिग्रहात्. ६. G. reads वृहद्धारीत- for वृद्धहारीत-.

'राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।
(वृ. हा. स्मृ. ११.७१–७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः—

'मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्'।
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि[1]—

'भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्'[2] ।

इति । दानार्थमिति[3] शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनोऽनुक्रम्य[4] यम आह—

'एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम्[5] ।
भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो[6] द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

---

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert ऽपि. २. G. reads परिवर्जयेत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दानार्थम्. ४. I. reads जीवितान् for जीविनः. ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and गृह्यतां for मृग्यताम्; while I. reads प्रत्यापत्ति for प्रत्यापत्तिः. ६. C. F. G. and H. substitute भक्ष्यान्नं for भैक्ष्यान्नं and I. उपभुञ्जानः for उपयुञ्जानः.

'कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम्।
तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा[1]॥
अप्सु प्रास्येत[2] तद् द्रव्यमन्यायेन यदागतम्।
उपयुक्तानुशिष्टं च[3] देयं वा ब्रह्मवादिने' ॥
(ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति। क्षत्रियादिवधस्य[4] प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम्। गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्तत्[5] प्रपञ्चितम्।

अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम्।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—
सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम्*[6]।
लाक्षा-लवण-मांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्॥
मध्वाज्य-तैल-सोमानां चरेच्चान्द्राणद्वयम्।
पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम्॥
दध्याज्येक्षुरसानां[7] च गुड-खण्डादिविक्रये।
सर्वेषां स्नेहपक्कानां पराकं तु समाचरेत्॥

*सोमसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम्। स च चान्द्रायणकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः।

१. H. substitutes च for वा. २. H. reads प्रास्येच्च for प्रास्येत. ३. G. omits च; while B. and D. read ब्राह्मणाय च for ब्रह्मवादिने. ४. B. and D. omit -वधस्य; while I. reads क्षत्रियाद्वधस्य for क्षत्रियादिवधस्य. ५. All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययोः; while G. has mistaken and omits तु. ६. G. reads सोम्य- for सौम्य-. ७. G. substitutes मध्वाज्येक्षुरसं and E. दध्याज्येक्षुरसं both for मध्वाज्येक्षुरसानां.

सिद्धान्नविक्रये[1] विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
उपवासं तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।
कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्[2]तदर्धं स्याद्दिनं हिंग्वादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
यज्ञार्थे कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत्[3] ॥
रक्त[4]-पीतानि वस्त्राणि[5] कृष्णाजिनमथापि[6] वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लाभार्थे धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च करभाणां[7] च विक्रये ।

---

१. B. and D. read शिष्टान्न- for सिद्धान्न-. २. B. and D. read कर्पूरादिः for कर्पूरादेः. ३. H. and I. read विक्रये for विक्रयेत्. ४. H. omits the following lines:—

रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थे धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खरा-ऽश्वा-ऽजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।.

५. C. and F. substitute शास्त्राणि for वस्त्राणि, but it does not give any good sense here. ६. Except A. H. and I. all others read -मथैव च for -मथापि वा. ७. I. reads शरभाणां for करभाणां.

पराकं तत्र कुर्वीत नृणां[1] द्विगुणमाचरेत्[*]॥
नारीणां विक्रयं[†] कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः॥
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये।
अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत्[2]॥
इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः।
रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत्॥
गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च।
सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत्[‡]'॥

इति। हारीतोऽपि—

'गुड-तिल-पुष्प-मूल-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्यायनम्[3]। लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर[4]-दधि-तक्र-घृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

---

[*] नृणां तत्तज्जातीयपुम्पशूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्वयम्।

[†] मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम्। तज्जातीयपुरुषाणां विक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्वयम्।

[‡] अत्र अङ्गादीनां विक्रयो ऽध्यापनरूपेणैवेति भाति। नतु पुस्तकरूपेण। तथा सति सर्वसामान्यमेव प्रायश्चित्तं वदेत्। किञ्च 'सर्वासामेव विद्यानाम्' इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः। न पुस्तकविक्रय इति सुधियो विदां कुर्वन्तु।

---

१. All, except A. and I. others, read शुनां for नृणां; while G. substitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २. G. adds, इति after आचरेत्. ३. B. D. and G. read सोमपानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J. सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४. I. omits क्षीर-; while B. and D. read -क्षीर-घृत-गन्ध- क्षौद्र-दधि-तक्र- for दधि-तक्र- घृत- गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केसर-भू-धेनु-वे-
श्म-शस्त्र-विक्रये च । मत्स्य-मांस-स्नाय्वस्थि-
-शृङ्ग-नख-शङ्ख-शुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् ।
हिङ्गु-गुग्गुलु-हरिताल-मनःशिला-ऽञ्जन-गैरिक-
क्षार-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणव-मृन्मयेषु
च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
क्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो
दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति ।
हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च' ।
(हा. स्मृ. ४. ४–१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

अथ व्रात्यप्रायश्चित्तम् ।

व्रात्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १९१)

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केसरि-; while I. तथोर्ण-केशरि- both for तथोर्णा-केश-केसर-. २. B. D. H. and J. add -अश्म after -वेश्म-. ३. C. F. H. G. J. and I. omit -शंख-; while B. and D substitute -नख- for the same. ४. B. and D. read -हिंगुलु- for -हिंगुग्गुलु- and G. -हिंगुग्गुल- for the same B. and D. मनःशैलाञ्जन- for मनःशिला-ऽञ्जन- and add-शण- after -लवण-. ५. G. omits च. ६. B. D. and G. read हीनमनोन्मानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मानसंकीर्ण- for हीनमानोन्मापनसंकीर्णविक्रये च. ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि तेषु for असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायोगं and substitute ऊहनीया for कल्पनीया.

इति । वसिष्ठोऽपि–

'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । (७६) द्वौ
मासौ यावकेन वर्तयेत् मासं पयसाऽर्धमा-
समामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं ह-
विष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
(७७) अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् । (७८)
व्रात्यस्तोमेन वा यजेत' । (७९)
(व. स्मृ. ११. ७६–७९)

इति । तत्र मानवमापद्विषयम् । उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम् ।
यत्तु यमेनोक्तम्–

'सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्' ।
(य. स्मृ. ९. २७–२९)

इति तत् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुप-
नीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्[1]–

'अथ[2] यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ[3] स्यातां ते
ब्रह्महसंस्तुताः । (३२) तेषामभ्यागमनं भोजनं

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात् । अन्यथा सप्तसहितपञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेदिति स्यात् ।

१. All, except A. and I., omit द्रष्टव्यम. २. Except A. and the text all others omit अथ. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read -पितामह-श्चानुपनीतो; while I. पितामह इत्यनुपनीतौ for पिता पितामह इत्यनुपेतौ.

विवाहमिति[2] च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः[3]। (३५) अथोपनयनम्। (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्। (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः। (१) सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथ वा[4] व्याहृतिभिरेव। (३) अथाऽऽप्याप्यः। (४) अथ[5] यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत[6] उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः। (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च[7] वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादश-

---

१. Except A. I. and the text all others omit the following:—
ब्रह्मघ्नसंस्तुताः। तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्। (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् (३४।।) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः। (३५) अथोपनयनम्। (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम्। (३७) प्रतिपूरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्ताऽनुपेताः स्युः ।। (१) ।। सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। (२) अथवा व्याहृतिभिरेव। (३) अथाभ्याप्यः। (४) अथ यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं त श्मशानसंस्तुताः। (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्। (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। (७) द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं। पावमान्यादिभिः'। (८),
and read for the above Sûtras:—

तस्य वत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य
प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य
द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्:

while I. reads ब्रह्मघ्नसंस्तुतः. २. I. does not insert च. ३. The te[xt] does not separate this Sûtra and omits संवत्सरं. ४. The text substitut[es] अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads -प्रपितामहादि f[or] -प्रपितामहादेः. ७. I. does not insert च.

वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम्। पावमान्यादिभिः'[1]।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति।

भृतकाऽध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह—

'भृतकाध्यापनं कुर्वन्[2] भृतकाध्यापितश्च यः।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्[3]'॥

इति। द्रुमादिहिंसायां मनुराह—

'फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्॥
कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्[4]'॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति। एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम्। अत एव याज्ञवल्क्योऽपि[5] वृथेति विशिनष्टि—

'वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम्।
स्यादोषधिवृथाच्छेदी[6] क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्[7]'॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

---

१. I. omits पावमान्यादिभिः and separates one Sûtra into three. २. Except A. and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३. G. reads पिबन् for पिबेत्. ४. E. and the text read पयोव्रतः. ५. G. reads याज्ञवल्क्येनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति. ६. The text reads -छेदने for -छेदी. ७ C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽऽज्यं हुत्वा[1] तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्' ।
(हा. स्मृ. २१. ४९)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनस-नारीकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

'संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्'[2] ।
(शं. स्मृ. १७. ४१)

इति । दृष्टार्थत्वे न दोषः* ।

'फल-पुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात ।
कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्'[3] ।

इति स्मरणात्[4] ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं तु वाचिकं[5] चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

'नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

*अपवादोऽयम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाणमाह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुहुयात् for हुत्वा. २. The text reads पिप्पलपादपम् for वृक्षं फलप्रदम्. ३. H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपान्न हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्'।. ४. All others, except I., omit स्मरणात्. ५. I. reads वाचनिकं for वाचिकं.

[1]उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः।
अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ॥

इति। तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह—

'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
विरमेन्नास्तिक्यात्'।
(व. स्मृ. २१. २९)

इति। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येते पञ्च, संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः'।

इति [2]तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम्।

व्रतलोपप्रायश्चित्तम्।

[3]व्रतलोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह—

'अवकीर्णी भवेद्[4]गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति'॥
(या. स्मृ. ३. २८०)

इति। मनुरपि—

'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
[5]स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ (११८)

---

१. I. reads उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः for the same. २. B. and D. read तदेतत्पातकं नास्तिक्यविषयम् and C. E. F. G. H. and J. तदेतत्पातकनास्तिक्यविषयम्; the latter seems to be incorrect and the first does not give proper sense. ३. B. and D. read ऽवकीर्णिनो व्रतं, C. F. J. ऽवकीर्णे व्रतं and G. and H. ऽवकीर्णव्रतं all for ऽवकीर्णिव्रतं. ४. H. reads हुत्वा for गत्वा. ५. The text reads पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वाग्निं विधिवद्धोमेमन्ततश्च सम्मेत्यृचा* ।
वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ (१२१)
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान् चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२२)
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति ' ॥
(म. स्मृ. ११. ११८–१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि–

'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभते ।
(१) नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । (२)

*'काणः' इत्ययं विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैर्ऋतदैवतैर्मन्त्रैः प्रधान-देवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

'सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः ।
सम्मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च' ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मारुतेन्द्र-बृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केषुचित्पुस्तकेषु समाभिचतीति पाठः । केषुचिच्च शमित्यृचेति पाठः । तत्र शमग्निरग्निरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

'समायमद्भिः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन'

इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

१. All others, except A. I. and the text, read होमान् for होमं. २. B. C. D. E. F. and I. read समि-स्यृन्चा, E. G. H. and J. शमित्यृचा both for सम्मेत्यृचा. ३. C. D. E. F. G. and J. read वायु- for वात. ४. G. reads सप्तागारे for सप्तागारान्. ५. The text adds तु after त्रिषवणं. ६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तस्य[1] जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय[2] स्वाहा, निर्ऋतये स्वाहा । रक्षो देवताभ्यः स्वाहा' । (३)

(व. स्मृ. २३. १–३)

इति । तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य[3] चरुरिति द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु* वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह—

'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः[4] संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे । ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*' ।

इति । यदप्याङ्गिरसोक्तम्—

'अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । चीरवासास्तु षण्मासान्[5] तथा मुच्येत किल्बिषात्' ॥

इति तदीषद्[6]व्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु[7] पुनः शङ्ख आह—

---

*या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्सृज्य वञ्चयित्वा वान्यमेकमेवाश्रयेत् । न तु कुलटा भवेत् सा गुप्तेत्यभिधीयते । तादृशवैश्यजातीयस्त्रियामवकीर्णः क्षत्रियाब्राह्मण्योश्चावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरेदित्यन्वयः ।

---

१. All, except I. and the text, add तत्र before तस्य. २. B. D. G. and J. omit कामकामाय स्वाहा; while except A. B. D. and the text omit निर्ऋतये स्वाहा and B. D. and the text read नैर्ऋत्यै for निर्ऋतये. ३. B. C. and D. F. omit पशुः अश्रोत्रियस्य. The Vijñâneśwara quotes following Sûtras under the name of Śankha-Likhitan and it may be possible. ४. I. reads अवकीर्णी for अवकीर्णः. ५. Except A. C. F. G. I. all others read षण्मासात्. ६. B. D. and G. read तदेतत् for तदीषत् ७. B. and D. read अत्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अत्यन्तव्यभिचारितासु all for अत्यन्तव्यभिचारिणीषु.

'स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामेवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्' ।

इति । अत्र च

'ब्राह्मणस्यार्धं क्षत्रियः'

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः—

'अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।
इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः' ॥

इति । अभ्यासे कण्व आह—

'प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु ।
यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति' ॥

---

१. Except A. and I. all others omit घृतपात्रं दद्यात्. २. B. and D. omit च. ३. We follow here A. and I.; while all others read षण्डायां for रण्डायां and G. सपलालभारं for पलालभारं. Vijñáneśwara also reads षण्डायां. ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रिये. ५. G. substitutes तथा for तत्. ६. G. reads अवकीर्णाः for अवकीर्णी. ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेतु । एवं यथाऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति ॥; while G. omits तु and I. reads अप्रथमे दिवसे रात्रावभकीर्णी गर्दभेन यजेत् । यो यथाकुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति ॥.

इति। तत्र विशेषमाह गौतमः—

'तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः[1]
सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः'।
(गौ. स्मृ. २४. ९६)

इति। अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

'स्कन्दितं[2] व्रतिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः'॥

इति। यति-[3]वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

'वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने[4] सति कामतः।
पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्'॥

इति। यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे संवर्त आह—

'सं[5]न्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं[6] व्रजेद्यदि।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्'॥
(सं. स्मृ. १९९)

---

१. G. I and J. read लोहितपात्रं for लोहितपात्रः. २. C. D. F. G. and H. substitute खण्डितं for स्कन्दितं; while I. खण्डितव्रतिना for स्कन्दितं व्रतिना. ३. C. and F. omit यति-. ४. Except A. and J., all others substitute खण्डने for स्कन्दने. ५. B. and D. omit the following:—

'संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।
स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्'॥

इति। वृद्धपराशरोऽपि—

'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति॥
चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः।
चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च॥

६. H. reads प्रत्यायत्यं for प्रत्यापत्तिं and the text reads:—

- - - - - - - अपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत्।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्तदनन्तरम्'॥;

while I. reads प्रत्यहं व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्.

इति। वृद्धपराशरोऽपि[1]—

'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च[2] चिकीर्षति॥
चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः।
चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि[3] त्रीणि चान्द्रायणानि च॥
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्'।

इति। तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः। क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम्। वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था। अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये*[4]। व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः—

'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्ध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्'॥

(म. स्मृ. २. १८७)

* विज्ञानेश्वरस्तु—'ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्'— इत्याह।

१. C. and F. read वृद्धपराशरोऽपि. The Vijñâneśvara quotes the following line under the name of Parâśara (*vide* 3.280 Com.) not Vridh Parâśara, but these lines do not occur in the text of Parâśara. २. Vijñâneśvara substitutes चेत for च. Except I., all other omit this line :—

चरेत्षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः।,

but the author Vijñâneśvara explains this line. ३ A. reads स चेत त्रीणि कृच्छ्राणि for चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि. ४. All others, except A. and I. read व्यवस्थापनीयम and omit इत्यन्ये.

इति। यत्तु याज्ञवल्क्य आह—

'भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु* सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम्॥
उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्मासिञ्चत्वनेन तु'[1]।
(या. स्मृ. ३. २८१–२८२)

इति। होममन्त्रौ तु—

'कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम-
कामाय स्वाहा। कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नो-
ऽस्मि कामकामाय स्वाहेति'[2,3]।
(गौ. स्मृ. २५. ९–१०)

इति। एतच्च गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यग्रतयाऽकरणे द्रष्टव्यम्॥

सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम्। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-
पुण्य-सेतु-सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्'।

---

*'अनातुरः' व्याधिरहितो ब्रह्मचारी। 'सम्मासिञ्चतु' इति मन्त्रः।

---

१. B. D. G. and J. read समार्षि च त्वनेन तु for सम्मासिञ्चत्वनेन तु; while I. is quite mistaken here. २. G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा. ३. I. and the text read कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि, but neither our manuscripts nor Vijñâneśvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

'विक्रीय[1] कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्'।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणंव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः'॥

इति तत्[2]त्रैव कामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु पैठीनसिराह—

'आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सुत[3]-विक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति'।

इति तदभ्यासविषयम्॥

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम्।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम्। यत्तु शङ्ख आह—

'कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रार्[4]द्धं चरेयाताम्'।

---

१. B. and D. omit the following :—

- - - - - - - कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्'।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम्। यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव - - - - - - - - - -'॥

and H. omits the following :—

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—
'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः'॥
इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम्।.

२. G. C. F. and J. omit तत् before तत्रैव. ३. C. F. do not insert -सुत-. ४. B. D. and G. read कृच्छ्रार्धं for कृच्छ्राऽर्द्धं.

इति यच्च हारीतः—

'[१]कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता [२]नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी [३]ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो मिथ्याऽभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती [४]प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोऽभ्रावकाशजल[५]-शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' ।

(हा. स्मृ. २. ४-९)

इति तत् प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम् ।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

' अथाशुचिकराणि । (१९) द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्षचर्या [६]तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो

---

१. B. D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी for कन्यादूषी. २. J. does not insert नास्तिको. ३. Except I., all others read ब्राह्मण-मित्रघ्नो for ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो, C. and F. add प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c., after शरणा-. ४. All others, except A. E. H. and I., read प्रतिरूपकावृत्तिः for प्रतिरूपकवृत्तिः. ५. I. reads पंचतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुः for पंचतपोभ्रावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः. ६. B. and D. read श्वश्र्यं, C. F. आनश्यं च. G. श्वश्र्यं च, H. E. and I. आनाशं च and J. श्वस्यं च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो येश्च तमध्यापयति[1] । नक्षत्रनिर्देशनं[2] चेति । तेषां तु निर्वेशः[3] (१६) द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् द्वादश[4] द्वादशाहान् द्वादश-षडहान् द्वादश त्र्यहान्[5] द्वादशाहं षडहं[6] त्र्यह-मेकाहमिति अशुचिकरनिर्वेशः[7] । (१७)

(बौ. स्मृ. २. १. २. १६–१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याह[8] प्रचेताः–

अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-र्गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः[9] रङ्गोपजीवी कूटपणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी[10] चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारको-ऽपत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति[11] । तानु-द्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-द्रव्यत्यागे[12] चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवण-

---

१. I. reads -यश्चिरमभ्यापनं and the text तस्य चाभ्यापनं for यश्च तमभ्याप यति; while G. adds अभि for अध्यापयति. २. The text reads नक्षत्रनिर्देशः for नक्षत्रनिर्देशनं. ३. We follow here A. and the text; while all others omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G. omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads षट्-द्वादश-त्र्यहान् for द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान्. ६. Except A. and the text, all others omit द्वादशाहं षडहं. ७. The text reads यथाकर्मा-भ्यासः for अशुचिकरनिर्वेशः. ८. G. omits अपि. ९. B. D. and G. omit गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः; while, except A., all others read श्वगणिकः. १०. B. D. and H. omit श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११. G. substitutes वा for च. १२. C. F. and G. read सर्वत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः । तस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गवाह्निकं[1]
चेत्येवं व्यवहार्याः '* ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रा-[2]
तिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्' ॥

इति ।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह—

'समुद्रसंयानम्[3](१) ब्राह्मणन्यासापहरणम्[4] (२)
सर्वापण्यैर्व्यवहरणम् । (३)भूम्यनृतम् । (४)[5]
शूद्रसेवनं च । (५) शूद्राभिजननम् । (६)[6]
तदपत्यत्वं च । (७) तेषां च[7] निर्वेशः । (८)

---

* सर्वा अपीमावृत्तयो गर्ह्या ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव । अत एव प्रायश्चित्तमपि तेषामेव । न तु येषां पारम्पर्यक्रमेणागता वृक्षारोपणाद्या वृत्तयः । तत्र अनृतवाक् तस्करः गरदोऽग्निदश्च सर्ववर्णसाधारणाः । ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव ।

---

१. G. reads चाह्निकं for गवाह्निकं. २. I. reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्रं for कृच्छ्रातिकृच्छ्रं. ३. B. and D. read सशूद्रयानम्, C. and F. अशूद्रयानम् and E. G. H. and J. read समुद्रयानम् all for समुद्रसंयानम्; while I. reads समुद्रयाने । ब्राह्मणन्यासापहरणे । सर्वापण्यैर्व्यवहरणे । भूम्यनृते ।. ४. Th text reads ब्राह्मणस्वन्यासापहरणम्. ५. The text interchanges these two Sûtras. ६. Except A. and I., all others read शूद्रसेवायां च । शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवति for शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च ।; while G. omits च after सेवायां. ७. The text reads एषामन्यतमतत्कृत्वा for तेषांच निर्वेशः.

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्' । (१०)

(बौ. स्मृ. २. १. २. २–१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम् ॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि ।

'ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । (१) अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः । (२) जैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । (३) इति जातिभ्रंशकराणि' ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥

(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्या-

---

१. I. reads चतुर्थकालं मितभोजनाः and the text चतुर्थकालामितभोजिन both for चतुर्थकाले मितभोजिनः. २. E. reads सवनानुकल्पे, B. and D. सवनानुकूल्यम् for सवनानुकल्पम्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तदपहरन्ति and the text तदपघ्नन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E. F. G. H. and J. read अपेय- for अघ्रेय-; while G. omits the following portion :—

-र्घ्रातिः जैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि' ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजः करणे.

५. I. reads ज्यैक्ष्यं for जैह्म्यं, but it seems quite wrong. ६. Except the text, all others omit पुंसि. ७. The Vishṇû reads कुर्यात् for चरेत्. ८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (९२–९३ श्लोकाभ्याम्) ऽभिहितम्। पशु-
मैथुने तु दशमाध्याये (१३ श्लोके) ऽभिहितम्॥

सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम्।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः—
'ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्'।
(वि. स्मृ. ३९. १)

इति। तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—
'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्'॥
(वि. स्मृ. ३९. २)

इति। प्रतिपदं तु षष्ठाध्याये (२–१९श्लोकैः)ऽभिहितम्।

अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम्।

'सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—
'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम-
सत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्'।
(वि. स्मृ. ४०. १)

इति। तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह—
'अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा'॥
(वि. स्मृ. ४०. २)

---

१. I. omits तु. २. All others, except A. G. I. and the text, read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ३. Here also, except A. G. I. and the text, all read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ४. I. reads कृषिजीवनं for कुसीदजीवनम्. ५. The following quoted verse does not appear in the Manû, but appears in the Vishṇû. ६. The Vishṇû reads भूयो for शुद्धिः.

इति ॥

मलिनीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः–

'पक्षिणां[1] जलचराणां जलजानां च घातनम् ।(१)
कृमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् ।(३)
इति मलावहानि' । (४)
(वि. स्मृ. ४१. १–४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह–

'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ॥
(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते । तत्र शरणागतत्यागे मनुराह–

'शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति'[2] ॥
(म. स्मृ. ११. १९८)

इति । पतितादिसन्निधावध्ययने वासिष्ठ आह–

'पतित-चण्डालारावश्रवणे[3] त्रिरात्रं वाग्य-

---

१. Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं and read कृमि-कीटघातनं for कृमि-कीटानां च. २. B. D. and G. read अवसेधति for अपसेधति; while E. has तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् before शरणागतं परित्यज्य. ३. B. C. D. F. and G. read चण्डालशावश्रवणे, but it may be चण्डालारावश्रवणे; while E. I. and J. read -चण्डालादिश्रवणे and H. -श्रावणे for -चण्डालारावश्रवणे.

ता अनश्नन्त आसीरन्। (३४) सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते'[1]।

(व. स्मृ. २३. ३४–३५)

इति। एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्। अबुद्धिपूर्वके तु[2] षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—

'चण्डालश्रोत्रावकाशे[3] श्रुति-स्मृतिपाठे ·
एकरात्रमभोजनम्'।

इति। सर्पाद्यन्तरागमने[4] तु यम आह—

'सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः॥
पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च।
अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरह्नश्चाभिषेचनम्।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः'॥

(य. स्मृ. ६. ४८–५०)

इति। खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. I. reads वाग्यतोऽनश्नन्नासीनः सहस्रपरमां वाच मभ्यस्य ततः पूतो भवतीति. G. and the text omit वाच्यं and the text substitutes -परमं for -परमां; while J. reads सहस्रवरमा वा तदभ्यस्यान्ततः पूतो भवतीति. G. substitutes अन्तः for ततः; while the text reads वा तदभ्यसन्तः. २. I. omits तु. ३. I. adds कृते after -श्रोत्रावकाशे. ४. J. reads सर्वाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

'प्राणायामी[1] जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्'॥
(या. स्मृ. ३. २९१)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यम[2] आह-

'खरोष्ट्रविषमा नारी समारुह्याथ वा पुमान् ।
यजने याजने कृच्छ्रमग्निश्चैव विनश्यति ॥
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च[3] कामतः ।
सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।

अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—

'विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः[5] शारीरं सन्निवेश्य तु[6] ।
सचैलो बहिरा[7]ऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह-

---

१. B. C. D. and F. read प्राणायाम, H. प्राणायामो and I. प्राणायामं all for प्राणायामी. २. A. I. and J. substitute मनुः for यमः the following quoted two verses are not found in the text of Manû. The second verse occurs in Manû, but differs in reading in the second half as follows:—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः - - - - - -॥.

३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manû reads तु for च. ५. B. and D. read स्नातः, H. reads अनार्तः and G. आप्याव्य all for आर्तः. ६. All others, except A. I. and the text, read संनिषेव्य for सन्निवेश्य; while the text substitutes च for तु. ७. I. reads बहुधा for बहिः.

'आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्' ॥
(य. स्मृ. ५. २६)

इति। यच्चाह[1] सुमन्तुः—

'अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्'[2]।

इति तदनार्तपरतया योज्यम्।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम्।

श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति। अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः।
[3]महायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह—

'अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि[4]।
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्' ॥
(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति।

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

---

१. B. C. D. E. F. H. and J. read अत्र यदाह and G. for यच्चाह.
२. The word कायविशोधनम् occurs only in I. ३. All others, except A. and I., omit आह. ४. B. and D. substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

'न पङ्क्त्यां[1] विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ॥

इति । पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः—

'न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः[2] सह सम्भाषेत । (१९)
सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)
ब्राह्मणेन वा सह[3] सम्भाषेत' । (२१)
(गौ. स्मृ. ९. १९–२१)

इति । अशुचेर्भोजने[4] शातातप आह—

'मूत्रोच्चारं[5] द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।
मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्वा[6] सान्तपनं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपोऽपि—

'मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गे[7] स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥
अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः' ।
(वृ. शा. स्मृ. १३–१४)

---

१. G. omits :—
'– – विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ॥.

२. B. and D. read न म्लेच्छैरधार्मिकैः omitting -ऽशुचि-. C. E. F. and G म्लेच्छाशुद्ध्यधार्मिकैः, but the word अशुद्धिः seems to be incorrect, both fo न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः. ३. G. H. and I. do not insert सह and J. als does the same. ४. B. D. G. and J. read अशुचौ for अशुचेः and I अशुचिभोजने for अशुचेर्भोजने. ५. C. and F. substitute मलोच्चारं for मूत्रोच्चारं, but it is meaningless. ६. G. reads भुक्त्वा सतपनं for बुद्ध्वा सान्तपनं ७. I. reads मार्गे for मार्गं.

इति। व्याघ्रोऽपि–

'अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत्॥
यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेवं[1] तु'।

इति। उशना अपि–

'चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च।
त्रिरात्रेण विशुद्धः[2] स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्'॥

इति। बृहस्पतिरपि–

'अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्व्रती[3]।
स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा[4] चण्डालं सूतिकां तथा॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्या[5] सान्तपनं चरेत्'।

इति। ब्रह्मसूत्रं[6] विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्–

'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु[7] वा'॥

इति। इदं च[8] कामकारविषयम्। अकामतस्तु–

'पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतो ऽनुपवीतिनः।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्'॥

---

१. J. reads तदैव for तदेव. २. Except A., all others read विशुद्धिः for शुद्धः. ३. I. reads दत्त्वाऽपि तद्व्रती for दत्त्वा पितुर्व्रती. ४. C. F. and substitute च for वा. ५. G. reads बुध्वा for बुद्ध्या. ६. B. and D. [om]it the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—
'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः।.

I. reads जपेत् for तु वा and G. भवेत् for the same; while some sub[sti]tute च for वा. ८. Except A., all others omit च.

इति । भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधिकेऽभिहितम्[1]–

'*यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा[2]ऽप्रयतो भवेत्' ॥
(भा. आ. प. १०६.२०)

इति । अपाङ्क्तेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह–

'अपाङ्क्तेयस्य[3] यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ॥

इति । नीली[4]रक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह–

'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (४)
रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित्[5] ।

* वचनमिदं 'त्रिवेन्द्रम्' नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्ग्रहस्थभारतान्त[र्गते] आश्वमेधिके पर्वणि द्रष्टव्यम् । देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोप[ल]भ्येत इति शोधकैर्वेदितव्यम् ।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for ऽभिहितम्. २. text reads य[दु]तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासने ततः and E. and D. read नान्यथा ऽप्रयतो [for] सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्क्तेयश्च for अपाङ्क्तेय[स्य]. ४. B. C. D. F. G. and J. omit the following :—

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह–
'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥.

५. The text reads कर्हिचित् for कस्यचित्.

त्रिवर्णेषु[1] च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ (५)
पालनं[2] विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।
पतितस्तु[3] भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति[4] ॥ (२)
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा[5] नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
नीलीमध्ये[6] तु[7] गच्छेद्वा प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (७)
नीलीदारु यदा[8] भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरकम् ।
शोणितं दृश्यते तत्र[9] द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६)
स्त्रीणां[10] क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (९)
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते[11][12] ।
दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' ॥ (८)
(आ. स्मृ. ६. १–८)

---

१. The text does not give the following two lines:—

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।.

२. B. and D. read पावनं for पालनं. ३. We follow here A. and the text; while B. and D. read पावनं तु, G. and J. पालनं तु, C. and F. quite mistaken, H. पातनं तु and I. पातकं तु all for पतितस्तु; while I. reads विप्रे for विप्रः. ४. Except A. and the text all read व्यपोहति for विशुद्ध्यति. ५. H. I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा; while the text omits the following:—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥.

६. The text reads this verse after the next verse. ७. The text reads यदा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा. ८. We follow here only A. and the text; while I. reads यदा भिन्नात् for यदा भिन्द्यात् and B. C. D. E. F. G. H. and I. read शरीरतः and J. विशेषतः both for शरीरकम्. ९. All others, except A. and the text, substitute यत्र for तत्र. १०. The text does not insert this line. ११. J. reads यद्रक्तम् for यदन्नम्. १२. The text reads:—

अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।.

इति । भृगुरपि—

'स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य[1] पर्ववर्ज्यं हि धारणम् ॥
कम्बले[2] पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति' ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः—

'अध्यास्ये[3] शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु[4] व्रती भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु रणेऽदत्त्वा[5] पृष्ठं प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा पिप्पलपादपम्[6] ॥ (४९)
द्वौ विप्रौ[7] ब्राह्मणाऽग्नी वा दम्पती गो-द्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होमकाले[8] तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्ग्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥

(श. स्मृ. १७. ४८–६१)

---

१. C. F. read वृद्धौ वैश्यस्य for वृद्धवैश्यस्य and B. C. D. E. F. G. and H. read पर्ववर्ज्यं विधारणम्; while I. स्पर्शो वर्ज्यं तु धारणम् both for पर्ववर्ज्यं हि धारणम्. २. B. reads कम्बली पट्टशुभ्रं च नीलरागो. D. reads the same, but substitutes पट्ट for पट. ३. B. and D. read यद्यस्य for अध्यास्य, but it seems to be a mistake; while G. reads अध्यस्य for the same and the text omits this and following one line. ४. I. reads त्रिरात्रस्तु for त्रिरात्रं तु. ५. We follow here A. and the text, while all others read पृष्ठं दत्त्वा for ऽदत्त्वा पृष्ठं and the text substitutes हत्वा for दत्त्वा and प्राणपरायणम् for प्राणपरायणः. ६. Except A. and the text all others read वृक्षफलप्रदम् for पिप्पलपादपम्, but the reading is quite useless here. ७. This and the following three lines are not found in the printed copy of the text Bombay edition, but these occur in the manuscript copy. ८. B. and D. omit this and the following one line.

इति। दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह–

'दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्'।

इति। तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह–

'सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः।
अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति'॥

(दे. स्मृ. ६१)

इति। सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः–

'सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते।
अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते॥
ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितौ शुची।
गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकाह्निकं पृथक्'॥

इति। मनुरपि–

'तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्'॥

(म. स्मृ. २. २२०)

---

१. All others, except A. and I., omit -ऽरिष्ट-. २. B. and D. read [illegible]रिष्टदर्शने, E. and H. दुःस्वप्नारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ. [illegible] J. reads -सांवीराः for -सौवीरान्. ४. I. reads कलिङ्गाद्यान् for कलिं[illegible]त्वा and G. पुनः for गत्वा. ५. C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने [illegible]यश्चित्तमाह यमः; while B. and D. omit only यमः. ४. Except A. and J. [illegible]l others read अहोरात्रोषितः शुचिः. ६. B. and D. read कुर्यादेवाह्निकं, [illegible] कुर्यादेवाह्निके both for कुर्यादेकाह्निकं; while I. substitutes बुधः for [illegible]क्. ७. B. D. and G. read अभ्युदितः for अभ्युदियात्. ८. The text [illegible]ads कामचारतः for कामकारतः. ९. B. and D. read निम्लोचेद्वा for निम्लो-[illegible]

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह–

'सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानो
ऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्' ।

(गौ. स्मृ. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः–

'वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ यदि ।
ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः' ॥

(व. स्मृ. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः–

' नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तदह-
रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्गुरुः । कमण्डलाव-
प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिव्रतमाचरेत्' ।

इति । सन्ध्या-ऽग्निकार्यलोपे संवर्तः–

'सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः' ॥

(सं. स्मृ. २. २७)

इति । स्वशकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः–

---

१. All others, except A. I. and J., read त्रिरात्रं or रात्रिं. २. B. C. D E. F. G. H. I. and J. read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युदितौ. ३. We follow here A. and J.; while B. C. D. F. G. and H. read गत्वा दत्त्वा, E. omits दत्त्वा and I. गत्वा तद्दत्त्वा all for दत्त्वा. ४. G. reads सन्ध्यामपरिभोऽप्यास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते. ५. Except A. and I. all others do not insert यमः, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I., Part I., p. 226, l. 4).

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥
(य. स्मृ. ९.१३)

इति। भोजनकालेऽशुचित्वे वृद्धशातातपः—
'यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति' ॥
(वृ. शा. स्मृ. १६–१७)

इति। श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—
'केतनं कारयित्वा तु[1] योऽतिपातयते द्विजः।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति[2] शूद्रयोनौ प्रजायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः।
यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा[3] ततश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ९. १४-१५)

इति। क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे[4] हारीत आह—
'क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत्[5]। वै-
श्यस्यापि[6]। शूद्रस्याभिवादने त्रिरा-
त्रमुपवासः। तथा शय्याँ[7]ऽऽरूढपादुको-

१. G. substitutes च for तु. २. B. C. L. G. and H. read समाप्नोति or भवाप्नोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४. J. omits क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह–; while B. and D. read हारीतः omitting आह. ५. H. and I. read उपवासः; while I. inserts स्यात् after उपवासः. ६. C. F. and J. omit अपि। शूद्रस्या- and read वैश्यस्याभिवादने; while B. and D. omit अपि. ७. B. and D. omit शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टां-धकारस्थ-श्राद्धकृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने.

पानदारोपितेपादोच्छिष्टा-ऽन्धकारस्थ-श्राद्ध-
कृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात्। अन्यत्र निमन्त्रितेना-
न्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः'।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति॥

अभिशंसनप्रायश्चित्तम्।

मिथ्याभिशंसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम्।
अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः'॥

(या. स्मृ. ३. २८५)

इति। जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः। तथा च वसिष्ठः—

'ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेनोप-
पतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवती-
रावर्तयेत्। अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्'।

(व. स्मृ. २३. ३९)

---

* मिथ्याभिशंसनं निर्दुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम्।

†'एतोन्विन्द्रंस्तवामीशानं'—इत्यादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः। ता आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः।

---

१. C. and F. read -पादुकोपलहासेऽपि for -पादुकोपानदारोपित-; while H. and J. -पादुकोपानहारोपित- for the same and -अन्धकारस्य for -अन्धकारस्थ-. २. All others, except A. I., read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निमन्त्रितेनान्यत्र. ३. B. D. and H. insert स्यात् after उपवासः. ४. G. and I. read नरम् for परम्. ५. G. and J. read अभक्षो for अब्भक्षो. ६. Except A. G. and the text all others read अभिशस्य for अभिशंस्य. ७. Except A. I. and the text all read स मासम् for मासम्.

इति। हारीतोऽपि[1]–

‘अनृताभिशंसनाक्रोशे गुरूणां पैशुनेषु[2] च।
एकविंशतिरात्रं तु पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’॥
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति। शङ्ख-लिखितौ–

‘नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसन इत्येते
पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं
चरेयुः। संवत्सरं धौतं[3] भैक्ष्यमश्नीयुः।
षण्मासान् वा[4] गा अनुगच्छेयुः’।

इति। एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या॥

अभिशस्तप्रायश्चित्तम्।

अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः–

‘अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव[5] वा’*॥
(या. स्मृ. ३. २८७)

---

* आग्नेयमग्निदेवताकं चरुं निर्वपेत्। अथ वा वायुदेवताकं चरुमि-न्वयः। अपरार्कादिसर्वसम्मतोऽयमेव पाठः। क्वचित् ‘चरुम्’ इति पाठो दृश्यते। तत्र अग्निदेवताकं चरुं वायुदेवताकं पशुमित्यन्वयः। तथापि नायं पाठो युक्तः। चरुनिर्वापस्य पश्वालभनस्य च लघुत्व-गुरुत्वात् तयोः समविकल्पो न सम्भवति।

---

१. G. reads अनृताभिशंसनक्रोधे for अनृताभिशंसनाक्रोशे. २. E. and I. read पैशून्ये च for पैशुनेषु च. ३. J. omits धौतं. ४. G. and I. omit वा. ५. Only A. and the text substitute चरुम् for पशुम् and G. reads च for वा.

इति । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

'एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः' ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तत्तदैवाकृतप्रायश्चित्तस्य[१] द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—

'अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्'* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां[२] प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां[३] पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तृव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च हारीतः—

* पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशस्तो मासं महापातकेनाभिशस्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

१. B. C. D. and F. read अकृतप्रायश्चित्तं for अकृतप्रायश्चित्तस्य and G. omits यत्तु before पैठीनसिनोक्तम्. २. G. and H. read विष्णुनाक्रान्तानां for विष्णुनानुक्रान्तानां. ३. B. C. and D. omit प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां; while G. omits दशविधानां.

'अथ ब्राह्मणस्य [1]श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनुक्रमिष्यामः। [2]रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'।
(हा. स्मृ. ३०. १–२)

इति। यमः–

'रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्। रहस्यकृते रहस्यमेव कर्तव्यम्। प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्'।

इति। रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा। तदाहतुर्बृस्पति-याज्ञवल्क्यौ–

'विख्यातदोषः कुर्वीत [3]पर्षदोनुमतं व्रतम्।
अनभिख्यातदोषस्तु [4]रहस्यव्रतमाचरेत्'† ॥
(या. स्मृ. ३. ३०१)

---

*श्रुतधर्मशास्त्रस्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यप्रायश्चित्तं र्तुमर्हति। न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति।

† अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव गृह्यते—

'कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्याऽसौ। रहस्यं अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत्। अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम्। * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः। नच वाच्यं–रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार–इति। यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम्। दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च'–

इत्यलं विस्तरेण।

---

१. H. reads श्रुति- for श्रुत–, but it seems incorrect. २. Except A. G. and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्'। इति यमः. I. also omits this and also omits रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्. ३. I. reads पर्षदा for पर्षदो. ४. The text reads हरस्यं व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति। न च–विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव-इति शङ्कनीयम्। शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात्। इतरेणापि बुद्धिमता[1] विद्वद्गोष्ठ्यां केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्*। यदि[2] तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति। द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते। ऐहिक्यामुष्मिकी च। तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति। आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति। तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम्। रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्ध्यभावादामुष्मिकमात्राऽशुद्धिः[3] स्वल्पेनापि जप-होमादिना निवर्तते। अत एव मनुः प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह–

'एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः।
अनाविष्कृतपापांस्तु[4] मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्'॥
(म. स्मृ. ११. २२६)

इति। तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह–

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥ (२४५)

---

* रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—
'आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं
रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्याऽपि'।
इति।

---

१. G. reads शुद्धिमता for बुद्धिमता. २. B. and D. omit यदि. ३. J omits ऽशुद्धिः and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु; while B. and D.-पापानां.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
तथाऽऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥ (२४६)

सव्याहृति-प्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहःकृताः' ॥ (२४८)
(म. स्मृ. ११. २४६–२४८)

इति । वसिष्ठः—

'यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते ।
सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्' ॥
(व. स्मृ. २७. १)

इति । चतुर्विंशतिमते—

'कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः ।
ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अनुवाकौ जपेद् द्विजः' ॥

---

१. B. and D. read this line as follows :—
यथैषां तेजसां वह्निः प्रासामिर्दहति क्षणात् ।,
C. and F. यथैषां तेजसा वह्निः प्राप्तौ निर्दहति क्षणात् ।,
G. reads यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति स्वयम् ।,
E. H. and J. यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तान्निर्दहति क्षणात् ।,
but J. differs in प्राप्तो for प्राप्तान्. all for—
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।.

२. The text reads this line as :—
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥.

३. B. C. D. F. H. and J. read सव्याहृतिकाः प्रणवाः, E. सव्याहृतीकाः प्रणवाः, G. सव्याहृतिकाः सप्रणवाः all for सव्याहृति-प्रणवकाः. ४. G. omits -हणं मासात् पुनन्त्यह-. ५. B. D. and H. read यद्यकार्यं कृतं सामं शतं and C. E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साग्रं शतं for यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं; while G. substitutes वेगः for वेदः. ६. G. reads सर्वतरं तस्य and C. and F. सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्तस्य. ७. B. and D. read पावनो यजुषि, C. F. and H. पावनो यजुषु, G. पावनो यजुषं, E., पावनो यजुषो and I. पवनाय जपेत् All for अनुवाकौ जपेद्.

इति । यमः—

'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्[1] ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
विराजं[2] द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति[3] ।
[4]वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
वृषभं [5]शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
[6]रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति' ॥

इति । विष्णुः—

'अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति (१) [7]येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः [8]पापेभ्यः पूयन्ते । (२)

---

१. H. reads दशावरम् for दशावराम्. २. B. D. and G. read विरजा-, C. F. E. and H. read विरजां both for विराजं; while G. reads दत्त्वा for जप्त्वा. ३. G. inserts इति after विशुद्ध्यति. ४. B. and D. omit the following :—

वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
वृषभं शतधा जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥.

५. I. reads शतधा for शतशो. ६. E. I. omit this line. ७. Except A. I and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the text all others read पापैः for पापेभ्यः; while C. and F. substitute प्रपूयन्ते for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अघमर्षणम्। (३) देवकृतम्। (४) शुद्धवत्यः (५)। तरत्समन्दीयेम्[1]। (६) कूष्माण्ड्यः। (७) पावमान्यः। (८) दुर्गाः सावित्री[2]। (९) अभीषङ्गाः[3]। (१०) पदस्तोभाः। (११) सामानि[4]। (१२) व्याहृतयो भारुण्डानि। (१३) चन्द्रसाम। (१४) पुरुषव्रते सामनी[5]। (१५) अब्लिंगम्। (१६) बार्हस्पत्यम्। (१७) गोसूक्तम्। (१८) वाक्सूक्तम्[6]। (१९) अश्वसूक्तम्[7]। (२०) मध्वर्चं[8] सामनी चेन्द्रशुद्धे[9]। (२०) शतरुद्रीयम्। (२१) अथर्वशिरः। (२२) त्रिसुपर्णम्[10]। (२३) महाव्रतम्। (२४) नारायणीयम्। (२५) पुरुषसूक्तं च[11]। (२६)

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्नेर्व्रतं[12] वामदेव्यं बृहच्च।

---

१. Here also we follow A. and I.; while all others read तत्समन्दीयं ...ावति and E. reads तरत्समन्दीधावति for तरत्समन्दीयम्. २. I. and the text read दुर्गासाविभी for दुर्गाः सावित्री. ३. The text substitutes अतीषङ्गाः and B. C. D. F. G. H. and J. read अभिषङ्गाः for अभीषङ्गाः. ४. G. reads महाव्याहृतयः for सामानि। व्याहृतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं ...ासमर्लिगा, C. and F. पुरुषव्रते देवतं भासमालिङ्गा, E. and G. पुरुषव्रतं ...वतं भासमर्लिगा, H. पुरुषव्रतं देवते भासमाल्लिगा and J. पुरुषव्रतं दैवतं ...ासमाब्लिङ्गम्. All for पुरुषव्रते सामनी। अब्लिङ्गम्. ६. The text and I. do not insert वाक्सूक्तम्. ७. The text and I. read अश्वसूक्तम्; while ... and F. substitute असूक्तम्। गोसूक्तम्। अश्वसूक्तम्. ८. The text and ... do not insert मध्वर्चः; while E. reads मधूधः and H. also reads the same ... the marginal correction. ९. The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्ते ... for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिसुपर्ण for त्रिसुपर्णम्. ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. J. reads ...ाग्नेयं व्रतं, C. F. and the text अग्निव्रतं for अग्नेर्व्रतं.

एतानि जप्तानि[1] पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्[2]'*॥

(त्रि. स्मृ. ५६. १–२७)

---

* अघमर्षणं–'ऋतं चे'ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम् । देवकृतं । 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसी'त्यादयो यजुर्मन्त्राः । शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरेणोक्ताः । तरत्समन्दीयं–'तरत्समन्दीधावतीति' ऋक्सूक्तम् । कूष्माण्ड्यः–यद्देवा देवहेलनमित्याद्या ऋचः । पावमान्यः–स्वादिष्ठयेति सूक्तम् । 'जातवेदसे' इति सूक्तं दुर्गाः । देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री । अभीषङ्गाः–एतदाख्या मन्त्राः । ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः । पदस्तोभाः–'उत्सो-देवा हिरण्यया' इत्यादयः । सामानि प्रसिद्धानि । व्याहृतयः–'भूरग्नये चेत्यादयः । भारुण्डानि–भारदण्डानीत्यपि क्वचित् पाठः । 'ओम आयाहीत्यादि गायत्रं साम । चन्द्रसाम–'गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम । पुरुषव्रते सामनी–'सहस्रशीर्षा पुरुषः, त्रिपादूर्ध्व उदैत्' इत्येतयोर्ऋचो-र्गीयमाने सामनी । 'पुरुषव्रतं साम' इत्येकवचनपाठे तु–वैश्वानरामि-त्येतत्सामेति बोद्धव्यम् । अब्लिङ्गं–'आपो हिष्ठेति त्र्यृचि गीयमानं साम । बार्हस्पत्यं–सूक्तम् । तच्च–'बृहस्पते प्रथमं वाचो' इत्यादि । गोसूक्तं–'आ गावो आयन्'इत्यादि । वाक्सूक्तं प्रसिद्धम् । अश्वसूक्तं–'अयं ते अस्तु हर्यत' इत्यादि । नन्दपण्डितस्तु–यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गोसूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह । मध्वर्चं–'मधुवाता ऋतायते'इत्यादयो मन्त्राः । 'इन्द्राय साम गायत' इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम् । शतरुद्रीयं अथर्वशिरश्च प्रसिद्धे । त्रिसुपर्णमपि तथैव । महाव्रतं–'सोमं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति नन्दपण्डितः । नारायणीय–पौरुषसूक्ते प्रसिद्धे एव । चतुर्दशाधिकाष्टसहस्राणि सामानि सन्ति । तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहदिति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः ।

---

१. C. E. F. H. and G. read जप्त्वा and I. and the text गीतानि for जप्तानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for यदीच्छेत्.

इति । चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पवित्रं मधुच्छन्दसम् ॥
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
पौरुच्छेपं च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।
नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥
सिंहे मे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः ।
जप्त्वा पापै प्रमुच्येत बौधायनवचो *यथा ॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च ।

* यथा च बौधायनधर्मशास्त्रे—

'सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि' ॥
(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

१. We follow here ouly G; while all others read सपुत्रं for [illegible]त्रं. २. G. reads मण्डलं; while B. C. D. E. F. H. and J. read [illegible]डलब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं. ३. G. reads शुक्तियो and J. शुक्तिया [illegible]th for शुक्रियो. ४. B. and D. read जप्त्वा for यज्ञा–; while J. substi[illegible]tes यज्ञ- for यज्ञा-. ५. B. C. D. G. and F. read राजतम्. ६. B. and [illegible] read पौरुच्छेपं च, E. मारुच्छेपं च and G. पारुच्छेपञ्च all for पारुच्छेपं [illegible]. ७. Except A. and I. all read नीलरुद्राः for नीलरुद्रं. ८. B. and [illegible] read हिंसे मे and I. संहोमे for सिंहे मे. ९. G. reads चरवस्यानि for [illegible]रहस्यानि.

आख्यानानि तथाऽन्यानि[1] जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते* ॥
इतिहास-पुराणानि[2] देवतास्तवनानि च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ॥

इति । बौधायनः–

'विधिना[3] शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत्[4] ।
यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत् कृतं भवेत्[5] ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा' ।
सायंसन्ध्यामुपस्थाय[6] तेन तस्मात् प्रमुच्यते'† ॥
(बौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः–

'महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः[7] ॥ (२३९)
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः[8] ।
तत्सर्वं निर्णुदन्त्याशु[9] तपसैव तपोधनाः'‡ ॥ (२४१)
(म. स्मृ. ११. २३९–२४१)

* कौत्सं कुत्सर्षिणा दृष्टं–'अपनः शोशुचदघम्'–इत्येतत् सूक्तम् । माधुच्छन्दसं–'अग्निमीळे' इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† नित्यसन्ध्यातिरिक्तेयं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।

‡ तपोरूपमिदं प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोक्त-व्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु 'तप सन्तापे' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नेन तपश्शब्देन पञ्चाग्निसाधनादिकं तप एव ग्राह्यं न व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

१. B. and D. substitute यथा- for तथा-. २. G. omits this verse. ३. This line does not appear in the text. ४. E. reads समाचरेत् for षडाचरेत्. ५. The text reads वापि वाचा वा यत्कृतं भवेत् for वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा. ६. This line does not appear in any of the manuscript except A. and the text. ७. B. C. D. F. and G. substitute किल्-बिषान्विताः for किल्बिषात्ततः. ८. The text reads मनो-वाङ्मूर्तिभिर्जनाः for मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः. ९. The text reads निर्दहन्ति for निर्णुदन्ति; while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधनाः.

इति। कूर्मपुराणेऽपि—

'जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम्।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम्॥ (१०८)
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम्[१]।
देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम्॥ (९७)
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम्।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा[२] च सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ (९८)
कृष्णाष्टम्यां महादेवीं[३] तथा कृष्णचतुर्दशीम्।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ (९९)
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्।
ईष्ट्वेशं[४] प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः॥ (१००)
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम्।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः[५] प्रमुच्यते॥ (१०७)
उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च॥ (१०१)
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च[६]।
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन्॥ (१०२)

---

१. The text reads -त्रिनाशनम् for -प्रणाशनम्. २. The text reads ...ायित्वा for भोजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text; while others read महादेवं for महादेवीं. ४. B. D. E. I. G. J. read दृष्ट्वेशं for ...शं; while C. F. and H. दृष्ट्वेशं प्रयतो for इष्ट्वेश प्रथमे. ५. The text reads ...पापैः for सर्वपापैः ६. After this line I. inserts the following two lines:—

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥;

...ese lines are neither found in our manuscripts nor in the text and ... seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these ...s are quite useless here.

स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः'॥(१०२)

(कू. पु. १. २. ३३.९७–१०८)

इति । पैठीनसिः—

'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ' ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

'मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः'॥

इति । कूर्मपुराणे—

'अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः।

भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥

नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे' ॥

(कू. पु. १. १. २८. ९–१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

---

१. The text substitutes दयाश्च for नद्यां तु, but it appears meaningless here. २. These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purāna, but they do not exist in the manuscript copy, which is written in Telegu.

'त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्।
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्'॥
(या. स्मृ. ३. ३०१)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽघमर्षणं
त्रिरावर्तयेत्'।

इति। एतच्च कामकारविषयम्। अकामकारविषये तु यमः—
'एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेत्'।

इति। बौधायनः—
'ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत। (२)
प्रातःशतं माध्याह्ने शतं अपराह्णे शतमपरि-
मितं वा। (३) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
प्राश्नीयात्। (४) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते। (५)

---

१. C. and F. omit the following portion :—
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्'॥
इति। शंख-लिखितावपि—
'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽघमर्षणं.
२. B. and D. त्रिवारं त्रिः. ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा
स्कान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य for ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नात·
चिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य. ४. We follow here only A. and the text;
hile all others read सायाह्ने शतं परिमितं च for अपराह्णे शतमपरिमितं वा.
. Except A. and the text all others read अश्नीयात् for प्राश्नीयात्.
Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्यः and insert
after उपपातकेभ्यः and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः। एवं ब्रह्महत्या
वर्णस्तेयं सुरापानं च for द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तैन्यं सुरापान-
ति च.

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा। (६)
एकविंशतिरात्रात् तान्यप्यतितरति'[1]। (७)
(बौ. स्मृ. ३. ९. २–७)

इति। मनुरपि—

'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः'[2]॥
(म. स्मृ. ११. २५८)

इति। बृहद्विष्णुरपि—

'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्र-
माज्याहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति'[3]।

इति।[4] एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि।
सुरापाने यम आह—

---

१. I. reads अभितरति and the text अपि तराति for अप्यतितरति and adds तान्यपि जयति. २. J. reads शोधितैः for शोधितः. ३. B. D. E. and H. read आहुतीः for आज्याहुतीः. ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion :—

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि। सुरापाने यम आह—

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात् प्रसृतिमात्रयोङ्का-रेणाभिमन्त्र्य पिबेत्। ततोऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्'।

इति। याज्ञवल्क्यः—

'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः'।

इति। मनुः—

'कौत्सं जप्त्वापि—&c.......... &c., up to page 168, line 12.

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्[1]
प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततो
ऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्' ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः'।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

'कौत्सं जप्त्वा[2]प इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्[3] ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ (२४९)
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं[4] हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम्[5] ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः[6] ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुद्ध्यति* ॥(२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९–२५७)

* कौत्सं—'अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—'प्रतिस्तोमेभिरुषसं
सिष्ठा' इत्येतत् । माहित्रं—'महित्रीणामवोऽस्त्विति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुक्ताः।
देवकृतस्यैनसो' इत्यादयोऽष्टौ मंत्राः शाकलहोमीयाः। नम इत्यृचं—'नम

१. J. reads सुतसोमात् वस्त्रमिमादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय. २. E. H.
nd J. read जपित्वा for जप्त्वा; while I. reads this line as follows :—

'कौत्सं जपित्वाऽपेत्यंनो वासिष्ठं चेत्यृचम्प्रति ।.

. E. and H. read वासिष्ठं चेति ऋचम्प्रति, but E. substitutes
ऋचं for त्यृचम् and J. वासिष्ठत्रं च ऋचं प्रति both for वासिष्ठं च प्रती-
त्यृचम्. ४. J. reads सकलहोमीयैरिष्टं for शाकलहोमीयैरब्दं. ५. A. reads
न इत्यृचम the Commentator Medhâtithi follows this reading ; while
. reads नमत for नमः, but it seems to be incorrect. ६. J. reads समा-
हिताः for समाहितः.

इति । वसिष्ठः[1]—

'सुरां पीत्वाऽप्सु निमज्य[2] त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्' ॥
(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या । सुवर्णस्तेये शातातपः—

'मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो[3]
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः' ॥
(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यमः[4]—

'ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां[5] प्रक्षिप्याऽप्सु स्नातो[6] ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति' ।

आविवेश-' इत्यृचमिति सर्वज्ञनारायणः । 'उग्रं नम आविवास' इति रामचन्द्रः । पावमान्यः ऋक्संहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्टयेत्यारभ्य 'यं राजन्' इत्यन्तम् ।

---

१. E. and H. omit वसिष्ठः २. The text reads आपो वाऽप्सु निमज्ज्य त्रिर्जपेत् for सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्य त्रिः पठेत्. ३. I. reads -शय्याशयनो and J. reads -शय्याशयानो both for -शय्यां-शयानो. ४. E. and H. omit यमः. ५. J. reads हिरण्यशालायां for हिरण्यं शालायां. ६. E. H. and J read निष्णातः for स्नातः.

इति। बृहस्पतिः—

'सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः'॥

इति। याज्ञवल्क्यः—

'[1]ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः'।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति। जपश्चैकादशकृत्वा कार्यः। तदाह अत्रिः—

'[2]एकादश गुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित्॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः'॥
(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति। गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः—

'[3]सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते गुरुतल्पगः।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी'॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति। यमोऽपि—

'अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्तर्जले
त्रिरावर्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति'।

---

१. E. I. and J. read ब्राह्मणस्वर्णहारी for ब्राह्मणः स्वर्णहारी. २. The [ve]rse occurs in Vrid-dhatri Samhitâ, but not Atri or Âtreya. It reads [ज]पति for धर्मवित् and for the second line it reads महापातकोपपातकेभ्यो [म]लिनीकरणेभ्यो मुच्येत for महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. ३. E. I. [an]d J. read सहस्रशीर्षजापी for सहस्रशीर्षाजापी.

इति । मनुरपि—

‘[1]हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
[2]जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥
(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । [3]संसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्राय-श्चित्तं कुर्यात् ।

‘स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

[4]अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

[5]तत्र यमः—

‘दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः’॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापाप[6]नुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०६)

---

१. We follow here A. and G.; while B. and D. read हविष्याश्-समभ्यस्य and others read हविष्यन्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य. in the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्यन्ती-यम् and some हविष्यन्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमजरं, &c. Therefore all these readings seem incorrect. २. The text read जपित्वा for जप्त्वा च; while H. substitutes तु for च. ३. I. reads संसर्गं for संसर्गी. ४. G. substitutes यथा for अथ. ५. B. and D. omit तत्र यमः; while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रणुत्तये for सर्वपापापनुत्तये.

इति । मनुरपि—

'एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च' ॥
(म. स्मृ. ११. २५२)

इति । अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अथ व्रतलक्षणानि ।

तत्र सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसाऽस्तेय-माधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥
स्नान-मौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादिताः ॥
(या. स्मृ. ३. ३१३–३१४)

इति । अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो ङ्गनिरोधः । तयोर्गो-बलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः । अकल्क-मकुटिलत्वम् ।

---

१. The text reads वा for च. २. Except A. all omit तत्र and I. ..ds सर्वव्रतसाधारणाङ्गानि for सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३. B. D. G. .l J. read अक्लपता for अकल्कता. ४. Except E. G. I. and the ..t read -ऽस्तेयमाधुर्यदमाश्चेति and H. -ऽस्तयमाधुर्ये दमश्चेति both for ..य-माधुर्ये दमश्चेति. ५. G. and the text read स्नानं for स्नान-; while I. ..d some others substitute -निग्रह: for -निग्रहाः. ६. B. D. and the ..t read -ऽप्रमादता for -ऽप्रमादिताः. ७. B. and D. read अथ for अत्र; ..ile H. व्रतचर्यं, C. and F. व्रतचर्यं for ब्रह्मचर्यं. ८. C. F. and G. ..bstitute तथा for तयोः; while except G. and J. read अपुनरुक्तिः for ..रुक्तिः. ९. J. reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरपि[1]–

'अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् । (२२२)
त्रिरह्नि[2] त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ (२२३)
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तो[3]ऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरु-देव-द्विजार्चकः ॥ (२२४)
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च[4] शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः[5]' ॥ (२२५)
(म. स्मृ. ११. २२२–२२५)

इति । तत्र[6] प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः–

'त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
परं त्र्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतेः[7]' ॥

इति । मनुरपि[8]–

'त्र्यहं* प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं तु[9] नाऽश्नीयात् प्राजापत्यं चरन्[10] द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ११. २११)

---

* अत्र द्वौ पक्षौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दर्शितः– 'त्र्यहं प्रातर्भोजनं त्र्यहं सायमेवं भोजनं । त्र्यहमयाचितभोजनमिति एव एव नियमः दिनत्रयं धार्य इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिःस्वस्थान एव भवति

---

१. The following quoted verses are not found in the MS of the text o Manu. २. B. C. D. E. F. and G. read त्रिरह: for त्रिरह्नि ; while G. read आरिशेत् for आविशेत. ३. I. reads अक्रोधो for अशक्तो. ४. G. reads स्वश क्तत: for च शक्तितः. ५. B. and D. read आहृतः, I. and J. आवृताः fo आदृतः. ६. I. reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापातिः for प्रजापतेः ८. B. D. and J. do not insert मनुरपि ; while B. substitutes अस्यैनुरपि This may be the writer's mistake. ९. The text reads च for तु १०. G. reads चरेत् for चरन्.

इति । अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

'अहः प्रातरहर्नक्तमहमेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।
बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह' ॥
(व. स्मृ. २३. ४२–४३)

इति । एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते' ॥
(या. स्मृ. ३. ३१९. ३२०)

द्वितीयः दण्डकलितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः—
त्र प्रथमे ऽह्नि प्रातरेवैकवारं हविष्यान्नभोजनं कार्यम् । द्वितीये ऽह्नि
ायमेकवारमेव न दिवा । तृतीये ऽह्नि एकवारमयाचितमश्नीयात् । अत्र
र्वत्र भोजनं परिमितमेव कार्यम् । न यथेष्टम् । प्रायश्चित्तार्थत्वात् । चतु-
ऽह्नि पराकम् । तल्लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । एवं प्रथमं चतुरहमतीत्य द्वितीयं
तीयमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः'।

* यथाह मनुः—

'चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्' ॥

इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

---

१. The text reads बाल-वृद्धा-ऽऽतुरेष्वेवं for बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां च. २. E. ads वैकेन and the text चैवायं both for चैकेन.

इति । एकभुक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन । अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् । तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा कथंचित्त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता—

'सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिःस्मृताः ।
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ' ॥
(आ. स्मृ. १. २९)

इति । तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

'कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽऽस्यं विशेत्सुखम्' ।
(आ. स्मृ. १. ५०)

इति । चतुर्विंशतिमते तु प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते-

' प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।
अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै मारुताशनः' ॥

इति । अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

---

१. B. and D. omit नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन. २. Except A. and I. read दण्डकरितवत् for दण्डकलितवत्. ३. B. C. D. E. F. G. and H. substitute मताः for स्मृताः. ४. G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिरयाच्याः. ५. G. and I. omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads त्र्यहं च, C. and F. read त्र्यहं वा and J. त्र्यहे वा all for परं वै; while B. and D. अहं वै for the same.

'त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्[१]।
सायं त्र्यहं तथा[२] पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यहम् ॥(१३)
प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत्।
अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्' ॥ (१५)
(आ. स्मृ. १. १३-१५)

इति। अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह—
'सायं-प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्'।
(आ. स्मृ. १. १४)

इति। अयमर्थः। अयाचितोपवास-त्र्यह-द्वयानुष्ठानेनार्ध-कृच्छ्रो भवति। नक्तत्र्यहव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवति। अर्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः—
'सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥
दिनद्वयं तु नाऽश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते'।
(आ. स्मृ. ९. ४१-४२)

. The text reads पादात् for पादः. २. G. reads ततः for पादः. B. and D. read अयाचिते त्र्यहम्., C. and F. अयाचितं त्र्यहे both for [अया]चितं त्र्यहम्; while H. reads अयाचनं त्र्यहम् for the same. ४. The [text] reads this line thus :—

पादः सायं त्र्यहं पादः प्रातर्भोज्यं तथा त्र्यहम्।.

[5]. and J. read पादं for सायं. ६. The text reads ब्राह्मणस्य च for [ब्राह्म]णे स्मृतम्. ७. The text reads this line thus :—

प्रातः सायं दिनार्धं च पादोनं सायवर्जितम्।.

[8. E]xcept A. and I. read अयाचितोपवासयोस्त्र्यह-द्वया- for अयाचितो-[पवास]-त्र्यह-. ९. The text reads this verse as follows :—

'सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादं कृच्छ्रस्य तं विदुः ॥
सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम्'।.

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । य
जप-होमादिबहुङ्गसहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम्

'हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् । (२) अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत । (३) अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत । (४) अथापरं त्र्यहमुपवसेत् । (५) तिष्ठेदहनि, रात्रावासीत । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् । (८) अनार्यैर्न सम्भाषेत । (९) रौरव-यौधाजपे *नित्यं प्रयुञ्जीत । (१०) अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् । (१३) ॐ नमो हेमाय मोहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

---

* रौरव-यौधाजपे सामनी 'पुनानः सोमधारया' इत्यस्यामृ
गीते । ते च नित्यं प्रयुञ्जीत गायेतेत्यर्थः । केचनात्र 'नित्यं पु
प्रयुञ्जीत' इत्यपि पठन्ति । विज्ञानेश्वरस्तु—'रौरवयोधां जपेत्' इत
मेव पठति ।

---

१. B. and D. read प्रातराशात् भुक्त्वा and H. substitutes भुक्त्वा f
भुक्त्वा. २. B. D. G. and J. subsititute तथापरं for अथापरं. ३
reads -अनार्यै for अनार्यैः. ४. Except A. and the text all othe
read यौधाजये ; while B. and D. read- यौवाजये for the same. ५. Th
text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult he
the five manuscripts of the text. Except A. and these manuscripts a
others read नमो हमाय मोहमाय and I. नमो हमाय सहमाय both for नमो हम
यमोहमाय संहमाय ; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for सं
माय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मी[३]ढ्वायो[२]र्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाये नमो न[४]मः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारयिष्णवे । (१५) नमो न[५]मो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय [६]शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने । (१६) नमो न[७]मः सूर्यायादित्याय । (१७) नमो नमो नीलग्री[८]वाय शितिकण्ठाय । (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । (१९) नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे । (२०) नमो नमः सत्याय पावकाय [९]पावकवर्णाय कामाय कामरूपाय । (२१) नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे । (२२) नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे । (२३) नमो नमः सौम्याय सुपुरुषाय [१०]महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे । (२४)

---

१. Except A. and the text others do not repeat नमः. २ I. reads उम्याय for ऊर्म्याय, but it seems wrong. ३. G. and I. omit सर्वविन्दाय. ४. G. and I. omit नमो and I. reads नमः पराय महापराय वरदाय omitting सुपाराय. The text omits पारदाय. G. omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय. ५. Except A. and the text all others do not repeat नमः. ६. Except A. I. and the text all others read हरये for हराय; while B. and D. omit शर्वाय. E. and H. read शम्भाय and I. ईश्वराय all for शर्वाय. ७. Except A. and the text all others omit नमः throughout. ८. D. and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय for नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय; while B. E. G. H. J. read नीलकण्ठाय for नीलग्रीवाय. ९. I. reads पावकसर्गाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे पिनाक-हस्ताय नमो नम इति।[1] (२५) एतदेवा-दित्योपस्थानम्। (२६) एता एवाज्याहुतयः। (२७) द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात्। अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय वि-श्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृते इति। (२८) अन्ते ब्राह्मणभो-जनम्'। (२९)

(गौ. स्मृ. २७. २–२९)

इति। हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम्। तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते। अ-नि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित स्यात्। रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामास एव सेवेतेत्युक्तं भवति। क्षिप्रकामोऽपि भवेत्। शीघ्रं शु-स्यामिति सञ्जातकामोऽपि भवेदित्यर्थः। अथवा शीघ्रं शुं कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः।

---

१. Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम इ
२. I. omits एव. ३. B. and D. omit देवताभ्यो. ४. I. omits इन्द्राग्निभ्य
५. The text reads ब्राह्मणतर्पणम् for ब्राह्मणभोजनम्. ६. Except A. I. all others omit इत्यनेन. ७. G. reads अनावश्यकत्वात् for आवश्यकत्वात्. ८. B. D. and H. read स्याविति for स्यामिति.

एवं सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम* इति अधिकारिविशेषणमनुषञ्जनीयम्। अनेन यः शनैः शनैः शुद्धो भवामीति मन्यते तस्य नायं नियम इति अवगम्यते। रौरवयौधाजये सामनी। नमोऽहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमेषु द्रष्टव्याः। अथवा सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः। तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम्। स्नानाङ्गत्वात्तर्पणस्य। तथा च भृगुः—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते।
तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा'॥

इति। आदित्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् कार्यौ। 'अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च'—इति कल्पे

'एतदेवादित्योपस्थानम्। एता एवाऽऽज्याहुतयः'।

इति पृथग्योगकरणात्। शिष्टं स्पष्टम्। एतद्धारीताद्युक्त-

---

* वसिष्ठोऽप्येवमेवाह—
'हविष्यान् प्रातराशांस्त्रीन् सायमाशांस्तथैव च'।
इत्याद्युक्त्वा—
'रात्रौ जलाशये व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्'॥ (१७)
(व. स्मृ. १७-१७)
इत्यादिना।

१. B. C. D. E. F. G. do not repeat शनैः. २. B. and D. omit मन्त्राः. ३. G. substitutes मनुः for भृगुः. ४. B. D. and H. do not repeat सकृत्; while I. substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ. ५. G. and I. omit एव.

जप-होमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम्। बहुप्रयास-साध्यत्वेनातिगुरुत्वात्। अथवा येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो नास्ति तेषां जप-होमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम्। अत एवोक्तमङ्गिरसा—

'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जप-होमविवर्जितम्' ॥

इति। येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमादिष्वधिकारस्तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम्॥

अथातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं चोपवसेच्चान्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः' ॥

इति। एकभक्त-नक्ता-ऽयाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहं चोपवसेत्। एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः'।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

---

१. B. C. D. F. G and H. read -द्वयेन व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने ; while H. and J.-द्वयव्यवस्थाने for the same, but H. gives marginal reading -द्वयस्थाने. २. B. D. G. and J. read चाधिकारो, C. and F. वाधिकारो both for मन्त्राधिकारो ; while G. omits शूद्रादीनां. ३. B. C. D. F. and G. read जप-होमादिकं for जप-होमादिरहितं. ४. B. and D. read स्थितः for स्थितम्. ५. G. omits तस्य. ६. C. F. and I. read अहं for त्र्यहं ; while H. reads चरेदिति, G. and I. चरेद् द्विजः for चरन् द्विजः. ७. H. and I. read -भोजने for -भोजनः.

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्रः एकभक्त-नक्तायाचितदि-
[व]सेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः।
[त]देतदशक्तविषयम्। पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितादन्नादधिक-
[प]रिमाणत्वात्॥

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्'।

(या. स्मृ. ३. ३२१)

इति। विष्णुरपि—

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षपणम्'।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति। यत्तु गौतमः—

'अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः'।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति तदेतच्छक्तविषयम्। अतिकृच्छ्र-कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्तव्यता द्रष्टव्या।

---

१. G. and I. read this:—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्।,

but I. adds इति and reads क्षपयेदिति शेषः for-क्षपणम्. २. We follow here A. and the text; while all others omit स.

'एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ'[1] ।

(गौ. स्मृ. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात्[2] । पराकलक्षणमाह यमः—

'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा[3] संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशनः' ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

'पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः' ॥

(या. स्मृ. ३. ३१७)

---

* इदं सर्वथा मूलविरुद्धमिवेति प्रतिभाति । मूले तु, एकोनत्रिंशद्भिः सूत्रैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्—

'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः' ।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय—

'अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' ।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उक्तः । तत्कथमयं पाठः सङ्गच्छत इति चिन्तनीयं विद्वद्भिः ।

---

१. The text reads अतिकृच्छ्रो व्याख्यात: for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ

२. E. G. and I. substitute -वचनात् for -स्मरणात्. C. and F. omit यमः; while G. omits the following portion:—

'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशनः' ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

'पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः' ॥

इति । पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

३. B. C. D. F. and H. read जितात्मा for यतात्मा; while some read शंसित- for संशित-.

इति । पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथित-दकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

'एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते' ॥

इति । यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा क्वाथयित्वा रात्रोपवासान्ते क्वथितं तत्पिबेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः । लकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

'फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु' ।

इति । यदा बिल्वादिफलान्यम्भसा क्वाथयित्वा मासमेकं दम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिल्व-पद्मा-मूलानामन्यतमस्य क्वाथं मासं पिबेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-च्छ्राणि भवन्ति ।

१. Except A, all others do not insert कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति. In connection with this omission the editor of the Calcutta edition this work published in B. Indica Series, is quite misled ; he writes foot-note, page 465. " इत्थमेव पाठः सर्वत्र बिल्व-पर्ण-कुशानामेकैकेन—ति तु भवितुं युक्तम् " I. २. Except A. and I. others read लक्षणमाह लक्षणान्तरमाह. ३. G. does not insert the commentary of this Śloka. G. reads यदि for यदा. ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-स्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

' ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥
त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ' ॥
(य. स्मृ. ९. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

' पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ' ॥
(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःस्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्-

---

१. Only I. reads वारुणीश्रीकृच्छ्र- for वारुण स्त्रीकृच्छ्र- . २. C and F. read मासेषु for मासेऽपि ; while I. जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तुकान for जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान. ३. B. omits :—

\- - - - - - - - - - - - मुच्यते ।

त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥.

४. I. reads श्रीकृच्छ्रं; while H. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते. ५. B. D. G and H. omit -स्वरूपम्. ६. J. omits the following :—

'पिण्याका-ऽऽचाम-तक्राम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते' ॥.
इति। आचाम ओदननिःस्रावः.

७. C. and F. omit the following :—

पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्.

८. G. reads उपयुज्य for उपभुज्य.

'पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम्।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते' ॥

इति तदेतदशक्तविषयम् ॥

अथ तुलापुरुषः।

तत्र जाबालिः—

'पिण्याकं च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते' ॥

इति। सोऽयमष्टदिवससाध्यः। याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-दिवससाध्यमाह—

'एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः' ॥

(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति। एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

'आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदक-सक्तुकान्।

---

१. B. and D. omit एतत. २. B. D. G. and J. omit -दश- and read -दिवससाध्यम. ३. B. and D. omit the following :-

'एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम्।
तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः' ॥

इति। एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशति-दिवससाध्यमाह. ४. The text reads इत्येषः for इत्येवं. ५. G. omits पिण्याकादीना पञ्चद्रव्याणाम्। यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह —

आचाममथ - - - - - - - - ।.

B and D. read -सक्तुमत्, G.-सक्तवान् J. सक्तुवान् all for -सक्तुकान्.

त्र्यहं त्र्यहं प्रभुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम्[१] ॥
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते' ।

इति तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह हारीतः—

'अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः । (६९)
अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्र-पुरीषयोः ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥ (७०)
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
एतत् कृच्छ्रं तुलापूर्षं* महापातकनाशनम्[२] ॥ (७१)
स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।
आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥ (७२)
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम्[३] ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च[४] ॥ (७३)

* तुलापुरुषमिति वक्तव्ये तुलापूर्षमित्यार्षम् । छन्दोऽनुरोधाद्वोक्तमिति यथाकथञ्चिद्योजनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुरुषः केन कार्यः? तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कृच्छ्रमित्यनेन तस्य पापापनोदकत्वमाह । स्वर्गद्वारमित्येनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरत्वमुक्तम् । अत एवायं तुलापुरुषः न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

१. B. and D. read -द्वयहम् for -द्वयम्. २. We follow here A. B. and D; while all others read -पुरुषं for पूर्षं and G. reads सहपातकं for महापातकं. No doubt the form पूर्षं seems incorrect, but in the Vaidik rule it is correct. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read पं त्र्यहम् for त्र्यहद्वयम् ; while G. reads उपयुञ्जानः for प्रयुञ्जानः ४. B. C. D F. and G. read हतानि विभृतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धं च सूतकम्।
तैक्ष्ण्यं[1] च दारुणं चैतत्केशकीटहतं च यत्॥ (७४)
आखोर्मूत्र-पुरीषं च ब्रह्महस्पृष्टमेव[2] च।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्॥(७५)
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव[4] च॥ (७६)
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम्।
कनका-ऽश्व[5]-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः॥ (७७)
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गुडं चोदकसक्तुभिः*। (७८)

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं सुरापानं[6] गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं[7] क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति। (७९)

---

* आचाममथेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुरुषकर्तुर्देहशुद्ध्यर्थमधिकारासिद्ध्यर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्फलं चोक्तम्। अनन्तरं [गन्]धोशीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम्।

---

१. I. reads भिक्षां च for तैक्ष्ण्यं च; while B. and D. तैक्ष्यं for तैक्ष्ण्य. २. B. D. E. G. H. read ब्रह्मसंसृष्टम्, C. F. and J. ब्रह्मसंस्पृष्टम् both for ब्रह्महस्पृष्टम्. ३. C. and F. read नवश्राद्धं च सूतकम् for अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम्; while G. omits the following:—

− − − − − − − − अस्थि भित्वा तु यत्स्थितम्।
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित्॥
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च।
तक्रेण तानि निर्हन्ति − − − − − − − − −॥.

४. B. and D. उग्रसंसृष्ट एव च, C. and F. अघसंस्पृष्टमेव च and E. and H. उग्रसंस्पृष्टमेव च all for उग्रसंस्पृष्टमेव च. ५. B. C. D. F. G. H. and J. read कनकाश्व, E. कनकांश्च both for कनका-ऽश्व-. ६. E. H. I. and J. omit सुरापानं. ७. B. and D. omit कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं.

गन्धोशीरमयौ कार्यौ पुरुषौ पलसम्मितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)

महापशुर्येन शरेण विद्धो
यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्याऽलाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते *॥(८२)

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-मावाहयामि । (८३) स्वत एहि सूत एहि स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

---

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं वा तुला कार्येत्युक्तम् । यः पुरुषः इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-पूजनमुक्तम् । देशानां सम्पदमित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अग्नये इत्यादि-ना होम उक्तः ।

---

१. We follow here A. C. and F.; while all others read तच्चन्दनोशीर-मयौ पुरुषौ कारयेत्पटे, B. and D. substituting यत् for तद् and पटे for पटे. २. B. and D. substitute बद्धो for विद्धो. ३. B. and D. read उद्मतां, G. उमतो, C. and F. उभयतः, E. and F. उपगतं all for उभयतो. ४. B. D. and G. omit this line. ५. Except A. C. and F. all others are mistaken here. I. omits यः. B. D. E. G. H. and I. omit पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल मुसल-चक्रपाणिस्तमहं and substitute पुरुषं for पुरुषः. ६. I. reads स्वसरेहि मातरेहि स्नुषाम for स्वत एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम्।(८५)भगवते तुलापुरुषाय महादेवायिदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्ध-माल्य-धूप-दीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद देव तुभ्यं नमः। (८६) अक्रुद्धः सुमना भव। (८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत्। (८८) ऋषि-सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि। (८९)

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ?।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ?।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ?॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ?।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम्।
परं चैव लघुं मन्येत् तदा कर्मसमारभेत्॥ (९१)

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा। (९२) वायवेऽन्त-रिक्षाधिपतये स्वाहा। (९३)

J. omits तुलापुरुषाय. २. B. D. and G. omit-दीपनैवेद्यं, C. F.-नैवेद्यं and E. H. and J. substitute-जप्यं- for-दीप- and -नैवेद्यं. ३. H. reads सम्पदानां सम्पदं ब्रूहि किं देशो वर्धये-. B. D. G. E. and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. xcept A. C. and F. all others omit this line and the fol-ng बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि. ५. Here also the above uscripts omit ---- कं नृपं वर्धयिष्यसि॥ अस्माकं सम्पदं ब्रूहि ---. B. D. H. G. I. and J. read यदात्मानमसत्कर्तुं तुलासमभृतं परम्। च लघु मन्येत ----॥; while E. and G. read समुद्धृतं परम्, H. समपरं I. समधृतं परम् and J. समधृतं वरम् all for तुलया धृतम्. ७. J. reads रिक्षाय for अन्तरिक्षाधिपतये and omits सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा.

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा। (९४) सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । (९५) वासुकये नागाधिपतये स्वाहा। (९६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । (९७) इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा। (९८) ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा। (९९) देव्यै भगाधिपतये स्वाहा। (१००) सालकटंकटाय स्वाहा। (१०१) कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । (१०२) विनायकाय स्वाहा। (१०३) महाविनायकाय स्वाहा। (१०४) महामहाविनायकाय स्वाहा। (१०५) वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा। (१०६) धर्माय स्वाहा। (१०७) अधर्माय स्वाहा (१०८) तुलायै स्वाहा।

---

१. B. C. D. F. and G. omit the following Sûtras :—

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा। सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा। वासुकये नागाधिपतये स्वाहा। कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा। इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा। ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा। देव्यै भगाधिपतये स्वाहा.

२. I. reads दिनाधिपतये for दिवोऽधिपतये. ३. E. H. and J. also omit the following Sûtras :—

वासुकये नागाधिपतये स्वाहा। कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा। इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा।.

४ I. reads हलकण्टकाय, J. reads मालकंटपकाय both for सालकटंकटाय; while B. D. and G. omit this and the following one Sûtra :—

सालकटंकटाय स्वाहा। कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा।.

५. B. and D. omit the Sûtras as:—

महाविनायकाय स्वाहा। महामहा विनायकाय स्वाहा। वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा। धर्माय स्वाहा। अधर्माय स्वाहा। तुलायै स्वाहा। तुलापुरुषाय स्वाहा। देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा।.

६. Except A. and I. all others omit this Sûtra. ७. G. and H. read गणपतये for गणानां पतये. ८. G omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा । (११०) देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा । (१११)*सकृच्चरित्वा शुचिः पुण्यः कर्मण्यो भवति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । (११३) त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । (११४) आषाढ्यां कार्तिक्यां वा फाल्गुन्यां वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)

(हा. स्मृ. २८. ६९–११५)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वारुणकृच्छ्रः ।

तत्र वारुणकृच्छ्रमाह यमः—

'ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते' ॥

इति ॥

अथाघमर्षणकृच्छ्रः ।

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः—

'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) त्र्यहं नाऽश्नीयात् ।

---

*सकृच्चरित्वेत्यादिना फलं कालश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न व्याख्यातम् ।

---

१. G. omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २. Except A. and I. all others read कर्मणो for कर्मण्यो. ३. I. reads तृतीयं for त्रिः; while B. and D. omit this Sûtra as:—

त्रिश्चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति ।.

४. C. and F. read अर्धासनं and G. अवसायं for आवसथं. ५. I. omits वा. ६ B. and D. read -सक्तुमान् for -सक्तुकान्. ७. B. D. and H. read अघमर्षणम् for अघमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रत्यहं च[1] त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । (४) दिवा स्थितास्तिष्ठेत् । (६) रात्रावासीत[2] । (७) कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं[3] दद्यात् । (८) इत्यघमर्षणम्' ।

(वि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाघमर्षणकृच्छ्रमाह[4]—

'त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी[5] स्यादघमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
वीरासनं[6] सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अघमर्षणमित्येतद् व्रतं[7] सर्वाघसूदनम्' ॥

(शं. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽऽहाऽङ्गिराः—

'युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो[8] मौनमास्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं[9] कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

१. B. and D. read त्र्यहं for प्रत्यहं च. २. The text reads रात्रावासीनः for रात्रावासीत. ३. B. and D. add गां after पयस्विनीं. ४. B. D. and I. omit अघमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I. and J. all others substitute मुनिः for मौनी; while J. शुचिः for the same and the text adds more one line and reads these lines thus :—

'त्र्यहं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादघमर्षणम् ।
निमज्य नक्तं सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥.

६. Except A. and the text all others omit this line :—
वीरासनं सदा तिष्ठेद्गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।.

७. The text reads कृतं सर्वाघनाशनम् for व्रतं सर्वाघसूदनम्. ८. J. interchanges these three lines, third for the first and reads सम्यतो for संयतो. ९. B. and D. read-समाचारं for-समारम्भं.

सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम्।
ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः॥
भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः।
आसीनश्च स्थितो वाऽपि पिबेद्गव्यं पयः सकृत्॥
गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम्॥
एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत् पिबेत्।
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत्॥
एकाह्नेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम्।
सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः॥
एतत् पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः।
महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्'॥

इति॥

अथ देवकृच्छ्रः।

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः—

'यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा।
त्र्यहं त्र्यहं तु प्राश्नीयाद्वायुभक्षः परं त्र्यहम्॥

---

१. Except A. I. and J. all others read व्याहृतिं for व्याहृतीः.
. C. and F. omit the following:—

गव्यस्य पयसो ऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम्॥
एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत्।.

G. reads पयोदधि for भवेद्दधि. ४. I. reads यच्चेत् for यद्यत्. ५. G. [re]ads शुभं स्मृतम् for इदं शुभम्. ६. B. and D. omit -कृतं. ७. G. reads [त्र्य]हं त्र्यहं for त्र्यहं त्र्यहं. ८. The manuscript C. ends here at the [w]ord प्राश्नीयात् and the following is colophon:—

॥ राम ॥ राम२ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः : · ˎ : · ˎ · : ˎ · : ˎ.

[a]nd consequently we have no assistance of this manuscript hereafter.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेऽभवन्' ।

इति ॥

अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः—

'गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये' ॥
(शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवलोऽपि—

'यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसोदकानि व्याख्यातानि । यावक-पायसोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति' ।

इति ॥

अथ प्रसृतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः—

'य आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आत्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

---

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यासः ; while the reads गोपुरीषाशनो भूत्वा मासं नित्यं for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं २ text reads वार्द्धिकं for यावकं. ३. Except A. and I. all others भवन्ति. ४. E. G. F. H. and J. read प्रसृत-for प्रसृति. ५. B. D. F. read अथात्मकृतैः, E. and H. अयमात्मकृतैः, G. अप्यात्मकृतैः all आत्मकृतैः; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभिः and B. D. F. G. omit the same. ६. A. E. F. G. and J. read प्रसृत-for प्रसृति.

जुहुयात्। (३२) तदेव बलिकर्म। (३३)
शृतं चाभिमन्त्रयेत्। (३४]
यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिःस्मृतम् ॥ (३५)
घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः।
सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ (३६)
वाचाकृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३७)
माता-पित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितां तथा।
श्व-सूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥ (३८)
सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः' ॥ (३९)
श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात्।(४०)नमो रुद्राय भूता-
धिपतये द्यौः सावित्री मानस्तोकेति पात्रे त्रीनि-
षिच्य 'ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्ष-
पितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः

---

१. G. and H. read श्रुतं for शृतं and G. and J. substitute वा for च. I. reads पवित्र ऋषिभिः स्मृतः for पवित्रमृषिभिः स्मृतम्, but the Vaidik [Br]ahmins read in the Srâddha ceremony this mantra पवित्रमृषिभिः [स्मृत]म् ३. B. D. E. and G. read पुनातु पुनन्तु ; while G. substitutes [...] for सर्वं. ४. B. and D. read यौवनात्; while E. F. G. H. and [...] read वयसा both for यौवने. ५. B. D. and E. read बाधित्वा चात्मजं; [wh]ile G. प्रामठ्यं for व्रात्यत्व and बाधित्वा चात्मानं, J. बाधित्वाचाऽन्त्यज [...] for बालत्वादात्मनः. ६. B. D. and G. read श्रप्यमाण-F. अप्यमाणं, [...] वेक्ष्यमाण and H. and I. वक्ष्यमाणा all for श्रप्यमाणे. ७. All [ot]hers except A. and I. omit त्रिः. ८. B. and D. read मनोयुजाः and [...] F. H. मनोयुवाः for मनोयुजः. ९. E. F. and H. read दक्षपितरः (?) for [दक्ष]पितर..

स्वाहा'—इत्यात्मनि जुहुयात्* । (४१) त्रिरात्रमेवा-र्थार्थी । पापकृत्[2] षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२) सप्तरात्रं महापातकी । (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति[3] । (४४) निःसृतानां यवाना-मेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । (४५) गणा-धिपतिं पश्यति । (४६) विद्यां पश्यति । (४७) विद्याधिपतिं पश्यति । (४८) योऽश्नीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे[4] सकृद्दधि-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोऽंहसः क्षणा-दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः ' । (४८)

(हा. स्मृ. २८. ३२–४८)

इति । इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि ॥

अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।

तत्र विष्णुः—

'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते[5] ॥

* यवोऽसीत्यादिना प्रार्थनोक्ता । नमो रुद्रायेत्यादयो हवनमन्त्राः । हवनं च स्वात्मन्येव । त्रिरात्रमेवेत्यादिना काम्यत्वनिर्देशपूर्वकं प्राय-श्चित्तार्थत्वेन फलमुक्तम् ।

१. G. reads त्रिरात्रमवार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २. Except A. and I. all others read पापकृतः for पापकृत्. ३. G. reads निर्हरति for निर्दहति. ४. G. reads गोमूत्र- for गोमूत्रे. ५. The Manuscript F. ends here and following is colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयामे नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुभं भवतु ॥ : ॥

दिनान्ते नख-रोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये[1] ।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निशामुखे[2] ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।
आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः'।

(वि. स्मृ. ३. २१–२९)

इति । बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वेद्युर्निशामुखे व्रतं पश्चादुद्दिष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेद्युस्त्रिषवणस्नान-प्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत् । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जाबालेन दर्शितानि—

'आरम्भे[3] सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च[4] गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्' ।

इति । यमोऽपि—

'पश्चात्तापो निवृत्तिश्च[5] स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।
नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

---

१. B. and D. read ब्राह्मशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये. २. J. reads एतां निशामये for व्रतं निशामुखे. ३. G. reads आरम्भः for आरम्भे. ४. B. and D. substitute वै for च and -दक्षिणा for -दक्षिणाम्. ५. B. and D. read पश्चात्तापौ निवृत्तश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च.

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बल-रागकृत्' ॥
(य. स्मृ. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽसमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः

'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।[1]
जीवन् भवति चाण्डालो मृतःश्वा चाभिजायते'॥

इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

'कृच्छ्रो[2] देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
अथवा[3] पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—[4]

---

१. B. D. J. and G. read काममोहितः for कामतो हि यः, while G omits the following:

जीवन भवति चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ' ॥
इति । अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोग प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः

२. B. and D. read कृच्छ्रे and G. कृच्छ्रं both for कृच्छ्रः. ३. E. G H. and J. substitute अन्या वा for अथवा; while B. and D. omit the following :—

'अथवा पावमानेष्टि समान्याहुर्मनीषिणः' ।
इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—
'कृच्छ्रोऽयुत तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।.

४. Except A. and I. all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च[1]।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्'॥

इति। स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः'॥

इति। मूल्यं च यथाशक्ति देयम्। अत एव ब्रह्मपुराणे—
'गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वा[4]'।

इति। यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भव-
न्ति तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि। तदपि चतु-
र्विंशतिमते दर्शितम्—

'जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च।
अर्वाक् तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत्॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम्।
तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः'॥

इति। ननु—उक्तरीत्या[10] द्वादशवार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

---

१. A. G. and J. read उपवासः for उदवासः. २. B. and D. omit ... ३. B. and D. omit दातव्यं and read मूल्यं तु तुल्यं तेन for दातव्यं ... तुल्यं. ४. B. D. and G. substitute च for वा. ५. G. reads प्रभृति for जन्मप्रभृति. ६. I. reads ब्रह्महत्यायाः for भ्रूणहत्यायाः. ... G. reads प्रत्याम्नायो for प्रत्याम्नाये. ८. G. reads साशीतिः for साशीति ... J. reads this line प्रत्याम्नायो गवां देयं साशीतिधननाशनम्. ९. G. ... गायत्रीं for गायत्र्या. १०. F. H. and J. read -नीत्या for -रीत्या. ... G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B. and D. read दशवार्षिकप्राजा-पत्याम्नायत्वेन for द्वादश-वार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

म्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति। कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव स्मर्यते--

'गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः।
गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥

इति। तथा च सति परस्परविरोधः स्यात्—इति चेत्। एव तर्ह्यनयैवाऽनुपपत्त्या कोटिजपोऽपि न प्रत्याम्नायः। किन्तु द्वाद शवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम्। चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः—

'चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च।
मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥
तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च।
गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥
नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम्।
इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥
पराक-तप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत्।
व्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्' ॥

१. J. omits एव. २. G. reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D. re[illegible] हेमहा चैव and G. होमहर्तारं for हेमहर्तारं. ४. Except G. all others om[illegible] च. ५. I. reads कृच्छ्रः for कृच्छ्रं ६. E. and G. read वा for [illegible] ७. J. reads षष्ठीनां for इष्टीनां. ८. B. D. and G. read जपेत् for [illegible] and D. substitutes -त्रयं for -त्रयं.

इति । यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च स[1] कृच्छ्रादिव्र-
ानि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—

'कृच्छ्रे पञ्चाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये[2]
चत्वारिंशच तप्ते त्रिगुणनगुणिता[3] विंशतिःस्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये[4] भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्' ॥

इति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बद्ध्यते । तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

'विप्रा द्वादश वा भोज्याः[5] '

इति पूर्वमुदाहृतम् । तन्निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं
ञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् ।
अत एव स्मृत्यन्तरे[6]—

'प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।
अहानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्' ॥

इति । सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंश-
तिमते[7] दर्शितः—

---

१. J. omits स and G. omits कृच्छ्रादि-; while H. substitutes स्व-
र स. २. B. and D. substitute चरित्वा for तृतीये and H. त्रिंशदेव
r त्रिंशदेवं. ३. B. D. and G. read त्रिगुणिता and I. त्रिगुणभगुणिता
oth for त्रिगुणनगुणिता. ४. E. B. and D. read सान्तापनाख्ये, G. सान्त-
, H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ५. B. and D. read
ज्या for विप्रा; while G. reads विप्रान् for the same and भोजयेत् for
ज्याः. ६. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same.
. We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

'प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
पराके तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये' ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्—

'प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा' ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः—

'एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः' ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

---

१. G. reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने कृच्छ्रम् ।;

while B. and D. read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु. २. I. reads पराकतप्तातिकृच्छ्रे for पराके तप्तकृच्छ्रे च. ३. G. reads तदा for तथा II. B. and D. यथा for the same; while E. substitutes काण्वः for कण्वः. ४. G. and I. read दशसाहस्रं for द्वादशसाहस्रं. ५. Except A. I. and G. all others read विशेषे for विशेषेण; while G. omits the following:—

व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—
'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण - - - - - ॥.

६. B. D. and G. read ऽभिधीयते for विधीयते.

नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः।
कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्'॥

इति। अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्राम्नाया यथायोगमुन्नेयाः। अत एव देवलः—

'अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च।
नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम्॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः'॥

(दे. स्मृ. ४९–५०)

[1]अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्पथवर्त्ती[2] सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शोणा[3]-तापी-पारावती-पाषाणकी[4]-गोमती-गण्डकी-बाहुदा पम्पा[5]-देविका-कावेरी-ताम्रपर्णी[6]-चर्मण्वती-वेत्रवती-गोदावरी-तुङ्गभद्रा[7]-सुचक्षुररुणा

१. I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed here, but the following explanation is of the author, therefore, it is a mistake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ. २. Our manuscripts do not give the correct reading. Some read -वर्त्ती some -वन्ता etc. ३. B and D substitute -शोणिता- for -शोणा-; while G. omits it. ४. J. reads -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५. B. and D. read -चम्पा- and J. -पया- for -पम्पा-; while G. adds -नदी- after -पम्पा-. ६. G. reads ताम्रवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७. J. omits the following:-

तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणाश्चेति महानद्यः पुण्यतमाः।
गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो.

चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्राव-
तारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि[1] गङ्गायास्ती-
र्थानि । प्लाक्षं[2] प्रस्रवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं[3]
बदरीपाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं च[4]-
मसोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि[5] । कावेरीसङ्गमं
सरस्वतीसङ्गमं[6] गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि
पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्धकं[7] गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति
पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं
प्राचीनबर्हिः[8] केदारं मध्यममहालयं[9] कुमारमहालयं
रुद्रावनारं वङ्कूलं[10] विष्णुशिवं महाकालं[11] पुरुषोत्तमं जम्बु-
मार्गं[12] चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः
शतशृङ्गः श्रीपर्वतो[13] देवपर्वतो नीलपर्वतो[14] विन्ध्यपर्वतः
पारियात्रश्चेति पर्वताःपुण्यतमाः पापं नाशयन्ति।अन्यानि
क्षेत्रायतन-पर्वता-ऽऽश्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति।

---

१. G. omits एतानि. २. J. reads लाक्ष्यं for प्लाक्षं and I. प्रश्रवणं वृद्धकन्याकं for प्रस्रवणं वृद्धकन्यकं. ३. B. and D. read आदित्यतीर्थं बदरं पञ्चालं for आदित्यतीर्थं बदरपाञ्चालं and I. reads बदरी पांचालं for बदरपाञ्चालं. ४. E. B. H. and D. च सोद्भेदं, J. वसोद्भेदं, G. सौद्भेदं and I. चापोद्भेदं all for चमसोद्भेदं. ५. B. D. and G. read सरस्वतीतीर्थानि for सारस्वततीर्थानि. ६ B. and D. omit सरस्वतीसंगमं and J. reads गन्धमादानं for गन्धमादनं and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राख्य.- ७. H. reads मूर्धकं and I. मूर्द्धजं for मूर्धकं. ८. I. reads प्राचीनवाहः and B. D. E. G. प्राचीनवहः for प्राचीनबर्हिः. ९. B. D. and G. read महारुद्रं महालयं for मध्यममहालयं कुमारमहालयं and for the same I. reads मध्यम-महारुद्रं महाबलं महालयं कुमारमहालयं. E. and H. महारुद्रं महालयं कुमारमहालयं. १०. B. D. and G. read तु गुलण्डं, H. तुंगलं and J. गलाण्डं all for वङ्कूलं. ११. B. and D. omit महाकालं. १२. J. reads जम्बुमार्गं for जम्बुमार्गं. १३. B. D. G. omit श्री and read पर्वतः for श्रीपर्वतः. १४. Except A. and J. all others omit नीलपर्वतः; while I. reads वेदपर्वतः for देवपर्वतः and J. E. omit देवपर्वत. and B. and D. omit विन्ध्यपर्वतः.

इति। विश्वामित्रः—

'कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः'।

इति। जमदग्निः—

'तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्धफलं लभेत्।
द्विगुणं तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्'॥

इति। तथा च नारदः—

'अतिकृच्छ्रःपर्णकृच्छ्रःसौम्यःकृच्छ्रातिकृच्छ्रकः॥(२१)
महासान्तपनं शोद्ध्ये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः॥ (२२)
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपि वा।
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु च यत्नतः॥ (२३)

---

१. B. D. and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यन्त्युदयकारणम्. G follows this reading, but reads कृच्छ्रं for कृच्छ्र-. H. also reads the same, but differs in reading शुद्ध्यति for शुद्ध्यभ्यु-. २. B. and D. read [illegible]त्यये for अनुक्ते and G. reads प्रकारे for प्रकाशे. ३. D. reads शिशुकृच्छ्रं- [illegible]. पराककम् for शिशुकृच्छ्रः and पराककः respectively. ४. I. reads जमदग्निः and omits the following quotation including इति after त्रि-[illegible]भागः षष्टिभागः &c. ५. E. G. and H. add तु after नद्याम्. B. and D. read नद्यां तु त्रिगुणं भवेत्, G. नद्यां तु षड्भिः फलं लभेत्, H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु निःफलं भवेत् all for नद्यामर्द्धफलं लभेत्. ६. I. omits इति तथा च नारदः and shows that the following quotation belongs to the Nârada. ७. G. omits the following:—

'अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः।
महासान्तपनं शोद्ध्ये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः॥;

while H. substitutes शोद्ध्यं for शोद्ध्ये. ८. B. and D. read ह्येकतो, G. and J. एकतो. H. स्वेकतो all for द्व्येकतो. ९. G. reads उपपातेषु for उपपातकेषु.

कार्याश्चान्द्रायणयुता केवला वा विशुद्धये।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)
षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥ (२५)
शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं लघु।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ॥ (२६)
प्रकाशे उक्तं यत्किञ्चिद्विंशो भागो रहस्यके।
त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया' ॥(२७)
(ना. स्मृ. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः।

इति श्रीमहाराजाधिराज–परमेश्वर–वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

---

१. G. reads चान्द्रायणयुताः सर्वे for कार्याश्चान्द्रायणयुताः. २. B. D. G. H. and J. substitute सिद्धिः for शुद्धिः. ३. B. and D. read मन्त्रादिष्टेषु for अनादिष्टेषु. ४. B. and D. read शुद्धिकृतं for बुद्धिकृतं. ५. G. reads यथागमे for यथागमम्. ६. E. and J. प्रकाशयुक्तं and G. प्रकाशानुक्तं both for प्रकाश उक्तं. ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाको निरूप्यते।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति। विशेषेण पचनं विपाकः फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः। स च विपाकस्त्रिविधः जन्म चाऽयुर्भोगश्चेति। एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास—

'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः'।

(यो. सू. २. १३)

इति। अस्य सूत्रस्यायमर्थः—अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम्।

'क्लेशमूलः कर्माशयः'।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात्। सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते। दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते। ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृतत्वात्। यथा वितुषो व्रीहिर्न प्ररोहति तद्वत्। तस्य तुषस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते। तत्र जन्म कृम्यादि।

---

१. I. reads धर्मशब्दः through mistake. २. B. and D. दुष्टत्वस्यैव, G. दुष्टस्यैव for दुष्कृतस्यैव. ३. B. and D. omit फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः। स च विपाकः।; while E. G. H. and J. omit फलदशा। कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः. ४. J. omits पञ्च क्लेशाः. ५. B. D. and G. read दुग्ध- for दग्ध-. ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीयं for तस्य तुषस्थानीयं. ७. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्मक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

'पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते'[1] ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम् ।

'तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः'[1] ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

'यमलोके तु ते घोरां[2] लभन्ते परियातनाम्' ।

(ब्र. पु. १२९.१३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शास्त्रो-दाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु[3]—नायं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च[4] । अत एवैतस्मिन्विधि-प्रतिषेधपरे शास्त्रे[5] तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधि-प्रतिषेधैकवाक्यतां[6] भजते—इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च[7] प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्म-

---

१ I. reads दश पञ्च च वा द्विजः. २. B. and D. read घोरं and G. घोरे for घोरां. ३. B. and D. substitute मनु- for ननु. ४. B. and D. read अनुष्ठेयात् अवर्जनीयात् च for अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च. ५. B. D. E. G. H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्; while I. substitutes -परेण शास्त्रेण for -परे शास्त्रे ६. B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्धान्निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while I. प्रतिषेधैक्यतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां. ७. B. and D. omit च.

त्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र[1] प्रवृत्तिसिद्धये
रोचना कर्तव्या।

ननु—विहितेष्वग्निष्टोमादिषु[2] स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्र-
चयितुं शक्यते। स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात्। क्षय-
गादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायो-
युक्तम्।

विषम उपन्यासः। तत्र हि[3] स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमु-
ादनीयम्। न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते।
कं तर्हि क्षयरोगादिनिवर्तके प्रायश्चित्ते। तन्निवृत्तिश्चानु-
कूलं फलम्।

ननु—एवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्म-
कस्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः। न तु[4] ब्रह्म-
त्यादिविपाकः। तस्याऽप्ररोचकत्वात्।

नैवम्। द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः। सञ्चिता सञ्चेष्य-
ाणाश्च। तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु
यरोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत्
निवर्तकार्थवादत्वेनान्वेति। सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं[5] श्रुत्वा
त उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकाङ्क्षति। अत उद्वेगप्रयो-
कतया[6] प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्त-
द्विविधार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते[7]।

---

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B. and D. omit -षु स्वर्गादिविपाको.
G. substitutes अपि for हि. ४. B. and D. substitute मनु· for न तु and
प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्ररोचकत्वात्. ५. B. D. and H. omit फलं.
E. H. and J. read -प्रनाडिकया for -प्रयोजकतया. ७. B. and D. read
यते for उपयुज्यते.

तदेवं सञ्चित-सञ्चेष्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु प्रतिकूलफलस्य[1] प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति। प्रवर्त्तकं तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम्। अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र[2] निरूप्यते।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः-

'अथातः[3] पततां पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।
नरकार्णवे[4] महाघोरे पातनात् पापमुच्यते' ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि[5]—

'अतिवाहिकसंज्ञस्तु[6] देहो भवति भार्गव[7] ।
केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थिते ॥ (२)
याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।
नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (३)
मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते[8] स्वर्गं नरकमेव वा ।
नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः[9] ॥ (४)
शुभानामशुभानां च[10] कर्मणां भृगुनन्दन ।
सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (५)

---

१. H. omits -फलस्य. २. J. omits ऽत्र. ३. B. D. and G. omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction. ४. I. reads नरकाशौ for नरकार्णवे and B. D. and I. read पतनात् for पातनात्. ५. B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि; while G. omits अपि only and H. substitutes च for अपि. ६. The text reads अतिवाहिकसंज्ञस्य for अतिवाहिकसंज्ञस्तु. ७. B. D. E. H. read भार्गव: for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to Bhârgava. ८. J. reads प्रतिपद्यन्तं for प्रतिपद्यन्ते. ९. Except A. and the text all others read फलभागिनः for फलभोजिनः. १०. The text reads वा for च.

तस्मान्मनुष्यस्तु मृतो यमलोकं प्रपद्यते।
नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः॥ (६)
याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः।
योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा'॥ (७)
(वि. ध. २ १०२. २-७.)

ति। ब्रह्मपुराणेऽपि—
'कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः। (१३६)
यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्।
इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माऽशुभात्मकम्।
प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्'॥
(ब्र. पु. १२५. १३६-१४१)

ते। विष्णुपुराणेऽपि—
'पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा॥
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः'।
(वि. पु. ४. ५. २१-२२)

ते। विष्णुधर्मोत्तरे—
'प्रायश्चित्तैः क्षयं याति पापं कृतमसंशयम्। (३)

१. Except A. and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for ष्यस्तु. २. The text reads यच्छँल्लोके for याम्यलोकं. ३. The text reads कर्मणाम् for कर्मणा. ४. B. D. G. E. H. and J. do not insert ऽपि B. and D. read तां for ते and J. घोरे for घोरां. ६. B. and D. read ऽकामोऽपि, G. इह कामोऽपि and H. इहान्यमपि all for इहाल्पमपि. B. D. G. and J. read नरलोकेषु for यमलोकेषु. ८. Except A. and all others omit ऽपि. ९. I. reads तद्यथा for यद्यथा. १०. G. reads श्चित्ताच्छमं याति for प्रायश्चित्तैः क्षयं याति; while I. reads कृतं पापं न य and B. and D. पापं कृत्यमसंशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैव च ॥ (४)
मनुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाङ्किताः ।
प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये'॥ (५)
(वि. ध. २. ७०. ३–५)

इति । भविष्योत्तरेऽपि—

'देव-तिर्यङ्-मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ॥
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥
पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ।

इति । ब्रह्मपुराणे—

'ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

---

१. The text reads अवासिताः for अदण्डिताः. २. B. D. E. G. substitute वा for च. ३. B. and D. read भवन्ति हतपङ्क्तिलाः for भवन्तीह तथाङ्किताः; while G. substitutes इति for इह. ४. B. D. G. E. and H. read -नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B. वधे for वधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७. G. reads ननु for न तु.

तत्प्रमाणवयो-ऽवस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ (२९)
अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।
तन्मात्रेगुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम् ॥
दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोपभुक्तये । (३१)
तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता नरो भृशम् ॥
सुखानि धार्मिकोऽदृष्टं इहानीतो यमक्षयात्' ॥ (३२)
(ब्र. पु. २१४. २८–३२)

इति । मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह—
'चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वया ऽनघ ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ (१)
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ (२)
शुभाशुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमा-ऽधम-मध्यमाः ॥ (३)

---

१. The following is not in the text:—

ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृस-भवम् ॥
तत्प्रमाण-वयो-ऽवस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।.

B. and D. read -स्थापनैः for -संस्थानैः; while E. H. तथा for यथा and प्राकृतैः for प्राक्तनं. २. B. and D. read अन्यं for अन्यत्. ३. B. and D. [om]it this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H. तन्मात्रं for the [li]ne. ४. G. reads -पयुक्तये for -पभुक्तये. ५. G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. [६.]I. reads धार्मिको भुङ्क्ते for धार्मिकोऽदृष्ट. ७. J. reads कृत्स्नस्य. ८. J. and D. read स्वमतः परम् for तत्त्वतः पराम्; while G. substitutes फलम् [fo]r पराम्. ९. B. D. E. G. and H. read नृनम् for नृणाम्.

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (७)
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥ (८)
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ (९)
(म. स्मृ. १२. ४-९)

इति । हारीतोऽपि—

'सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमगम्यागमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं द्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि । (१३) पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वा-

---

१. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads ह्यधिष्ठानस्य both for त्र्यधिष्ठानस्य २. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३. B. D. E. H. I. and J. read अनिबद्ध- and G. अतिबद्ध- for असम्बद्ध-. ४. J. read विविधं for त्रिविधं. ५. We follow here only A. and I.; while B. D. E. G. H. and J. वाचैव वाङ्मयं. and the text वाचा वाचा कृतं for वाचैव वाक्कृतं. ६. The text substitutes च for तु. ७. B. and D. read this line thus:-
मानसैर्मृगपक्षित्वं वाचिकैरन्त्यजातिताम् ॥.
८. I. omits अपेयपानम. ९. G. reads -क्रयः for -विक्रयः.

चिकानि । (१४) परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो
लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । (१५) तदे-
तान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्
वयसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शा-
रीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति ।(१६) एवं ह्याह—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥ (१७)
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्'॥ (१८)
(हा. स्मृ. ३२. १३–१८)

इति । आत्मन ईश्वररूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः—

'यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते ?॥ (१२९)
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम्?॥(१३०)
अन्त्य-पक्षि-स्थावरतां मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥(१३१)

---

१. G. omits लोभो. २. B. and D. omit मानसानि. ३. I. omits वयसि and J. substitutes काले for वयसि and G. omits करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि. ४. B. and D. read मानसान्याप्नोति, G. E. H. and J. मानसान् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति. ५. G. omits हि. ६. G. reads उपयुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. ७. The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैरन्वितस्यापि. ८. J. and the text reads पूर्वं ज्ञानं for पूर्वज्ञानं. ९. B. and D. reads न देवताम्, J. निर्वेदनाम् for न वेदनाम्. १०. G. reads अन्य- for अन्त्य-.

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ (१३४)
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते' ॥ (१३६)
(या. स्मृ. ३. १२९ -१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह—
'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद्वेदविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

---

१. B. and D. read अभिजायते for इहजायते. २. The text reads वा for both च in this line. ३. I. reads ऽन्त्यादि- for ऽन्त्यासु-. ४. A. C. E. H. and I. read पुरुषा for पुरुषोः. ५. J. reads अनिबद्धः प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च. ६. E. I. and J. read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचवान् J. adds कृत-. ८. J. reads कर्मकृत्- for धर्मकृत्. The text reads धर्मकृद्देवविद्यावित् for धर्मकृद्देवविद्याति; while G. omits the following :—

धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।.

९. I. reads विषयात्मकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)
रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते' ॥ (१४०)
(या. स्मृ. ३. १३७–१४०)

ति । मनुरपि—

'सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥ (२४)
यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ (२५)
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ (२६)
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

१. J. reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २. Except A. and the text all thers read एव for एवं. ३. The text substitutes एव for इति. ४. J. eads this line thus :—

यो व्याप्येह स्थितो भावो गृह्णन् सर्वाविशेषतः ।,

E. substitutes यो व्याप्येमां for यैर्व्याप्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो. ५. B. nd D. read सत्त्वं तमश्च ज्ञानं च; while J. सत्यं ज्ञानं तमोऽज्ञानं. ६. G. reads ते for एतद् and E. omits this line and the following 29 lines, and the word अधमा from......-मदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।. H. reads एतद्व्याप्तमिदं or एतद्व्याप्तिमदे-. ७. From this line to the end of 39 S'loka this portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

---

१. J. B. D. and G. read ऽप्रतिमं for ऽप्रतिघं and H. ऽप्रतिस for the same. The different commentators of Manû read variously, Medhâtithi and Kulluka Bhatta read ऽप्रतिमं, Râghavânanda, Nandana and Râmchandra ऽप्रतिघं and Govinda Raja follows the same. २. B. and D read अव्यक्तविषयात्मकम् and H. अव्यक्तिविषयात्मकम् for अव्यक्तं विषयात्मकम्. ३. B. and D. read अद्रोहः सर्वभूतेषु for धर्मक्रियात्मचिन्ता च while G. H. and J. omit this and the following one line:—

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षम् ॥
आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

४. B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:—

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥.

६. B. D. H. and J. शौर्यं for क्रौर्यं. ७. B. and D. read प्रसादश्च for प्रमादश्च. ८. B. and D. read मानसिकं for सामासिकं.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जते।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम्॥ ३५॥
येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम्॥ ३६॥
यत् सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्।
येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम्॥३७॥
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमम्॥ ३८॥
येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम्॥३९॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः॥(४०)
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः।
अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः॥(४१)
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः।
पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः॥ (४२)

---

१. The text reads लज्जति; while B. and D. read लज्जते for the same. २. B. and D. read सर्वं नेच्छति for सर्वेणेच्छति. ३. The text reads यथोत्तरम for यथाक्रमम. ४. The text reads येन यस्तु, but the commentator Medhâtithi reads यान्. Kulluka Bhatta and Râmchandra also follow the same and H. एतेषां तु both for येन यांस्तु ५. B. D. and the text substitute च and G. H. and J. तु for हि. ६. G. reads त्वेषां च शिवं मतिः for इत्येषा त्रिविधा गति and J. reads इत्येषां for इत्येषा. ७. G. reads मतिः for गतिः. ८. The text reads सकच्छपा for सरीसृपाः. ९. The text substitutes मृगाश्चैव for शृगालाश्च.

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥(४३)
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ॥ (४४)
झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ (४५)
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वाद-युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)
*गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
*तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥ (४७)
तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः॥ (४८)
यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

---

१. I. reads विगर्हिता: for गर्हिताः. २. The text reads तामसीषु for तामसेषु. ३. E. G and H. read भल्ला, J. भिल्ला: both for झल्लाः; while B. and D. omit this and the following one line:-

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥.

४. G. reads तु कुकृतयः, E. and H. तु कुवृत्तयः for शस्त्रवृत्तयः. ५. E. G. and J. read प्रथमा for जघन्या; while H. omits this and the following one line:—

द्यूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजान क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।.

६. B. D. E. G. H. and J. read दान- for वाद-. ७. G. omits this and the following one line:—

गन्धर्वा गुह्यका [illegible] विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥.

८. E. I. and J. read विविधानुचराः for विबुधानुचराः. ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ (५०)
एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ (५१)
(म. स्मृ. १२. २४–५१)

इति ॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो योनिविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

'असहिष्णुतयान्यस्य गुणानां कारणं विना ।
महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः ।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन्भृशदारुणे ।
स्वकर्मभिश्च्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु'॥
(वि. ध. २. ७०. २३–२५)

इति । पद्मपुराणे—

'अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च विवर्जकः ।

---

१. B. D. E. and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H. I. substitute महत् for महान्. २. G. reads पापेभ्यः for पापविशेषेभ्यः; while except A. and all others omit अभिहिताः. ३ B. and D. read करणं- for कारणं-. B. D. and H. read एव for एते. ५. G. reads पराः for परे. ६. B. D. E. G. H. and J. read स्वकर्मविच्युता for स्वकर्मभिश्च्युताः. ७. G. does not insert इति. H. reads यमपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the Padma purâṇa which is available in this time. The following quoted verses are found in the same.

विरतो[1] विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (५०)
सामान्यदक्षिणां[2] लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः[3] ।
नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ॥ (५३)
(प. पु. ४९. २७. ५०-५३)

इति[4] । स्कान्दे चमत्कारखण्डे—

'यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥
ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशनश्च[5] यः ।
प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥
अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च[6] पितृतर्पणम् ।
योऽश्नाति[7] भृत्यवर्गेभ्योऽदत्वा प्रेतः स जायते ॥
परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।
परापवादसन्तुष्टः[8] स प्रेतो जायते नरः ॥
कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय[9] धनलिप्सया ।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥
देव-स्त्री-गुरुवित्तानि गृहीत्वा न[10] प्रयच्छति ।

---

१. The text reads:—

रतो वै शूद्रसेवासु स प्रेतो जायते नर ॥
सामान्यां दक्षिणां लब्ध्वा गृण्हीते एक एव तु ।
नास्तिक्यभावे निरतः स वै प्रेतोऽभिजायते' ॥.

I. reads विरक्तो for विरतो. २. J. reads सामान्यदक्षणां लुब्धो, B. D. ल for दक्षिणां. E. लब्धां for लब्ध्वा. ३. G. reads एनोविमोहितः for एको हितः. ४. G. omits इति and reads स्कन्दो नरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारख ५. B. D. and G. read -अशकः for -अशनः. ६. J. substitutes वा fo ७. G. reads योऽमात्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य-. ८. B. and D. पापापवादसन्तुष्टः for परापवादसन्तुष्टः. ९. E. substitutes क्लीबाय for चाय. १०. B. D. G. and J. read यो न यच्छति for न प्रयच्छति ; whil and H. योऽनुगच्छति for the same.

विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
कुल-देशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत्[1] ॥
कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य[2] च ॥
विषा-ऽग्नि-जलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम्[3] ।
प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः' ॥

इति । अग्निपुराणे—

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
कुज्योतिः[4] कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः[5] ।
शूद्रानुग्रहकर्ता[6] च स प्रेतो जायते नरः ॥
निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै[7] ॥
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।

---

१. G. reads समाचरन् for समाचरेत्. २. B. and D. अन्तारिक्षकृतस्य ३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा-. ४. G. omits this and the following four lines. ५. B. and D. read -देशकः for -देशिकः. [६.] B. and D. read शूद्रानुग्रहकर्मा for शूद्रानुग्रहकर्ता. ७. J. substitutes [illegible] for वै.

न्यासापहर्ता मित्रध्रुक् परपाकरतः सदा ॥
निर्दोषं सुहृदं भार्यां ऋतुकाले न याति यः ।[1]
न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥[2]
हस्त्यश्व-रथ-यानानि मत्तशय्यासनानि च ।
कृष्णाजिनं तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥[3]
तथोभयमुखीं दोलां सशैलां मेदिनीं द्विजः ।[4]
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ॥
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नमेव च ।[5]
भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः' ॥
(अ. पु. २०१. ४१–४८)

इति । उमामहेश्वरसंवादे–[6]

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥[7]
योनिकार्यं च यो देवि आहितेन तु कारयेत् ।[8]
सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥

---

१. G. reads त्यजेत काले न याति नः (यः), B. and D. त्यज्य काले न याति यः both for ऋतुकाले न याति य ; while A. त्यजन काले न पाति य for the same. २. B. D. E. and H. read न वहेत यश for न सहेत यश., while J. substitutes वहेत for सहेत. ३. E. H. and J. मृगाजिनं for कृष्णाजिनं. ४. G. and J. read डोलीं and I. घोरां both for दोलां. ५. I. rea प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम्. ६. B. omits इति। उमामहेश्वरसंवादे :—

'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥;

while G. omits इति only. ७. G. reads this line thus :—

दत्तापहारी दानाच्च पैशाच्चं याति वा नरः ॥.

८. B. D. E. G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न[1] ददाति च।
आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स[2] गच्छति ॥
मठाधिपत्यं[3] यो देवि कुरुते मदमोहितः।
विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति ॥
परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च[4]।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये[5] तु मोहवशं गताः।
हर्त्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा[6] ॥
अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः' ॥
(नास्ति मुद्रितम. भा. शां. पुस्तके.)

इति[7]। मनुः--

'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)
गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

. B. and D read यां यजेत, E. न यजेत् both for न यजेन्न. Except A. and I. all others read च for स. ३. We follow here A. H; while B. D. and I. read मठापत्य च, E. माठायत्य च, G. मठापत्यं च J. माठापत्यं च all for मठाधिपत्यं. All of these forms are incorrect meaningless. ४. I. reads ब्राह्मणस्वं प्रहृत्य च for ब्रह्मस्वमपहृत्य च. I. reads इत्याह यस्तु मोहवशं गताः for इत्याहु. ये तु मोहवशं गताः. ६. G. ds च for वा. ७. E. omits the following :—
इति। मनुः--

'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षस ॥.

Only this and the following one line occurs in the text of Manu, other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्हित्वा ते हि राक्षसाः।
आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ॥

(म. स्मृ. १२. ६०)

इति । वामनपुराणे–

'चण्डालादन्त्यजाद्वापि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
याजको याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः स्थलकीटकः।

(वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'बुभुक्षितेषु भृत्येषु य एकोऽश्नाति मानवः ।
श्वयोनिं स समासाद्य चन्डालो जायते नरः ॥
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति हि' ॥

(स्क. पु. रे. खं. ३०. ३७–३९)

इति । ब्रह्मपुराणे–

'यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥(४८)

---

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the text of Manu. २. B. G. and J. read गर्वित्वा and D. गर्वित्वास् for गर्हित्वा. ३. B. and D. read चैवावमन्यन्ते for चाप्यवमन्यन्ते. ४. I. reads यजमानश्च स स्यात्तु, B. D. E. H. and J. याजमानस्तु स भवेत्तु for याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः; while H. substitutes स स्यात्तुच्छलकीटकः for सोऽश्मान्तः स्थलकीटकः. ५. B. E. G. H. and J. do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६. G. reads एको ऽश्नाति च मानवः for य एकोऽश्नाति मानवः ७. I. तु for हि. ८. B. and D. read तथैव च for प्रजायते.

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते।
सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ (४९)
गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति।
संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ (५०)
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ (७५)
सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते। (७६)
आशाऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ॥
विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः। (७९)
उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ॥
मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः।
कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ (८०)
यमस्य विनयैः क्रूरैर्वधं प्राप्नोति दारुणम्। (८१)
यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः ॥ (८३)
ततो दंशः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते।
जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्द्यान्मत्स्यो भवेत्तु सः।

G. substitutes च for तु; while except A. and the text omit:—

. . . . दश वर्षाणि जीवति।
संवत्सरं तु कुम्भीरः . . . . ॥.

G. reads वापि for चापि. ३. G. reads प्रजायते for च जा-. ४. G. reads च for तु. ५. B. and D. read महत् for मोहात्. reads कृतघ्नस्तु मृतो for कृतघ्नः स मृतो. ७. I. reads विषये क्रूरैर्बन्धं J. विषयैः क्रूरैर्बाधां both for विनयैः क्रूरैर्वधं; while G. substitutes म् for दारुणम्. ८. E. G. and H. read यो द्विजः बह्वीश्च, B. and D. स द्विजः and I. बह्वीश्च भो द्विजाः all for बह्वीः समा द्विजाः. ९. Except ll others read ततो गतः for ततो दंशः. १०. B. and I. read जलप्रवहणं लप्रवर्षणं and D. जलस्य वहणं for the same.

अयोनिगो वृकोे[1] हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चा[2]ऽप्यदत्त्वा मधुको भवेत् ॥
लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।
मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते'[3] ॥
(ब्र. पु. २१८, ४८-८३)

इति[4] । गरुडपुराणे—

'कौटसाक्ष्यप्रदाः[5] पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।
भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
गुरु-मित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
द्विज[6]-शिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ॥
त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम्[7] ।
अमेध्यकृमयः पापा[8] मृगव्याधा भवन्ति च ॥
उरुरोगगणोपेता[9] जायन्ते शम्बुका[10] जले ।
चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥
(ग. पु. २८१. ५-९)

---

१. B. D. and G. read वृषो for वृको. २. G. does not add अपि a[fter] द्विजेभ्यश्च; while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुवृको भवेत् for द्विजेभ्यश्चाप्यद[त्त्वा] मधुको भवेत्. ३. Except I. all read श्वानोऽभिजायते for श्वा चाभिजा[यते]. ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गारुडे [for] गरुडपुराणे. ५. B. D. E. G. H. and J. read कूटसाक्ष्यप्रदाः for कौ[ट]साक्ष्यप्रदाः. ६. E. and H. read द्विजाः for द्विज-. ७. G. reads परमार्थि[नाम्] for शरणार्थिनाम्. ८. E. I. and G. substitute सर्वे for पापाः; while [J.] substitutes मृताः for मृग-. ९. B. D. E. H. and J. read पुरो रोगगणोपेता[ः]; J. पुरो रोगगुणोपेताः and I. गुरुरोमगणोपेताः all for गुरुरोगगणोपेता[ः]. १०. Except A. and I., all read शाम्बुकाः, but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ।
विड्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशफानां च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्सरी विट्कृमिश्चैव अवज्ञाकार्यथं कृमिः' ॥

इति । वायुसंहितायाम्—

'खरो वै बहुयाजित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत बलीवर्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां व्रजेत्' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

---

१. We are unable to find the text which the following quoted as really belong to. B. E. H. and D. omit इति and do not t शिवधर्मोत्तरे; while J. omits इति, but inserts विष्णुधर्मोत्तरे for र्मोत्तरे. २. J. reads क्रव्याशी for क्रव्याशी. ३. G. inserts after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्चैव for ी विट्कृमिश्चैव; while I. substitutes मत्स्योऽपि for मत्सरी-, ४. B. G. and I. substitute अधः for अथ. ५. I. reads बहुयाचित्वात् हुयाजित्वात्; while J. reads ऽमन्त्रितभोजनात् and A. ऽनिमन्त्रितभोज- for ऽमन्त्रितभोजनात्. ६. E. D. G. and I. read कुण्ठतां for कुब्जतां; e E. H. omit इति. ७. J. reads लक्षणाम for रक्षणम्. ८. B. reads च द्विजं and D. याचितद्विजः for याति ब्राह्मणः; while G. adds इति र ब्राह्मणः.

वेदोपजीविका[1]ः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विड्भुज एव च ॥
पायसं कृसरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
अदत्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः पाशनाद्भुजगो भवेत्' ॥

इति । नारदपुराणे—

'भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
सा श्येनी[2] जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुध्य पतिं ह्रिया[3] ।
अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुली भवेत् ॥
भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
जीवितं वा वरारोहे विष्ठायां जायते कृमिः ॥
कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता[4] हि ते' ।
(ना. पु. ३१. ९-१४)

इति । वृद्धगौतमः—

'मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
शूद्रात् पठति[5] चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः[6]' ॥

---

१. G. reads वदोपजीविताः for वेदोपजीविकाः. २. J. reads श्वानी for श्येनी. ३. B. D. and G. read हि या for ह्रिया. ४. B. and D. read मालि[illegible] for भूलता ५. B. reads पठित-, D. पठितं, G. पठेत and I. पतति [illegible] for पठति. ६. G. reads ब्रह्महत्योपजीवकः for ब्रह्मद्रव्योपजीवकः

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन्।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा।
अनिबद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते'॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति॥

अथ नानाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

'श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः॥
गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत्।
स तु जातिविहीनेषु जायते भुवि मानवः।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशंगताः॥
ते च कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः'॥

---

१. The quoted verses are not found in Yádyavalkya Smriti! they ccur in Manû, but with different version (*vide* M. 12, 5-6-7). B. and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J. असंबद्ध- for the same. G. reads मृगः for मृग-. ४. G. and I. omit -शेष- and J. reads नानावि-कर्मविशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-. ५. I. reads गुरूणां for गुरुणा. B. D. E. H. read वेदाभ्यसनं चरेत् and G. वेदाध्ययनं चरेत् both for ाभ्यासमाचरेत्. ७. E. I. and J. read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु. B. and D. substitute तु for च; while I. reads कालहतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे[1]—

'प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म[2] ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले[3] जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्त्वा ये तथाऽश्नन्ति पितृ-देव-द्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः[4] सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धक्यो[5] विधवा दुर्भगास्तथा[6]' ॥

इति[7] । प्रभासखण्डेऽपि—

'यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्राः कुब्जाश्च वामनाः[8]॥
अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजन[9]कर्माणः* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* अत्र-'राजक'-तथा '-राजिक-' इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदिहापियुक्तमिति प्रतीमः । -राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । 'महाराजिक-

१. J. reads नागरखण्डम्. २. B. and D. substitute जनाः for जन्म. ३. I. reads कुकुटे for कुकुले. ४. G. and I. read केवलं for केवलाः. ५. B. D. and G. read वर्धक्यो for बन्धक्यो and J. वार्धक्ये for the same. ६. We follow here A. G. and I.; while B. D. E. H. and J. substitute क्वचित् for तथा. ७. B. D. E. and H. omit इति ; while J. इति । प्रभासखण्डे ऽपि. ८. B. D. and H. read मानवाः for वामनाः. ९. E. G. H. and I. read महाराजक- and B. D. and J. महाराजिक- for महारजन-.

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

'पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ॥
इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः ॥
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः ॥

साध्याश्च'(१. १. १०) इत्यमरसिंहो गणदेवतानामान्याह । तथा च—

'महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा' ।

इत्याहुः पुराणकाराः । अतः महारजनकर्माण इत्येव पाठः साधीयान् भाति । महारजनं कुसुम्भं तत्कर्म वस्त्ररंजनकर्मेत्यर्थः । 'रंजक-रजन-रजस्सूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' इति काशिकोक्त्या न लोपः ।

---

१. G. omits this line,

कुदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।;

while I. reads कुदण्डाश्चपला for कुदम्भाश्चपला. २. I. reads धनहीना for दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion :—

'दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः'॥
इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—
'पिता मातागुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।.

३. B. and D. read दानहीना ये for नादृता यैस्तु. ४. All, except A. substitute वै for च. ५. B. and D. insert इति after नात्र संशयः. ६. G. B. and D. read गतः; for गताः; while G. substitutes अनुष्ठानतां for मानुषतां.

दुश्चर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः सम्प्रजायते ।
जायते गृध्रसीयुक्तः परभार्योपसेवकः ॥
गेहदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवामृते ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वै कुब्जतां व्रजेत् ॥
मात्सर्यादपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बधिरो भवेत् ।
अदत्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गरुडपुराणे—

'अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
बाधिर्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यान्न संशयः।
तथा च भगवद्धाम्नश्छायामाक्रमते तु यः ॥

---

१. B. and D. read दुर्भगाः for दुर्भगः, but it seems incorrrct; while [illegible] substitutes दुष्कर्मा for दुश्चर्मा. २. We follow here only A.; while [illegible] D. E. and H. read गृध्रसंयुक्तः, J. गृध्रसम्पृक्तः, I. ग्रन्थिसंयुक्तः and [illegible] गृध्रवीयुक्तः all for गृध्रसीयुक्तः. ३. B. and D. read this line:—

गह्वरोऽनृतवादी स्यान्मूषकश्चैव जायते ।.

४. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति-. ५. All, excep[t] A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्यम् प्रयान्त्यथाशु. ७. E. substitutes शुनि for भुवि.

अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः' ॥

(ग. पु. २८१. १३-१७)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।

खल्वाटो मत्सरी राम नास्तिको वेदनिन्दकः॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः । (८)

घ्राणिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सो ऽपस्मारी च जायते ।

मिष्टाश्येको महाभाग वातगुल्मी प्रजायते ॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः । (११)

गुरु-स्वामि-द्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ।

श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्बधिरो मानवाधमः ॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते बुद्बुदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।

---

१. H. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript ishnûdharmottara, in the chapter 107; is this subject, but very w quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read ग्राम-, . and I. चैव for राम ; while J. मत्सरो ग्रामः नास्तिकोः for मत्सरी राम स्तिको. The quoted verses are addressed to Râma, therefore this ading is more correct. ३. J. B. D. nd G. read घ्राणिकः for णक ; while E. and H. घाणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read जे for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. for मिष्टाशी. E. also reads the same, but rrects मिष्टाशी. ७. B. and D. read कुण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. ads देवनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read ऽधर्मं for कर्म.

हीनवर्णस्तदा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥
विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।
विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् ॥
स राजभयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ।
मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥
द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।
परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥
अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ॥
नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।
अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ॥
श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥
श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात्तथा ॥

---

१. I. and J. substitute तथा for सदा. २. B. and D. read पत्न्यधिदेवताम् for पत्न्यधिवेदनम्. ३. B. and D. राजापथ्यम्, E. G. H. and I. राजामयम् for राजभयम्. ४. All, except A. and I. read सर्वधर्म- for सर्वकर्म-. ५. B. D. and G. read -प्रवृत्तिस्तु for -प्रवृत्तस्तु. ६. I. inserts here.-

श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।;

whose proper place in the P. E. beginning with notation इति ब्रह्मपुराणे. ७. I. makes all confusion here. These 9 lines of Vishnúdharmottara, 11 of Mahâbhârata, 11 of Śivadharmottara, 15 of Vriddha Gautama, that is, altogether 49 lines. Again, I. omits 13 lines Umâ Maheśvarasamvâda and then reads 8 lines and one more, so the total number of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurâṇa. ८. A. and E. read ब्राह्मणाधमात् for ब्राह्मणात्तथा and J. ब्रह्मणस्तथा for the same

गृहाधःपतनाच्चैव[1] द्रुमाधःपतनात्तथा[2]।
गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम्॥
ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा।
हत्वा वधमवाप्नोति[3] नात्र कार्या विचारणा॥
यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते।
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः[4]॥
तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां[5] विवर्जयेत्'॥

(वि. ध. २.१०७. ६–३०)

इति[6]। महाभारतेऽपि—

'ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनः[7]।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते[8] भवन्ति गतायुषः॥
कुशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः[9]।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा[10] निरयगामिनः॥
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी[11] च यो नरः।
नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत्॥
आयुरस्य[12] निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा।

---

१. B. and D. read गृध्राध- for गृहाधः-. २. I. reads -पातनात् for [प]तनात्. ३. B. D. E. G. H. and J. read पद्म् for वधम्. ४. G. reads च [यः for] यः. ५. J. reads परिबाधां for परबाधां. ६. B. D. and H. omit इति. [७.] G. reads गुण-शास्त्रातिलंघिताः for गुरु-शास्त्रातिलंघिनः. ८. J. B. and D. [re]ad धर्मज्ञा विगताचारा; while J. adds न before भवन्ति. ९. B. and D. [re]ad निन्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण-. १०. J. reads न वा for नरा. ११. B. [an]d D. read नखच्छेदी for नखखादी. १२. G. omits this line :-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽददे तथा।,

[wh]ile B. and D. read प्रकृन्तामि, E. H. and J. निकृन्तानि for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥
(नास्तीदं मुद्रितम. भा. पुस्तके.)

इति । शिवधर्मोत्तरे–

'देवद्रव्योपजीवी च स भवेदवबाहुकः ।
देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ॥
रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुखितः ।
देवस्पर्शी नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥
मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्बुद्बुदास्यो नरो भवेत् ।
देवदासोदनं भुक्त्वा बृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ॥
सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।
दीपं देवगृहाद्धृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ।
मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥
देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।
सदाऽपहृतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

---

१. G. omits य. २. I. reads अपबाहुकः for अवबाहुकः. ३. G. reads यदा for सदा. ४. B. D. and G. read रजसा बधिरः कण्ठः कद्रुः, G. reads कण्ठः कण्डूः रसज्ञाविधुरः, E. and H. रसज्ञाबधिरः कुण्ठः कण्डुः for रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः. ५. G. substitutes अम्बुदास्यो, I. E. and H. अर्बुदास्यो and J. अर्बुदाक्षो for बुद्बुदास्यो. ६. I. देवदासो धनं for देवदासोदनं. ७. B. and D. read तिमिरो नरो भवति पातकः, G. तिमिरैर्नरो भवति पापतः. ८. B. and D. read देवगृहे धृत्वा and J. देवगृहाद्दत्वा both for देवगृहाद्धृत्वा. ९. B. D. G. and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छी. १०. G. reads मैथुनी नरः for मैथुने रतः.

इति। वृद्धगौतमः—

'देवद्रव्योपजीवी[1] हृद्रोगी। प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्या[2]ऽदानादल्पायुः। पत्नीबहुत्वे सत्ये[3]कारामः क्लीबः। स्वामिना धर्मे[4] नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी। दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः। व्यवहारपक्षपाती[5] जिह्वारोगी। स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः। स्वयमग्रभुक् शूलरोगी। परिक्षीणमित्र-बन्धु-स्वामि-स्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः। अतिथिं पश्यन्नश्नतः कपालपट्टिका[6]। सूर्यप्रकाशे[7] प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः। छद्मना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्रज्ञार्थपरिभ्रंशः[8]। विस्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः[9]। गोदुःखकारी गोनासः[10]। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथनाशको[11] निस्तेजस्कः सभायाम्। गलगण्डी[12] महदधिक्षेपी। पुण्याक्षेपी

---

१. G. adds च after देवद्रव्योपजीवी. २. G. reads ब्राह्मणाऽदानात् for ब्राह्मणस्याऽदानात्; while J. reads प्रतिजायते ब्राह्मणः स्यादनल्पायुः for प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादल्पायुः. it shows that the word belongs to the first Sûtra. ३. G. omits सति. ४. B. and D. substitute गृहे for धर्मे and हरी for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake. ५. I. reads -पाते and J. व्यवहारे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती. ६. E. reads -पट्टिका; for -पट्टीका. ७. G. reads सूर्यास्तकाले for सूर्यप्रकाशे. ८. H. reads -विभ्रंशः for -परिभ्रंशः. ९. B. D. and G. omit the following: -विस्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः। गोदुःखकारी गोनासः। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथनाशको निस्तेजस्कः सभायाम्। गलगण्डी महदधिक्षेपी। पुण्याक्षेपी वक्रनासः; while E. and J. read सर्वदुःखाश्रयी for सर्वदुःखाश्रयः. १०. I. reads गोनामहा for गोनासः. ११. Except A. and I. all others do not insert पथनाशका, but read only निस्तेजस्कः. १२. Except A., all others omit महदधिक्षेपी; while I. reads गलमन्थी for गलगण्डी.

वक्रनासः[1]। शिष्टचीर्णधर्मदूषकः[2] केकराक्षः। साधुजन-देव-तपस्वि-द्विज[3]-गुरु-ज्ञान-योगद्वेष्टा वक्रास्यः[4]। तटा-कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः[5]। कृतघ्नः सर्वारम्भविकलः। परस्वाभिलाषी[6] क्षयरोगी स्यात्। चोररक्षकः[7]—

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः।
वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च॥
व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति। उमा-महेश्वरसंवादे[8]—

'अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत्।
मरुदेशे[9] भवेद्वृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत्।
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात्॥
दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु[10] जायते।
यस्तु क्षुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः॥
सोऽनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात्।
न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदवाक्यं[11] च ये नराः॥
सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यान्ति मूकताम्।
प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम्॥

---

१. I. reads वक्रणसः, but by grammatical rule it is वक्रनासः. २. B. D. E. G. H. and J. read शिष्टाचीर्ण-, but the reading does not give proper sense here. ३. B. and D. do not insert -द्विज-. ४. J. reads नक्रास्यः for वक्रास्यः. ५. G. reads उडाक- for तटाक- and H. reads तटाक-रोमभेत्तारो नेत्राङ्गहीनाः for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः. ६. E. G. and H. read परस्वभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चौररक्षकः and G. चाररक्षसः both for चोररक्षकः. ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole quotation. ९. B. and G. read मरुद्देशे for मरुदेशे. १०. J. reads च for तु. ११. E. reads देववाक्यं for वेदवाक्यं.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥
प्रस्रवं ष्ठीवनं वह्नौ कृत्वा सर्वाङ्गदाहयुक् ॥
उदरे शूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरे—

'मुखकृष्णव्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत् ।
जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥
अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेन्नरः ।
श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥
मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम् ।
परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पवान् ॥
अकारणाद्धर्मपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ।
वेश्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥
भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति ।
परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥
क्षयी ज्वरी प्रमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।
रजस्वला-ऽन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥
व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ।
अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

---

१. I. does not insert शिवधर्मोत्तरे and the following nine lines. J. reads मूर्ध्नकृष्णव्रणी for मुखकृष्णव्रणी. ३. H. reads ह्यन्यत- for न्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J. reads सर्वगात्री रोगी तप्रजाः for सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः. ५. G. reads भुङ्क्ते for भक्तं. ६. and D. read च मेही for प्रमेही and G. and J. substitute दारी for दाही. B. D. E. and J. read पुष्पवत्स्या for पुष्पवत्यां. H. also reads पवत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विशस्तश्च for श्वस्तस्य.

निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ।
परोपदिष्टज्ञानेन भवेदुन्मत्तको ऽपि वा ॥
ऋणं दत्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
स भूत्वा धनिनां वंशे प्रजेद्देशान्तरं ततः ॥
वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।
अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
सर्वाङ्गरोगी पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

'मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
बालानां वीक्ष्यमाणानामददन्नन्ति निस्पृहः ॥
न हुतं न तपस्तप्तं न दत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
आत्मैव पोषितो येर्न तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
तस्मिन्देशे क्षुधार्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः' ॥

इति । पद्मपुराणे—

'यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥

---

१. G. reads परः for परान्. २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन ३. B. and D. read सो for सः and substitute गतः for ततः at the end of this line. ४. All, except A. and I. substitute एव for अपि. ५. Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्मा; while J. reads -समां गतिः for -समाङ्गभाक्. and I. reads सर्वाङ्गरोगः for सर्वाङ्गरोगी. ६. All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृहः ७. Except G. and H. read दत्तं for न दत्तं. ८. All, except A. and I., read यैस्तु; while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षत्रकर्म for क्षत्रधर्मं.

वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयः।
स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः॥
स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्।
क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ॥
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते।
स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा'॥
(प. पु. ५. २६. ७–१३)

इति। मार्कण्डेयपुराणे–
'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसङ्ग्रहम्।
अकृत्वा त्वन्यजापाणेः पतन्ति नृप सङ्ग्रहात्॥
यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्ग्रहम्।
अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्'॥
(नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

१. E. and J. read -व्ययाश्रयः for -व्यपाश्रयः. २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं for स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्. ३. B. and D. read धर्मचारिणः, E. G and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ. ४. G. omits the following portion :—

. . . . शूद्रो वा याति तादृशः।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा'।
इति। मार्कण्डेयपुराणे—
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य-.

५. B. D. and J. read पुत्रकः for पुत्रक. ६. B. and D. read ऽस्यन्त्यजापाणः, अन्त्यजापाणेः and I. स्वन्यथापाणेः all for स्वन्यजापाणेः. ७. B. and read -संग्रहः for -संग्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र[1] हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः—

'यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो[2] याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्[3] ।
संसारान्[4] प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥
श्व-शूकर-खरोष्ट्राणां गो-ऽजा-ऽवि-मृग-पक्षिणाम् ।
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति' ॥
(म. स्मृ. १२. ५३–५५)

इति । नन्दिपुराणे —

'नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पात्यते[5] नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च[6] प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुद्रुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता[7] गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्ख्या वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च[8] देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिष्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषाः. २. E. G. and I. read क्रमशोऽभ्याति लोकेऽस्मिन्न तत्सर्वं निबोध मे ; while H. क्रमशोऽस्तीति for the same. ३. B. D. E. G. H. I. and J. read तत्क्षणात् for तत्क्षयात्. ४. E. reads संसारात् for संसारान्. ५. I. reads पाच्यते for पात्यते. ६. B. and D. read स्थावरत्वं for स्थावरश्च. ७. G. reads अगुणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणत्वम्, G. देशभेदे च पुनः कृष्टत्वम् both for देशभेदेन पुनः कष्टत्वम्; while J. substitutes कृच्छ्रत्वम् for कष्टत्वम्.

ततः केनापि कालेन नानास्थावरयोनितः।
कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः॥
वृक्ष-वल्कलभेदेन देशभेदेन वाप्यथ।
सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकर्म्॥
मृगेषु जायते मर्त्यो भेदैरगणितैस्ततः।
तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु॥
तत्रापि गौलिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु।
मुच्यते पशुजन्माच्च ततो जायेत मानुषे॥
तत्रापि नियमो नास्ति श्वपाकाद्येषु जायते।
विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरः'॥

इति। शिवधर्मोत्तरेऽपि—

'एवं पापविशुद्धार्थं सावशेषेण कर्मणा।
ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः॥
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु।
निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः॥
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु।
मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु॥

---

१. I. omits this and the following nine lines; while G. reads तत्र ...नतः. २. E. reads -योनिनः for -योनितः. ३. B. D. G. H. and J. ...ad वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कालभेदेन. ४. J. reads पातकम् for पापकम. ... B. and D. read गोत्वमप्युत, G. गोत्वमाप्नुयुः both for गोत्वमाप्य तु. ... B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माच्च. ७. G. substitutes ...नः for नरः. ८. J. reads -विशुद्धश्च for -विशुद्धार्थ. ९. B. and D. ...ad कीटभावेन for पक्षिभावेन. १०. G. reads उमदुःखम् for मृगदुःखम्, ...ile B. and D. omit this whole line:—

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु॥.

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्य[1] क्रमेण तु ॥
कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते[2] पुण्यगौरवात् ॥
विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवात् ।
ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन्[3]' ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ।
कृमिः स्त्रीवधकर्ता[4] च बालहा चोपजायते[5] ॥ (१८)
वृषस्य वृषणौ छित्वा पण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम्[6] ॥
कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु[7] च ।
गोत्रं[8] प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्सितम्[9] ॥ (२१

---

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य. २. B. D. and J. read प्रापुस्ते fo[r] प्राप्यन्ते and H. प्राप्नुस्ते for the same, but it seems incorrect. ३. I reads प्रयोजयेत् for प्रयोजयन्. ४. B. D. and J. read कृमि-स्त्री-वरहन्ता च G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमिः स्त्रीवरहन्ता च and I. कृमि-स्त्री परहन्ता च. all for कृमिःस्त्रीवधकर्ता च. ५. The text reads बालहन्ता च जायते for बालहा चोपजायते. ६. The text does not insert this Sloka:-

वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥.

७. I. reads तोयनरेषु for तोयचरेषु; while the text reads this line a[s] follows :—

कृमिः कीट . पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।.

८ E. G. H. I. and the text substitute गोत्वं for गोत्रं. ९. E. G. I. and J. read जुगुप्सितं. for जुगुप्सितम्.

पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः।
मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते ॥ (३४)
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति। (३५)
एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम् ॥
विद्यापहारिणां चैव निर्देशभ्रंशिनां गुरौ' ॥ (३६)
(मा. पु. १५. १८–३६)

इति। ब्रह्मपुराणे—

'यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम्।
हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥

---

१. B. D. E. G. H. and I. read पङ्ग्वन्धबधिरः for पङ्ग्वन्धो बधिरः. B. and D. read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and text substitute च for वा. ३. The text reads गुदरोगैश्च for रोगैरन्यैश्च. ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and text read -सुवर्णापहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्.; while B. and D. it the following:—

'. . . . . . गो-सुवर्णादिहारिणाम्।
विद्यापहारिणां चैव निर्देशभ्रंशिनां गुरौ' ॥
इति। ब्रह्मपुराणे—
'यस्तु रौद्रसमाचारः . . . . , ।.

The text reads this line thus :—

विद्यापहारिणश्चैमा निष्क्रयभ्रंशिनो गुरोः ॥.

E. G. H. and J. read निश्चयभ्रंशिनां गुरोः for निर्देशभ्रंशिनां गुरौ. B. D. and G. read कार्यान्तं ताडयेन्निशम्, J. जन्तूंस्त्रासयतेऽनिशम् both जन्तूंस्ताडयतेऽनिशम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read र्थीविष्कृतप्रज्ञ उद्वेगजनकः and G. हिंसार्थीविष्कृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः both हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते।
स चेन्मनुष्यतां[1] गच्छेद्यदि कालविपर्ययात् ॥
वध-बन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सो ऽधमे[2]।
लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः' ॥

इति।

अथ हिंस्रकर्मशेषफलानि[3]।

तत्र हिंस्रकर्मविशेषफलानि शङ्ख-लिखिताभ्यां दर्शितानि—

'अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाक-रौरवादिषु[4] स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेत्र[5] जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति। तद्यथा ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धो ऽनेकरोगिणश्च'।

इति। यमः—

'अशुद्धानां तु[6] पापानां पतितानां च कर्मभिः।
उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वादिह भवति लक्षणम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम्।
व्यङ्गाश्चा[7]धर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः' ॥

---

१. Except A. G. I. and J. all read मानुष्यतां for मनुष्यतां; while B. and D. substitute प्राप्तो for गच्छेत्. २. B. D. and G. read ऽधमः for ऽधमे. ३. G. and I. read हिंसा- for हिंस्र-; while B. and D. read हिंस्रकर्माशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुम्भीपाकादिरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit तत्; while G. substitutes यत् for तत् and E. H. and J. तथा for यथा. ६. G. substitutes च for तु. ७. H. substitutes तु for च.

इति। हारीतः—

‘कुनखी भ्रूणे[1]हा। ब्रह्मघ्नः कुष्ठी। परदुःखदायिनो नित्यान्धाः। पे[2]रार्तिरता दीर्घरोगिणः। दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः। श्रोत्रापहर्तारो बधिराः। वाचोपहर्तारो मूकाः। एवं ह्याह—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते।
नाऽकृत्वा लभते किंचित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्’॥
(हा.स्मृ. २४. ७३–८०)

इति। के[3]श्यपः—

‘क्ष[4]यी स्यात् क्षेत्रहरणे अ[5]र्शवान्नृवधेऽपि च।
जलोदरयुतः स[6] स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः॥
कर्णभेत्ता क[7]र्णभूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशक[8]ः।
दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा॥
उ[9]रःस्तम्भादुरःस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः।
पदा[10] तु यस्ताडयति विसर्पी स[11] भवेन्नरः॥

---

१. G. omits भ्रूणहा. २. G. reads परस्त्रीरताः and I. परदाराभिरताः both for परार्तिरताः. ३. B. does not insert कश्यपः. ४. B. D. G. and J. read क्षयः स्यात् क्षत्रमरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी and E. reads क्षयः स्यात् क्षत्रभरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे. ५. B. and D. read सर्वानृतवचोऽपि च for अर्शवान्नृवधेऽपि च; while G. and I. substitute शौवान् and H. नृपवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६. B. and read स्यात्तु for स स्यात्. ७. E. I. and J. read कर्णमूली for कर्णभूली; while J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads -नाशनः. ९. I. reads उरस्ताडुरस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पाशौ for पदा. ११. B. D. H. substitute च for स.

पीडाभप्रियकर्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्[1] ।
पादकीली[2] स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
स गद्गदी[3] दारयति[4] यो वृक्षानतिविस्तृतान्[5] ।
शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
असृग्गदी[6] स भवति यस्तु हिंस्याद्वृद्धान्[7] पशून् ।
नक्तान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ॥

(का. स्मृ. ३. ४०–४६)

इति । व्यासोऽपि—

'पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
प्राण्यङ्गं मृगशावं च हत्वा वन्ध्यो मृतप्रजाः[8] ॥
असाध्यरोगी[9] बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
गात्रकृच्छ्री[10] व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
नेत्ररोगी[11] भवेत्तस्य यो ऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
परेषां रसनाछेदी जिह्वास्यव्रणवान्[12][13] भवेत् ॥

---

१. J. reads धेनुर्व्याधिर्धनुर्गृहान् for धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्. २. B. and D. read पदकीलि for पादकीली and H. पादकी स च for पादकीली स. ३. I. reads असृग्दरी for स गद्गदी. ४. G. reads धारयति for दारयति; while J. पातयति for the same. ५. B. and D. read अतिविस्तरान् for अतिविस्तृतान्. ६. E. reads असृग्वादी and I. असृग्दरी both for असृग्गदी. ७. I. substitutes वृथा for वृद्धान्. ८. B. D. and I. read मृतप्रजः for मृतप्रजाः. ९. B. D. and G. read अस्पर्शरोगी, H. असाध्यरोगो both for असाध्यरोगी and J. अर्शरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्नः. १०. B. and D. read गात्रवृश्ची for गात्रकृच्छ्री. ११. D. reads नेत्ररोगी for नेत्ररोगी. B. and H. read also the same, but correct नेत्ररोगो. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदात् for रसनाछेदी. १३. J. reads -व्रणवाक् for -व्रणवान्.

कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः।
चातुर्थकोष्ण-शीतोष्णज्वरी स्यात् सततं ज्वरी॥
ग्रामे वने वा जन्तूनां भ्रमियों भीतिमर्पयेत्।
भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः॥
तलघाती च संभूतः कुलेषु धनिनां नरः।
गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रोगी महान् भवेत्'॥
(व्या. स्मृ. ६. १७–२२)

इति। वृद्धगौतमः—

'वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्'।

इति। वायुपुराणे—

'भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद्वनस्पतीन्।
प्राणिहिंसापरो* जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः॥
मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री वन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान्।
वल्मीकं तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः॥
गजचर्मी ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः।
भ्रूणहा स्विन्नहस्तः स्याद्ग्रहणीवानपत्यहा'॥

*प्राणिहिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठ-वन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः।

Except B. D. G. and I. read -ग्रार- for -ज्वर-. २. B. D. G. H. J. read चतुर्थ- for चातुर्थ-. ३. I. reads सत्नज्वरी for सततं ज्वरी and so does the same. ४. H. reads सम्भूते कुष्ठेषु for सम्भूतः कुलेषु. reads रागो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति. D. and G. do not insert इति. ८. B. and D. read वृत्तिसंततिः, E. and J. हतसंततिः both for मृतसंततिः. ९. I. reads गजचर्मा for र्मी. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्तः for स्विन्नहस्तः. ११. I. गृहिणी शासपरन्यापि for गृहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

'यं कंचिद्धातयित्वा तु प्रणिनं[1] भृगुनन्दन ।
मांसं भुक्त्वा तु[2] धर्मज्ञ भवतीह गदातुरः' ॥
(वि. ध. २. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्म[3]फलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः[4]।

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

'कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां[5] चैव पक्षिणाम् ।
सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।
शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं[6] ददाति यः ॥
मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं[7] ये क्रीणयन्ति च ।
पिबन्ति ये नरा देवि सर्वे ते समभागिनः
ते शौण्डिका*वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः।
दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

* नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौण्डिका इत्यादि। शौ-ण्डिकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन। शौण्डिकादिदासा भवन्तीत्यर्थः

१. E. G. H. and I. read प्राणिनां for प्राणिनं. २. B. D. substitute [illegible] for तु. ३. G. and J. omit -कर्म-; while except E. and H. हिंसावि[illegible] for हिंसाशेष-. ४. J. reads -कर्मविशेष: for -कर्मविशेषाद्योनिवि[illegible] ५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां. ६. B. and D. read मद्य[illegible] for मद्यपानं; while J. मद्यपानाद्ददाति for मद्यपानं ददाति. ७. G. [illegible] मद्ये for मद्यं.

तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः[1]।
मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे[2]॥
षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले।
कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम्॥
श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके[4] पञ्चविंशतिम्।
मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते?॥
शूद्रस्य चेदृशं[5] पापं[6] मद्यपानरतस्य च।
विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः॥
काको भूत्वा चिरं देवि विष्ठाभक्षस्तु जीवति।
वर्षाणां द्वादशो लक्षे[7] स जीवेत् पापकर्मकृत्॥
स्वमांसे[8] परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति।
तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं[9] भवेत्॥
यासु योनिषु जायन्ते नरा[10] मांसस्य भक्षकाः।
व्याधि-रोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा'॥

---

[1]. I. reads मृत्युमुपागताम् for मृत्युमुपागताः. २. J. substitutes प्रभो [for] शुभे. ३. E. omits the following:—

षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले।
कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम्॥
श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम्।.

[४.] D. H. and J. read जम्बुकं पञ्चविंशतिम्, and G. जम्बुकः पञ्चविंशतिः. [५. ...] substitutes वा for च. ६. B. and D. read पानं for पापं. [७. ... ex]cept I. read पक्षी. ८. H. reads स्वमांसे परमांसेन, and I. स्वमांसेन; while I. substitutes ऋच्छति for इच्छति. ९. All, except [... an]d I., substitute बाधितं for व्याधितं. १०. I. reads नरमांसस्य for मांसस्य.

इति । मनुः—

'कृमि-कीट[1]-पतङ्गानां विड्भुजां चैव[2] पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्' ॥
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

'अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च[3] कृमिः' ।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । वृद्धगौतमः[4]—

'विप्रवृत्तिविलोपेन[5] दर्दुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धान्नं तु यो भुङ्क्ते कमठः[6] सो ऽभिजायते ॥
कीटाशी शीतलान्नाशी[7] मत्स्याशी याचितान्नभुक्
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्' ॥

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेष[8]फलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

'सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः इयावदन्तः' ।
(हा. स्मृ. २४. ६८–६९)

---

१. H. reads -कीर- for -कीट-. २. E. H. and J. read विड्भुजानां for विड्भुजां चैव. ३. B. D. and E. omit च; while E. reads अभोज्या-नामभक्ष्यभक्षणे, I. अभोज्यान्नभक्षणे, J. अभोज्यानां भक्षणे, and the [illegible] अभोज्यान्नाऽभक्ष्याशी all for अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४. B. [illegible] D. substitute गौतमः for वृद्धगौतमः; while G. omits इति and वृद्धगौ-तमः. ५. B. and D. read this line thus :—

अविप्रवृत्तिलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।.

G. also the same, but reads अविप्रे वृत्तिलोपेन and -जन्मनि. ६. [illegible] and J. read मर्कटः, G. कर्मठः and I. कर्कटः all for कमठः. ७. I. [illegible] सूतकान्नाशी for शीतलान्नाशी. ८. Except A. E. and J. all others [illegible] -कर्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेयपाना[illegible]

इति। स्कान्दे रेवाखण्डे —

'पापशेषात्तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः'।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति। शिवधर्मोत्तरे—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली'।

इति। काश्यपः—

'सुरापो लोलजिह्वः'।[2]

इति॥ (का. स्मृ. १३. १९)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः।[3]

तत्र[4] मनुः—

'लूता-ऽहि-सरठानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्[5]।

हिंस्राणां च[6] पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः॥(५७)

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।

अपहृत्य च विप्रस्वं भवति[7] ब्रह्मराक्षसः॥ (६०)

---

१. B. and D. do not insert the quoted sûtra, but substitute तथैव. [२.] B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्वः for लोलजिह्वः. ३. B. D. H. [an]d J. substitute -विशेषः for -विशेषाः. ४. All, except A. and I., omit [तत्र] and [?]E. omit also मनुः. ५. B. and D. read अम्बुधारिणाम् for [अम्]बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाच्चानां for च पिशाच्चानां. ७. B. D. [H.] I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः[1] ।
विविधानि च रत्नानि जायते लोहकर्तृषु ॥
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः, कांस्यं हंसो, जलं प्लवः ।
मधु दंशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
मांसं गृध्रो, वसां[2] मद्गुस्तैलं तैलपकः[3] खगः ।
चीरीवाकस्तु[4] लवणं, बलाका[5]शकुनिर्दधि ॥
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पास-तान्तवं[6] क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो[7] गुडम् ॥
चुच्छुन्दरी[8] शुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥
बको[9] भवति हृत्वाऽग्निं, गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते[10] जीवजीवकः ॥
वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽश्वं, फल-पुष्पं[11] तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि, यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

---

१. G. I. and J. read मानवाः and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २. The text substitutes वसा for वसां. ३. B. D. E. H. and I. read तैलवकः and J. and G. तैलवेक both for तैलपकः. ४. We follow here A. G. and the text; while B. and D. read चीरीकाकः, E. and H. क्षीरहारः, I. क्षीरवास and J. क्षीरिपाकः all for चीरीवाकः. ५. I. reads बालकः for बलाका-. ६. I. reads कार्पासं तान्तवं for कार्पास-तान्तवं. ७. B. and D. वागुलो गुलम्, E. वागुल गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I. वाह्गुदो गुडम् and J. वागुदो गुलम् all for वाग्गुदो गुडम्. ८. The text substitutes छुच्छुन्दरिः for चुच्छुन्दरी. ९. B. D. substitute काको for बको and गृध्रकारी for गृहकारी. १०. E. reads जायन्ते जीवजीवकाः. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्पं.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥
(म. स्मृ. १२. ६७-६९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥
मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
मधु दंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा, अग्निं बकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसं च, चीरी लवणहारकः ॥
प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥
(या. स्मृ. ३. २१३-१६)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

'न्यासापहर्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः । (६)
धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्थान्सर्षपाञ्चणान् ॥(७)

---

१. B. G. and D. read चैव हुतं for चैवाहुतं. २. B. D. E. G. H. and ... read पत्नीत्वम् for भार्यात्वं; while B. D. and J. substitute तान् for ... ३. E. H. and J. read छुच्छुन्दरिः for छुच्छुन्दरी. ४. G. reads ... for पलं. ५. I. and the text substitute तु ६. I. reads through ...take प्राणिजायते for प्राणिजातयः. ७. I. reads पुंसोऽपहर्ता for न्यासापहर्ता. ८. I. reads कुलुत्थान्, E. H. and the text कुलत्थान् both for कुलित्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः (८

सञ्जायते महावक्त्रो[1] मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका[2] जायते नरः । (१

हृत्वा दुग्धं तु[3] मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ।

तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषकः ॥ (२

घृतं हृत्वा तु[4] नकुलः काको मुहुरजामिषम्[5] ।

श्येनो[6] मार्गामिषं हृत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (२

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (२२

यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।

मधु[7] हृत्वा नरो दंशो घृतं हृत्वा पिपीलिका ॥ (२

चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः[8] ।

आसनं[9] चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥ (२४)

अयो[10] हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

---

१. J. substitutes महाम्बक्त्रो for महावक्त्रो; while the text बभ्रुसन्निभ: वज्रसन्निभः. २. B. and D. read मक्षिको for मक्षिका. ३. The text re ऽन्नन्तु स for दुग्धं तु. ४. The text reads च for तु. ५. H. J. and text read मद्गुरजामिषम्, G. मद्गुरजाप्रियम् both for मुहुरजामिषम्. ६. the text we find these following two lines are for this line, viz.—

मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥.

७. H. substitutes अन्धु for मधु. while B. and D. हंसो for दंशो । G. reads thus:—

अपहृत्वा पणे दंशो घृतं हृत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find ऽपूपं for घृतं. ८. B. D. E. G. H. I. and read गलगण्डकः for गृहगोलकः. ९. The text reads आसवं for आ and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read अपो for अ

हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे हृते ॥(२८)
जीवञ्जीवकतां याति[2] रक्तवस्त्रापहारकः ॥ (२९)
चुच्छुन्दरी[3] शुभान् गन्धान् सस्यं[4] हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः पलालहरणे[5] काष्ठहृत् घुणकीटकः[6] ॥ (३०)
पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः[7] ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (३१)
भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात्[8]'॥ (३२)
(मा. पु. १५. ६–३२)

इति । गौतमः—

'[9]अनृतवाक् स्खलितजिह्वो मुहुर्मुहुः सङ्ग्रमवाक् ।

---

१. I. reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे ते. २. E. and H. substitute याता for याति, E. I. J. and the text read कवस्त्रापहृन्नरः for रक्तवस्त्रापहारकः. ३. B. and D. omit this and the llowing three lines:–

> चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हृत्वा शशो भवेत् ।
> षण्ढः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥
> पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ।
> शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥,

. omits this and the following two lines; while the text reads छुच्छुन्दरि d E. H. and J. read the same for चुच्छुन्दरी. ४. I. reads रसं and the xt वासो both for सस्यं. ५. E. H. and J. read पलालहारेण for पला- हरणे; while the text substitutes फलापहरणात् for the same. ६. I. ads व्रणकीटकः for घुणकीटकः. ७. The text reads ऽपहृन्नरः for हारकः. ८. B. D. E. G. H. I. and J. read गतः for क्रमात्. ९. We nsulted here five different manuscripts and one printed copy of the xt of Gautama, manuscripts do not concord with one another. Some it this portion altogether. In the printed copy some Sûtras are und, but their version is quite different; while H. reads स्खलितः for लित- and I. उल्बलो for स्खलितजिह्वो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छून-जङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः। अवगूरण-श्छिन्नहस्तः । मातृघ्नो[1]ऽन्धः। स्नुषागामी वातवृषणः। चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्रः। कन्यादूषकः षण्ढः । पर्युषित[2]भोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः। पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी[3] । न्यासा[4]पहार्यनपत्यः। रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः[5]। वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको[6] जलप्लवः । अयाज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः[7]। मृष्टैकभोजी वानरः । इतस्ततो[8]ऽश्नन् मार्जारः । कक्षवनदाही खद्योतः। दारकाचार्यो मुखविगन्धः। अदत्तादायी[9] बलीवर्दः। मत्सरी भ्रमरः[10]। अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी[11] । शूद्राचार्यः श्वपाकः। गोहर्ता सर्पः। स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी। ज्ञानापहारी

---

१. मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । these two Sûtras do not appear in others than A and I. ; while B. omits ईर्ष्यालुर्मशकः. २. B. D. E. G. H. and J. do not insert पर्युषितभोजी कृमिः here, and change place and insert after मुखविगन्धः ।. ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी. ४. B. D. E. G. and H. substitute कन्यापहारी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहाः । रत्नापहारी and reads न्यासापहार्यत्यन्तदरिद्रः. ५. J. reads पुरुषो मृगः for पुरुषमृगः. ६. J. substitutes -याचको for -याजको. ७. B. D. G. omit this Sûtra. ८. I. reads यतः for इतः-. ९. H. reads अदत्तादायो for अदत्तादायी. १०. E. J. and I. read भ्रमरः for भ्रमरः. ११. J. reads मण्डली कुष्ठी for मण्डलकुष्ठी.

मूकः । जलापहारी[1] मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः[2] । परद्रव्यापहारी परमेष्यः' ।

(गौ. स्मृ. २०. ४–३८)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

'वेश्मापहारी[4] अद्रिसर्पः । परजलापहारी[5] शिशुमारः । सस्यापहारी[6] कपोतः । कव्यापहारी[7] वायसः । ताम्रापहारी वल्गुलः[8] । अपूपापहारी प्रेतः । शौस्त्राप[9]-हारी जडः । छत्रापहारी कारण्डवः[10] । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी पशुः । शय्यापहार्यशयनः[11] । पुष्पापहारी दुर्गन्धी । फलापहार्यफली[12] । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुलाहि-बिडाला-ऽऽखूनामन्यतम इति ।

---

१. Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी. . Except E. and I., others read बलाक्री for बलाकः. ३. B. reads हारी for ऽपहारी ४. B. reads वैश्यापहारी, D. and G. वेश्यापहारी for वेश्मापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit -सर्पः and read only अद्रिः: while G. reads अहिः for अद्रिसर्पः. ५., G. substitutes अर्थ- for पर- ; while I. omits पर-. ६. D. reads सत्यापहारी for सस्यापहारी; while B. omits this and the following three Sutras:-

सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी
वायसः । ताम्रापहारी वल्गुलः ।.

. G. and J. substitute क्रव्यापहारी and D. H. कव्यहारी both for कव्यापहारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाकः for ताम्रापहारी and वल्गुलः respectively. ९. D. omits these following Sûtras and reads इति at once. १०. B. omits कारण्डवः and गन्धापहारी ; while I. reads कारण्डः for कारण्डवः and, G. करम्बः and J. कौतुभवः for the same. H. also reads कौस्भवः, but gives marginal reading कारण्डवः. ११. G. reads अशातिः for अशयनः. १२. B. and G. read अफलारि for अफली.

यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु।
हृत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः' ॥
इति ॥

अथ स्तेयकर्मशेषफलानि।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

'मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च।
अपहृत्य नरो राम जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (२)
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (३)
धान्यचोरोऽङ्गहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद् भवेत्।
व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूको वागपहारकः ॥ (५)
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाऽश्वापहारकः। (६)
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (७)
दरिद्रः परवित्तघ्नश्चोन्मत्तश्च तथाग्निदः ॥ (८)
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः।

---

१. B. D. G. H. and J. read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वाऽपि पारक्य २. All others, except A., do not insert अथ. ३. H. reads विष्णोत्त for विष्णुधर्मोत्तरे. ४. G. reads in singular form as नरो... जायते. ५. W follow here only A. and the text; while all others read राजन्, but th quoted verses are a dialogue between पुष्कर and Paraśurâma an Pushkara addressed to Paraśurâma. The vocative राजन् is not ap propriate to Paraśurâma. ६. B. and D. read हृत्वा गोमिश्रकृद्भवेत्, (हृत्वा गां मिश्रकृद्भवेत्, E. and H. अन्त्यगो मिश्रकृद्भवेत्, I. अत्यन्तं मिश्रकं भवेत् and the text अव्यङ्गो मित्रहृद्भवेत् all for अत्यङ्गो मिश्रहृद्भवेत् ७. G. reads च for स्यात्. ८. G. omits this line:—

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः।.

९. The text substitutes तथा for भवेत्. १०. We follow here only A. and the text; while all others read उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः।.

अन्[१]धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)
वस्त्र[२]-भोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्न-बुभुक्षितौ ।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ॥ (९)
(वि. ध. २. १०७. २–९)

इति[३] । वायुपुराणे—

'वा[४]तव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।
ब्रा[५]ह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्* ।
अ[६]न्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥
स्व[७]रोपघाती वाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥
(वायु. पु. २. ३१. २५–२७)

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

'धा[८]न्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।
परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
अ[९]न्नं क्षेत्रं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।
सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

---

* आहरेत् चोरयेत् । वाक्यं हत्वा स्वरोपघाती भवतीत्यर्थः ।

---

१. The text does not insert this and the following two lines, but these three lines; the text gives one line.—

अन्धो भवति गोघ्नस्तु चाण्टिकस्तैलिकस्तथा ।.

D. also omit these three lines. २. H. reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for -भोज्यापहर्त्तारो. ३. G. omits इति. ४. G. substitutes बाल- for -. ५. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी. ६. B. D. G. H. substitute धान्यचोरः for अन्नचोरः. ७. B. and D. read पघाती for स्वरोपघाती; while E. reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J. पश्चातिवाक्यं च रुह्य both for स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा. ८. B. and read धान्यचोरोऽङ्गहीनः स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाङ्गः. ९. I. reads for अन्नं.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
इहलोकमृतानां[1] च तेषामेष[2] विधिः स्मृतः ।
नग्ना दीनाः[3] क्षुधार्त्ताश्च कुचैला दुःखिताः सदा ॥
बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य[4]-भोगविवर्जिताः ।
तांस्तु ते[5] प्रार्थयन्तीह दास[6]वृत्तिमुपागताः ॥
ये हरन्ति च तूर्याणि[7] वाद्यानि विविधानि च ।
तेन[8] पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हृत्वाऽऽनद्धादि[9]वाद्यानि झल्लरी-पटहानि च ।
तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
कांस्यकं[10] मुरजं वंशं वीणां तुम्बुरुकं[11] तथा ।
ये हरन्ति च पापेन[12] पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
पटहं[13] लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।

---

१. B. D. G. I. and J. read इहलोकगतानां, E. इह लोकमतानां both for इहलोकमृतानां. २. B. and D. substitute एव for एषः. ३. B. and D. read नाम्ना हीनाः, G. नग्नहीनाः both for नग्ना हीनाः. ४. H. and J. read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५. I. reads सुखानि and E. and J. वसूनि both for तांस्तु ते. ६. B. D. and E. substitute सदा for दास-. ७. J. reads शूर्पाणि for तूर्याणि. ८. B. and D. omit the following :—

तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हृत्वा ऽऽनद्धादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।.

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूक्रादि-, I. मद्रादि- and J. मड्डादि- all for ऽऽनद्धादि-. १०. B. D. E. and I. read कांसिकं, G. and H. वांशिकं both for कांस्यकं. ११. E. G. H. and J. read तुवंविलं and I. तूलविलं for तुंबुरुकं. १२. G. and I. read पापानि for पापेन. १३. J. reads this line as follows :—

पट्टं संक्रमनं चैव तथा संबुधिताश्च ये ।;

while G. substitutes पट्टह for पटहं and B. and D. सम्पुटिकांश्च for सम्पुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
प्रासादेषु च ये देवि हेरन्ते दीपकान् नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्' ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

'सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली* । स्नेहापहारी क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफलविशेषेण कुब्ज-षण्ढ-पङ्गु-दरिद्राश्च जायन्ते' ।

इति । यमः—

द्रव्यौषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।
धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी भक्तापहारकः ॥
गलगण्डी गणद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।

---

* मण्डलं कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

. B. D. E. G. H. and J. read पुस्तकं for पुष्करं. २. G. reads :: for मूकताम्. ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्. . and D. omit क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी and read स्नेहापहारी वा- : for the above omitted portion. ५. G. and H. read अजीर्ण- न्नहारी for अजीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read - for कुब्ज-; while E. कुण्ड- for the same. ७. B. reads -दरिद्रश्च ते, G. reads -दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्राः सञ्जायन्ते. ८. G. ds दीर्घरोगान् for दीर्घरोगित्वम्. ९. H. reads कृमिः for कासी. १०. I. ds गलद्द्रव्य- for गणद्रव्य-; but it seems meaningless here.

विधृतिर्बलहर्ता च श्येनो मांसापहारकः'[१]॥

(य. स्मृ. ९. ३–९)

इति। स्कान्दे रेवाखण्डे—

'मानकूटं*[२] तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये।

नरके तेऽन्धतामिस्रे[३] प्रपच्यन्ते नराधिप[४]॥

शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः।

इह शत्रुगृहे बद्धा भ्रमन्ते[५] कालमीप्सितम्॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः।

फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः'॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६–४०)

इति॥

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

'गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम्।

राज्ञीगामी भवेद्दुष्टो[६] वृश्चिको वृषलीपतिः'॥

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २१)

---

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि। तस्मिन् कूटं कप[ट]न्यूनत्वमित्यर्थः।

---

१. I. reads this line as follows:—

विकृतिर्भ्रमहर्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः।;

while E. reads वा स्यान्मांसापहारकः, B. स्यान्मांसस्यापहारकः, H. स्यान्मांसापहारकः and J. स्यान्मासोपहारकः all for श्येनो मांसापहारकः. २. I. reads मणिकूटं for मानकूटं through mistake. ३. I. substitutes तु for ते. ४. I. reads नराधमाः for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King. ५. E. reads लभन्ते, H. बद्धा लभन्ते and J. बद्धा लभन्ते all for बद्धा भ्रमन्ते. ६. J. reads भवेदुष्टो for भवेद्दुष्टो.

इति। गौतमः—

'चाण्डाली-पुल्कसीगमने ऽजगरः। प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः। शूद्रागमने दीर्घकीटः। सवर्णाभिगामी दरिद्रः। गोगामी मण्डूकः'।
(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०. ३५-४०)

इति। मार्कण्डेयपुराणे—

'परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते। (९)
श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते।
भ्रातृभार्यां च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत्।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाच्च्युतः॥ (१०)
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत्।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः॥ (११)
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्॥ (१५)
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते'॥ (१६)
(मा. पु. १५. १– १६)

---

१. These quoted Sûtras are not found in the text. २. J. reads [स]वर्णाभिगामी for सवर्णाभिगामी. ३. B. and D. read परदाराभिगामी च [रक्त]ो घोरः, E. and H. परदाराभिगामी तु रक्तो घोणः, G. and J. परदाराभिगामी रक्तो घोरः for परदाराभिगमने रक्तद्रोणः; while the text reads this line [th]us :—

परदाराभिमर्शात्तु वृको घोरोऽभिजायते।.

[४.] The text reads this line as follows :—

श्वा शृगालो बको गृध्रो व्यालु (व्यालः) कङ्कस्तथा क्रमात्।;

[w]hile B. and D. श्व-सृगाल-गृध्रेषु, E. and G. श्व-सृगालेषु गृध्रेषु and H. [श्व]-सृगालक-गृध्रेषु all for श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु. ५. The text reads चापि for [पा]पो. ६. B. D. E. G. H. and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा; while [.] and I. पापात्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

'सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।
प्रधर्षयति कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)
सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटःस्यान्मासमेव तु ॥(६९
एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)
ततो ऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)
परदाराभिमर्शी तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
श्वः सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा ।(६६
भ्रातृभार्यां तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।
कोकिलत्वमवाप्नोति सो ऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (६९
मनसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

---

* मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैधनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयती त्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख्यत्वात् । 'स मानवः' स पापफलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलासो भवतीत्यर्थः ।

---

१. I. reads शिष्यभार्यां for राजभार्यां. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो ३. G. reads च for तु. ४. G. and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य ५. G. reads परदाराभिमर्शी तु मृत्वा for परदाराभिमर्शी तु कृत्वा. ६. B. D. E. G. H. and J. substitute व्याघ्रः for व्यालः. ७. B. and D. substitute आप्तभार्यां and G. भर्तृभार्यां both for भ्रातृभार्यां and I. धर्षयति for रोचयति

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते। (७७)
ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः॥
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः।
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः॥ (७८)
श्वा भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः॥ (७९)
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः'॥ (८०)

(ब्र. पु. २१७. ६६–८०)

इति। नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्वीक्षयेद्वापि जननीं वा सुतां च वा।
वधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम्॥

. B. D. and G. omit this and the following two lines:—

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते॥
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते।.

E. and H. omit this line. ३. G. substitutes पुमान् for पुनः. 3. D. and G. read द्विज. for द्विजाः, but the quoted lines are ressed to the Rishis ५. B. and D. omit this line:—

श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः।.

G. substitutes द्विज for द्विजाः. ७. E. does not insert नारदपुराणे the following quoted six lines and इति G. and H. insert नारदपु-, but omit the following six lines and इति। व्यभिचारिणी ते वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईक्षयेत् and J. शिक्षयेत् both for येत्. ९. J. reads वृद्धां for वधूं and B. D. and J. substitute -भार्यां tead of -दारान्.

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
दृष्ट्वा हि[1] प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
पुण्यस्य[2] सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्ध्रुवम्' ॥

इति । व्यभिचारिणीम्प्रति वराहपुराणे[3]—

'ततः शुनी[4] भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता[5] भवेत् ॥
नच सौख्यमवाप्नोति तेन[6] दुःखेन दुःखिता' ।
(व. पु. २०२. ७१–७२

इति[7] ।

'तृण-गुल्म-लतानां[8] च क्रव्याद-दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मरतानां च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशो[9]ऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्त्यस्त्रीनिषेवकाः[10]' ॥
(व. पु. २०२. ३०–३१)

---

१. B. and D. read तु प्रमदाँल्लोके for हि प्रमदा ह्येताः. २. B. and D. re[ad] स पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी; while I. substitutes प[...] for पापी. ३. B. and D. substitute नारदपुराणे for वराहपुराणे. ४. [...] reads शुना for शुनी. ५. B. D. and G. read कुष्ठिता for कुत्सिता. ६. [...] substitutes भर्त्र- for तेन. ७. B. D. E. G. I. and J. insert इति and sho[w] that the quotation of Varâha purâṇa is completed here, and the ne[xt] four lines are separate. A. and H. do not insert इति and show th[e] next lines belongs to the quotation of Varâha purâṇa. ८. B. D. an[d] G. substitute त्रीणि for तृण- and क्रव्यादि· for क्रव्याद- and I. and J. क्रव्यादां for the same. ९. I. substitutes क्रमयो. १०. B. and D. rea[d] तस्त्रीनिषेवकाः, H. ऽन्यस्त्रीनिषेवकाः both for ऽन्त्यस्त्रीनिषेवकाः.

इति। अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

'उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे।
आचार्यभार्यागमने भगन्दरयुतो[१] भवेत्॥
तथा[२] पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे'॥

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

'षण्ढश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः।
परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत्॥
कुष्ठी भवति धर्मज्ञे[३] अपहृत्य तथा स्त्रियम्।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ[४] मैथुने रतः॥
गां गत्वा[५] तु द्विजश्रेष्ठ लिङ्गनाशमवाप्नुयात्।
दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो[६] दुष्टेन चेतसा॥
जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः।
अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः॥
प्रकीर्णमैथुनो[७] जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज'।
(वि. ध. २. ७०. ४१–४६)

इति। शङ्ख-लिखितौ—

'पर्वमैथुनी[८] प्रमेही। पुरुषव्याधिपीडितः।
परदारगाम्यगुप्तदारः[९]। गोष्ववकीर्णी दुश्चर्मा।

---

१. G. reads भगक्षययुतो for भगन्दरयुतो. २. B. and D. omit this and the following three lines. ३. H. and J. read धर्मज्ञः for धर्मज्ञ. ४. B. D. G. and H. read श्वयोनौ for वियोनौ. ५. E. and I. read गां च त्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ. ६. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन; while A. मनोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने. for प्रकीर्णमैथुनी. ८. I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी. ९. G. reads परदाराभ्यगामी for परदारगामी;; while G. reads अगुप्तदारी and I. अगुप्तदारकः for अगुप्तदारः.

खराभिगामी मूत्रमेही[1] । सगोत्राभिगामी मद्यप-स्त्रीगामी च श्लीपदी[2] । मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-बीजी । स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् । गुरुतल्पगो दुश्चर्मा । चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-दूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी । धर्मपत्न्यामास्ये प्रवर्तकः खल्वाटः । मातृ-भगिनीगाम्यव-कीर्णी श्लीपदी वध्री[3] मधुमेही च' ।

इति । वृद्धबौधायनः—

'गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमने रक्तः[4] पितृहा पाण्डुरोग्यथ[5] ।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः' ॥

इति । वृद्धगौतमः—

'धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा ।
पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत्[6] ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठी च वा[7] भवेत् ।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मापि[8] भगन्दरी ॥
ज्वरातिसारी[9] दाही च पाददाही कृमिव्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु[10] मधुमेहवान् ॥

१. I. reads this Sûtra as:— खराश्वाभिगामी मधुमेही; while G. reads धूममेही for मूत्रमेही. २. B. and D. read श्वीलवारी and A. श्लिष्टवारी both for श्लीपदी; while E. substitutes श्रीपदी for the same. ३. I. substitutes वधी for वध्री. ४. I. reads ऽरक्तः for रक्तः. ५. I. reads अधः for अथ and H. अतः for the same. ६. B and D. read भवेत् for ऽसकृत्. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विदाही च for ज्वरातिसारी दाही च; while I. reads दाक्षी for दाही. १०. B. and D. read ज्वरेषु, I. नलेषु both for दारेषु.

कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्र्यपि ।
कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
सगोत्रां च सवर्णां च गत्वा स्यात् श्लीपदी नरः ।
मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लीपद्यजीवकः ॥
अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्र्यपि ।
स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्योऽभिजायते ।
परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ॥
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्योऽभिजायते ॥
वक्त्रमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्ढो भवति मानवः ॥

---

१. B. and D. substitute चैव for शूली. २. E. reads श्रीपद्यजीवकः or श्रीपद्यजीवकः. ३. I. reads ऽजिह्वः for ऽजिह्वी. ४. B. and D. omit this and the following two lines :—

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥.

E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
बहुत्वे योषितामेकपत्नीगः[1] खञ्जतां व्रजेत् ॥
स्वदारेभ्यो ऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डाः स्युर्बधिरा[2]स्तथा ॥
दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः[3]'॥

इति । ब्रह्मपुराणे–

'परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं[4] प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन[5] क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥(६४)
पशूंश्च ये विव्रजन्ति[6] ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः[7]'॥ (६५)

(ब्र. पु. २२७. ६४–६५)

इति[8] । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । नहि निःशेषेण[9] केनचिदुदाहर्तुं शक्यन्ते[10]। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे–

'उक्तास्तवेमास्तु[11] मया तिरश्चां
या योनयो यानि च लक्षणानि ।
शक्यानि कात्स्न्र्येन मया न वक्तुं
या योनयश्चैव नराधमानाम्'।

(वि. ध. २. ७२. ६७.)

१. We only follow here A. and J.; while all others read योषितामेकांपुन्नीगः, but it seems meaningless. २. G. substitutes विधवाः for बधिराः. ३. B. D. and H. substitute ते for ताः. ४. H. reads दुष्टं for हृष्टं. ५. G. reads दुष्टप्रभावेण for दुष्टस्वभावेन. ६. B. and D. read यऽपि व्रजन्ति for विव्रजन्ति. ७. B. and D. substitute जायन्त एव ते. ८. G. does not insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्यपनेयानि । नहि विशेषेण, G. reads also विशेषेण for निःशेषेण. १०. I. reads शक्यम् for शक्यन्ते. ११. G. reads तथाशक्ति, I. reads यथाशक्ति for तवेमास्तु.

इति । अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि कीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि थाप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु वरूपतो देश-काल-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणा- वियत्ता नास्ति तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य र्मणो बहुविधविपाकवत्त्वस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाका- भिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः । तथापि तेषां निःशेष- थनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिङ्मात्रं प्रद- र्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चेष्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत् ञ्चितेषु चोद्वेगं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतया न्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चि- ाः । प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्राय- श्चत्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं ायश्चित्तमस्ति उत नेति? । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः ।

उदाहरन्ति च वचनम्—

'पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जप-होमा-ऽर्चनादिभिः' ॥

. B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read व्यवस्था- for देश-काल-कर्त्रवस्था-. २. E G. H. I. and J. omit [illegible]; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्त्वस्मरणात्. ३. G. ls बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतयः and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूक- ादिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः. ४. E. G. [illegible] H. substitute तच्च and J. तच्च for एतच्च. ५. B. D. and G. d रोगोद्वेगं for उद्वेगं. ६. H. reads तत्तत्काण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे. B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ८. H. and J. d बाध्यते; while J. substitutes व्याधिदोषेण for व्याधिरूपेण.

इति । ननु—नैतद्युक्तिसहम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्वदशायां प्रविष्टम् । नच फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः। फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकनिवृत्त्यभावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः। अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते किं तव च्छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम्—

'तच्छान्तिरौषधैः' ।

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् कुनखित्वादिनिवृत्त्यदर्शनात् । यथारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त

---

१. B. and D. read तद्युक्तिसहम for एतद्युक्तिसहम्. २. B. and D. read प्रायश्चित्तं निवर्तनीयम्, G. प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E. and H. प्रायश्चित्तनिवर्तनीय all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम. ३. G. E. read तदद्य for तदैव and H. reads तदाद्य- for the same. B. and D. तदाद्येक- for तदैव. ४. B. H. and J. read फलदशायां for फलत्वदशायां. ५. B. D. read ऽत्यन्त- for ऽत्यान्तिक- while G. reads -निवृत्तिकाभावात् and J. -निष्टत्वभावात् for -निवृत्त्यभावात्. ६. B. and D. read -समधिगन्तव्यः for -समधिगम्यः. ७. E. omits the following :—

> ब्रूते किं तव च्छिद्यते? । उदाहृतं च शास्त्रम् । 'तच्छान्तिरौषधैः' इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् । अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् ।.

८. G. H. and J. omit औषधैः. ९. G. omits पुनः. १०. B. and D. read च for एव. ११. B. and D. read कुनखीत्यादीनां for कुनखित्वा- १२. H. reads यथारब्धं फलं and G. यथारब्धे for यथारब्धफलं; while B. D. and G. read प्रायश्चित्तं निवर्तेत for प्रायश्चित्तान्निवर्तते and नैसर्गिककर्माऽपि for नैसर्गिकमपि.

दा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तेत। न त्वेव-
ुपलभामहे। यथा* मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा
ारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्
ादरायणः सूत्रयामास—

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः'।

(ब्रा. सू. ४. १. १५)

इति। अस्यायमर्थः—ये सुकृत-दुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वे-
पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव।
न त्वारब्धफलयोः सुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः। कुतः। तदवधेः।

'तस्य तावदेव चिरम्'।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शरीरपातावधिश्रव-
णादिति। एवं—तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत्।
च्यते। नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते। तत्प्रकरणे पाठाभावात्।
चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम्। तथा च चिकित्सा यथा

*इषुदृष्टान्तेन साधितोऽयमर्थस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः। 'यथा
ारब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिः। नतु लक्ष्यवेधसम-
ालमेव'—इत्यादिना।

१. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तात्; while J. वर्तते for निवर्तेत. २. B. and D. substitute तत्र for तत्त्व- and B. D. and G. read -निवृत्तत्वेन for -निवर्त्यत्वेन. ३. B. and D. omit कार्ये एव, न ारब्ध-. ४. B. D. and G. do not insert कुतः. ५. B. and D. श्रुत्या त्पन्नज्ञानस्यापि for श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि. ६. B. D. and H. read था चेन चिकित्सा and omit यथा: while G. reads तथा चिकित्सा nd omit यथा. E. and J. also omit यथा and give in marginal orrection.

रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः तथा दानादिरप्यदृष्ट[1] उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्नात्र[2] प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु[3] रोगनिवर्तकं किंचित् प्रबलं सकृतापूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः[4] स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते[5] । एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण[6] प्रपञ्चितम्—

'शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च[7] ।
विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥
वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।
इह वाऽमुत्र वाऽज्ञस्य[8] ददाति स्वफलं शुक[9] ॥
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च[10] ।
फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
निवृत्तप्रतिबन्धं[11] तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
निरुद्धांशफलं[12] स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
निरुद्धांशसमो भोगो यथोद्भूतश्च जाग्रति[13] ।
तथा[14] निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
एवं निरुद्धभोगं[15] तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

१. B. D. E. G. H. and J. omit अपि; while I. substitutes दृष्टोपाय for अदृष्ट उपाय: through mistake. २. I. omits अत्र. ३. B. D. E. and H. substitute किंच for किं तु. ४. J. reads फलविशेष: for फलशेष:. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G. and I. उपयुज्यते for उपभुज्यते. ६. B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पाराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I. substitute both च for both वा; while B. and D ज्ञस्य for ऽज्ञस्य. ९. B. and D. read कुतः: for शुक. १०. B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्धं and G. निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबन्धं. १२. J. reads विरुद्धांश- for निरुद्धांश-. १३. B. D. E. G. H. and J. read यश for यथा; while J. जायते for जाग्रति. १४. B. D. E. G. H. and J. read तश for तथा. १५. I. reads निरुद्धभागं for निरुद्धभोगं.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥
अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्य-पापैः शरीरभृत् ।
प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तफलं बुधः ॥
प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु ।
भुङ्क्ते देही ततो[1] भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान्? ॥
अवश्यमनुभोक्तव्यं[2] प्रारब्धस्य फलं जनैः ।
देहेनैकेन वाऽन्येन[3] युगपद्वा क्रमेण वा ।
श्व-सूकर–खरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि ।
भोक्तव्यस्य फलस्यैव[4] शुक कर्माणि च क्रमात्[5] ॥
कारणानि भवन्तीह[6] चक्रवत्[7]परिवर्तने ।
आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।
घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा[8] तादृशी गतिः' ॥

इति । प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्–इति चेत् ।

---

१. E. reads ततो, I. ननो, J. नरो all for ततो; while G. reads बुधे देही च न भुङ्क्ते for भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्यमनुभोक्तव्यं. ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहेनैकेन वाऽन्येन. ४. I. reads भोक्तास्यैव फलस्येह for भोक्तव्यस्य फलस्यैव. ५. G. reads चाप्नुवन् for च क्रमात. ६. H. reads एव for इह. ७. B. and D. प्रभुवन् for चक्रवत्. and G. परिवर्तते for परिवर्तने. ८. G. reads स्यात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम। यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम्। प्रबलस्य[1] तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि[2] क्वचित् स्मर्यते। तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र[3] ईश्वरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्याभिहितम्। महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाऽजगरत्वं[4]* प्राप्तमित्यभिहितम्। यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं कौनख्यादेरन्यथाभाव इति।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि[5] प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि[6] भविष्यन्ति। रोगशान्तिश्चौ-

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारभ्य-षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्यायैः शल्य-युधिष्ठिरसंवादेन। तत्र विश्वरूप-ब्राह्मणवधोत्पन्नब्रह्महत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहुषस्येन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्बन्धः। अगस्त्यशापेन नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम्। वनपर्वणि च शतोपरिसप्तसप्ततितम-मध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण अजगरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः। तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तरं प्रश्नोत्तराभ्यां नहुषस्य मुक्तिः इत्याद्यभिहितम्। 'इन्द्रपदप्रेप्सोः' इति यदत्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टत्वेन निरूपणाद्विरुद्धमिव प्रतिभाति। तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेणेच्छतीति विग्रहे इन्द्राणी-प्राप्त्यैव प्रकृष्टत्वेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रेप्सोरिति व्याख्येयमिति प्रतिभाति।

१. I. reads प्रबलाभ्यां for प्रबलस्य and वर-शापाख्यां for वर-शापाभ्यां. २. J. reads -भावेऽपि for -भावोऽपि. ३. J. reads व्याधः for व्याघ्र; while B. and D. read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणेशत्वं for गणेश्वरत्वं. ४. B. and D. substitute गजत्वं for ऽजगरत्वं, but undoubtedly it is incorrect. ५. B. D. and G. omit शास्त्राणि. ६. B. and D. read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगाविरोधेन both for प्रारब्धभोगाविरोधेन.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायो ऽस्तीत्याशङ्क्याह—

कूपखाते तटाखाते[1] दीर्घीखाते तथैव च ।
अन्येषु[2] धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥

इति । खननं खातः । दीर्घ्यो वाप्यः । अन्यशब्देन जलद्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् । कश्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः* प्रत्यवायो ऽस्ति ॥ ४० ॥

कूपखातादिवद् वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति[4] ।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥

इति । वेश्मद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालाव्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

---

* यद्यपि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्यामनिवारणे प्रत्यवायोऽस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

---

१. K. and L. omit this ślôka :—

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चितं न विद्यते ॥.

२. M. reads तटीखाते दीर्घखाते for तटाखाते दीर्घीखाते. ३. B. and D. read स्वल्पेषु for अन्येषु ; while M. reads धर्मपात्रेषु for धर्मखातेषु. ४. Except H. I. and M. all read खातुम् for खातम्.

नेर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणो-
नादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-
ताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च
कार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-
ेत्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावप-
ते—

निशि बन्ध[1]निरुद्धेषु सर्प-व्याघ्रहतेषु च ।
अग्नि-विद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्प-
घ्रादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।
ग्निर्ग्रामदाहः । विद्युदशनिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवा-
तुत्वम् ।

ननु—'दहनात्तु विपद्यन्ते' (७.१३)—इत्यत्र प्रायश्चि-
त्तवर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध-
चेत् । न । निराकरणस्या[2]शक्तविषयत्वात् । सत्यां
[3]वुपेक्षायां पूर्वोक्तं प्रा[4]यश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

---

*इदं च स्वकीयेषु खातेषु स्वस्वामिकगोविपत्तौ द्रष्टव्यम् । परस्वा-
गोविपत्तौ तु प्रमादेन शक्तौ सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुश्च
र्मेवेति ध्येयम् ।

K. and L. read नद्ध- for बन्ध-. २. B. and D. read आशङ्क्य-
त्वात् and H. आशङ्काविषयत्वात् for अशक्तविषयत्वात्. ३. H. reads
क्तैः तदुपेक्षया for शक्तावुपेक्षायां. ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्
र्वोक्तं प्रायश्चित्तम्.

'जलौघ-पल्वले मग्ना मेघ-विद्युद्धताऽपि वा।
श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम्।
शीत-वाताहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा॥
शून्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्'।
(व्या. स्मृ. ३. ३९–४१)

इति। इदं तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम्। कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्धम्।

'पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र-श्वापदादिनिपातने।
श्वभ्र-प्रपात-सर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्धमाचरेत्॥
अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागार उपप्लवे'।
(वि. स्मृ. २१–१३)

इति विष्णुस्मरणात्॥ ४२॥

विद्युद्दाहादेरिव ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने।
अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४३॥

इति। शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्त्तिनो गावः शरौघेण निपात्यन्ते। तथा स्तम्भ-वंशादिशैथिल्येन

---

* अनुपेक्षायां तु नास्त्येव किमपि।

---

१. I. reads जलौघे for जलौघ- and यदि for मेघ-. २. C. and F. read उपेतायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyâsa appears in B. and D. ४. B. and D. read उपप्लवात् for उपप्लवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गात् and for the same B. D. H. and J. read -भङ्ग-.

गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तिनां गवां निपातो भवति । तथा बुध-शुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीत-वातपीडिता गावो म्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्ग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

सङ्ग्रामे प्रहतानां च ये दग्धा वेश्मकेषु च ।
दावाग्नि-ग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४४॥

इति । सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र[1] प्रहता गावो म्रियन्ते। स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते[2] । तथा क्वचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनकमित्याह—

यन्त्रिता[3] गौश्चिकित्सार्थं मूढ[4]गर्भविमोचने ।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५॥

इति । व्रणरोगादौ[5] दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्ज्वादिना यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

---

१. G. and H. read शरप्रहता for तत्र प्रहता. २. Except A. I. and J. all omit:—

स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते ।
तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते ।.

३. J. reads यन्त्रणे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L. read गूढ- for मूढ-. ५. B. D. and H. read व्रणरोगादिदाह- for व्रणरोगादौ दाह-.

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्म्रियेत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति[1]। एतदेव संवर्त्त आह–

'यन्त्रणे गोश्चिकित्सार्थे[2] मूढगर्भविमोचने।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते॥
औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्[3] गो-ब्राह्मणेषु च।
दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते॥
दाह-च्छेद-शिराभेदैः[4]* प्रयोगैरुपकुर्वताम्।
द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते'॥

(सं. स्मृ. १३७–३९)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि–

'क्रियमाणोपकारे[5] तु मृते विप्रे न पातकम्।
विपाके[6] गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च'॥

(या. स्मृ. ३. २८४)

इति। अङ्गिरा अपि–

'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु यः[7]।
विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते'॥

(अं. स्मृ. १ .२८)

इति॥ ४५॥

---

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-शृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्च एतैः प्रयोगैरुपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः।

---

१. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्यवैति. २. I. and the text read गोश्चिकित्सार्थे, C. F. G. and I. read गूढगर्भ- for मूढगर्भ-. ३. This and the next śloka do not appear in the text. B. C. and A. reads दद्यो-ब्राह्मणे द्विज. and C. and F. दद्यो-ब्राह्मणादिषु for दद्याद्गो-ब्राह्मणेषु च. ४. I. reads -भेद- for -भेदैः. ५. B. and D. read म्रियमाणे परार्के तु for क्रियमाणोपकारे तु. ६. C. and F. read विपत्ते for विपाके. ७. B. and D. substitute च for यः.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम्। यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात् ? किं वा मृतगोसंख्यया व्रतावृत्तिः ?-इति विचिकित्सायामिदमाह—

व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधने ऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्योपचारे[1] च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥

इति। पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः। तथा च संवर्त्तः—

'व्यापन्नानां[2] बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि *वा ।
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य[3] प्रायश्चित्तं विशुद्धये[4]' ॥
(सं. स्मृ. १३९)

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्' ॥
(आ. स्मृ. ३.१९)

---

* अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रवैराकस्मिकमनिच्छया मरणे न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापवादेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

---

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -थ्याप्रचारे for -थ्योपचारे. २. The text reads व्यापारितेषु बहुषु for व्यापन्नानां बहूनां च. ३. The text reads गोव्रतं तस्य for गोव्रतस्याऽस्य. ४. I. reads विधीयते for विशुद्धये; while C. and F. omit the following :—

'द्विगुण गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये' ॥
इति। आपस्तम्बोऽपि—
विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।.

इति । अयथाशास्त्रं चिकित्सनं *भिषङ्मिथ्याप्रयोगः इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन एवैतत् । किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।
अनिवारयतां[1] तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७ ॥

इति । पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्त्रादयः सर्वे ऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसिः—

'हन्ता मन्तोपदेष्टा[2] च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता[3] विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः †शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ता[4]ऽनुमोदकः ॥
अकार्यकारिण[5]स्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।

इति ॥ ४७ ॥

'व्यापन्नानाम्' (९.४६)—इत्यत्र वध्यबहुत्वं घातकैकत्वं

---

* यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ।

† 'शक्तिमांश्चेत्' इत्यनेन नाशक्तानामुपेक्षकाणां प्रायश्चित्तमिति स्पष्टं भवति ।

---

१. M. reads न वारयन्ति तां for अनिवारयतां. २. I. reads मतोपदेष्टा च for मन्तोपदेष्टा च and for the same G. and J. read ऽनुमन्तोपदेष्टा. ३. H. reads भक्ष्यदानाऽपि and I. शक्तिदाता च for भक्तदाता वि॰. ४. I. reads शक्तिमांश्च देशवक्ता for शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ता. ५. I. reads अकार्यकारिणां or अकार्यकारिणः.

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे च[1] कथं ?—इत्याशङ्क्याह—

'एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृप[2]सन्नियुक्तैः ॥ ४८ ॥

इति । यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते । अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारिप्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुला-ऽग्न्यादिदिव्येन* निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं चा[3]रयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां प्रहन्तृणां प्रायश्चित्तमाह—

एका चेद्बहुभिः का[4]चिद्दैवाद् व्यापादिता य[5]दि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥

इति । गोहत्याया यद् व्रतम[6]भिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

*तुलाग्न्यादिदिव्यानि अग्रे व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र नोक्तानि ।

१. I. omits च. २. I. reads नुप- for नृप-. ३. B. C. D. E. F. G. I. and J. read कारयेत् for चारयेत्. ४. M. reads कापि for काचित्. ५. K. and L. read कश्चित् and M. भवेत् for यदि. ६. B. D. and H read विहितं for अभिहितं.

मेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवा-
दित्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् ।

'एकां घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद्द्विगुणो दमः' * ।

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ॥ ४९ ॥

'सर्प-व्याघ्रहतेषु'(९.४२)—इत्यत्र सर्पादिभिर्गो
वायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति ·१)
यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं क
यम्?—इत्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य तानि[1]
प्रदर्शयति—

ने' ॥

हते तु[2] रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत्(९.१४)
लाला[3] भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥—

इति । यत्र रुधिरं दृश्यते तत्र प्रहारो निमित्तमिति
निश्चेतव्यम् । काश्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-
दर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्रतत्रोचितै[4]र्लिङ्गै-
र्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५० ॥

---

* 'दमः' दण्डः । स च प्रायश्चित्तरूपो ऽदृष्टफलकः राजदण्डरूपो दृष्टफलकश्च भवति ।

'यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्' ॥

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डत्वेनैव व्याख्यातं भवति ।

---

१. I. omits तानि. २. B. D. and M. read. हतेषु for हते तु. ३. K. and L. omit this line.—

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥;

while M. reads नानाभवति दृष्टेषु for लाला भवति दष्टेषु. ४. I. reads वांछितैः for उचितैः.

शृङ्गास्थिभङ्गादौ मरणाभावे पि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम् । अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे । यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा कथम् ?–इत्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुं लिङ्गविशेषं दर्श —

न चोदितो वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति ।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषम-
तत्रतत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

इति । ' यदन्येन' (९.२)–इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तत्र सर्वेषां ननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु प्राणवि ना निमित्तविशेषाः ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः ष्ङ्क्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति–

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥ ५१ ॥
प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । यथा कलिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ?–

१. I. reads शृङ्गादि- for शृङ्गास्थि-. २. I. reads हेतुलिङ्गविशेषं हेतुं लिङ्गविशेषं.

३. This line does not appear in M.—

मासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।.

४. I. reads पूर्वमनुदिता for पूर्वत्रानुदिता. ५. K. and L. read गोघ्न and M. गोघ्नु for गोघ्नः. ६. B. and D. omit कलि- and तथा. ७ H. reads गोप्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

'गोघ्नश्चान्द्रयणं चरेत्' ।

इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपन्नं कथमित्यभिप्रेत्य एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ॥

पूर्वाध्याये गोवधस्येतिकर्तव्येषु वपनमुक्तम् ।

'सशिखं वपनं कृत्वा' ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथाऽस्मिन्नप्यध्याये ऽभिहितम्—

'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं †सशिखं तु निपातने' ॥

(प. स्मृ. ९. १४)

* 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो'—इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः पूर्वं मासत्रयात्मकं प्रायश्चित्तमुक्त्वा वृषभैकादशगोदानं तदभावे सर्वस्वदानं चोक्त्वा—

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा' ॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयात्मकं गोघ्नव्रतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिष्टं भवति । तथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

'तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः
प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्' ।

(जै. सू. १०. ७. ६१)

इति न्यायात् । अतश्चान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेधातिथिस्तु—वैकल्पिकं चान्द्रयणमपि उपपातकित्वे विशेषोपदेशाच्च गोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं मृग्यम्'—इत्याह । चान्द्रायणं तु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षं योज्यमित्याशयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्तकमिदं वपनम् । आन्ध्रा द्राविडाः केरलाश्च द्विजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सर्वदैव कुर्वन्ति । एवं केचन काम्य-

इति । तत्र द्वीनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेयमित्याह–

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्[1] ॥५२॥
द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

इति । यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ॥ ५२ ॥

केशरक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषयमित्याह–

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः॥५३॥
अकृत्वा वपनं तस्य[2] प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्[3] ।

इति । केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह–

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्[4] ?॥

कुब्जादयो गौडाः काश्मीरकाश्च रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि मूलं मृग्यम् । द्वयमपि शास्त्रानुमतं स्यात्–इति चेत्–

'यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति' ।

इत्यापस्तम्बोक्तेरान्ध्रादीनां सदैव सर्वाङ्गवपनकर्तृत्वात् कदापि पापसम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तृणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापित्वसम्भवात् स्मृतिव्याकोपो दुष्परिहरः स्यात् ।

---

१. M. reads गोव्रतं चरेत् for व्रतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:—

यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।
तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।.

३. B. and D. read विनिर्दिशेत् for कथं भवेत्. ४. All, except A. and H. omit भवेत्.

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्।
द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्' ॥
(शं. स्मृ. १७. ३९)

इति। वपन-द्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकं भवेत्। तदाहाऽऽपस्तम्बः—

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः।
यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्॥
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः।
तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत्॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् द्विजः' ॥
(आ. स्मृ. ७. ४–७)

इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥
एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्।

इति। नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम्। नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची। किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची। कुमार्यस्तु विवाहरहिताः। तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं

भवेत्[1] । ततो विधवानां *सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ॥ ५४ ॥

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयना-ऽशनम्[2] ॥५५॥
न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
न स्त्रीगामाजिनं वासो व्रतमेव[3] समाचरेत् ।

इति । न[4] स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुण्डनं इत्यनयो-र्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः । निषेधस्य कृत्स्नकेशवि-षयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः ।

संविशन्तीषु संविशेत्' ।
(प. स्मृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये ग्रामाद्बहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तम् । तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ† गो-

* गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुतस्तरां सधवानां शिखादानम् ? । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

† इदं च गोष्ठावस्थानम्—
'गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत्' ।
(प. स्मृ. ८. ३१)
इत्यनेन पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयनाशनम्. ३. Except A, I, K, and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts च after न.

ष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव । न स्त्रियाः। नदी-सङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि—

'गोऽनुगामी'

(या. स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रादेर्थतः[१] प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते।

'चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः' ।

(म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्ध्यते । व्रत-मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ॥ ५५-५६ ॥

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रस-क्तावाह—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम् ।

इति । 'त्रिसन्ध्यमवगाहनम्'(६.९)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत् स्त्रीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि* । कृच्छ्र-चान्द्रा-यणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः । न पुरुषा इव विजने देशे ॥ ५७ ॥

नियमान्तरमाह—

गृहेषु सततं[२] तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥

इति । प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न बहिर्गच्छेत् ॥ ५८ ॥

---

* यथा विजने देशे ऽधिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-मित्याशयः ।

---

१. H. reads इत्यर्थप्रसक्तं for अर्थतः प्रसक्तं. २. K. L. and M. read निरतं for सततं.

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति–

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
स[1] याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥
विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ।
क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि[2] वै नरः ॥६०॥

इति । मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्रमिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु क्लीबत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ॥ ५९–६० ॥

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति–

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत्[3] ॥६१॥

इति । यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः तस्मादप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाश्य तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये[4] स्त्री-बालादिषु कोपरहितो भवेत् ॥ ६१ ॥

---

१. This line does not appear in M.—
स यात्ति नरकं घारं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥.

२. K. and L. read -जन्मनि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ४. II. reads -अपवृत्तये for -अनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतेर्मन्थने[1]
रोधोद्बन्धन-ताडनाद्यनुचितं[2] यत् स्यात् गवां पीडनम्।
कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः
तद्व्याख्यामकरोत् कृती शुभधियां[3] भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. C. E. F. G. and J. read -स्मृतेर्मन्थने and I. -स्मृतौ मन्थके for -स्मृतेर्मन्थने. २. I. reads रोधो बन्धनं-ताडनादि- for रोधोद्बन्धन-ताडनादि-. ३. I. reads शुभधिया for शुभधियां.

पराशरसंहिता।

अथ दशमोऽध्यायः[1]।

अष्टम-नवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य[2] सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि। अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य[3] प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते। तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम्[4]।
अगम्यागमने चैव शुद्धै[5] चान्द्रायणं चरेत्॥१॥

इति। चतुर्षु वर्णेष्वनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहुत्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम्। प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते[6] विनाश्यते यया प्रायश्चित्त्या सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः। तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्धितत्वम्।

'ऋतौ भार्यामुपेयात्'।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभार्या। तदितरा सर्वाऽपि योषिद-

---

१. In I. the tenth Adhyaya begins—

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पाइपद्मं महात्मनः।
यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम्॥१॥.

२. B. and D. omit गोवधस्य and C. and F. the following—

'गोवधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि
प्रपञ्चितानि। अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य'।

and reads प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read -गमनस्योपपातकस्य for -गमनरूपोपपातकस्य and insert प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः।,

C. and F. substitute सतां for हितां. ५. Except A. G. and I. all read शुद्धौ for शुद्धै; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for अगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निवार्यते.—

गम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ॥ १ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह—

एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं[1] कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष[2] चान्द्रायणो विधिः[3] ॥२॥

इति । द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः । कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्यात् यवमध्यत्वम् । यथा[4] पिपीलिकानां शिरः-पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं तथा यस्य च[5] चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासह्रासः तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि—कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुञ्जीत । ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या[6] पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः ।
तदिदं[7] वसिष्ठोऽप्याह—

१. M. reads पिण्डं for ग्रासं. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अथ for यथा. ५. I. omits च. ६. H. reads -ग्रासं जग्ध्वा, but has -ग्रासवृद्ध्या as a marginal reading. ७. A. reads तमिमं for तदिदं and inserts स्पष्टम् after अप्याह.

'मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश।
ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्॥
तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम्।
ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्'॥
(व. स्मृ. २३. ४४-४५)

इति। चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम्। तदाह मनुः—

'एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणंव्रतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २१६)

इति। वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—

'अथातश्चान्द्रायणम्। (१) तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे। (२) वपनव्रतं चरेत्। (३) श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्। (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवो नव इति चैताभिस्तर्पणम्। (५) आज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणम्। (६) उपस्थानं चन्द्रमसः। (७) यद्देवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयात्। (८) देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः। (९) ॐभूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यं यशःश्रीःकविर्बिडौजोजःपुरुषो धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम्। (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा नमः स्वाहेति वा। (११) सर्वग्रासप्रमाणमास्यावि-

१. The text reads:—
'एवं हि शुक्लपक्षादौ मासमेकं तु भक्षयेत्'।.

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुर्गिबडौजोजः and the text श्रीरूपं गिरौजस्तेजः for श्रीः कविर्बिडौजोजः. ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-.

कारेण । (१२) चरुर्भैक्ष-सक्तुकण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हवींष्योत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । (१३) द्वादशैतानि । (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । (१५) अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वं पक्षम् । (१६) विपरीतमेकेषाम् । (१७) एष चान्द्रायणो मासः'।(१८)

(गौ. स्मृ. २८. १–१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्य-पक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्पष्टमाह—

'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥

(म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह—

'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिका-मध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् । पञ्चदशग्रासं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' ।

इति । यमोऽपि—

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा—

'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केश-श्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृण्हीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसं च लवणं शुक्तानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads चतुर- for चरुः. २. The text omits द्वादशैतानि. ३. I. reads -मासान् for -मासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and J. read ब्राह्मणस्तु for ब्राह्मणः सु-. ६. I. reads यथाविधि ततः for प्रयतो विधिवत्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्लवासांसि वर्जयेत् and others read शुक्तानि परिवर्जयेत्.

स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः।
पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलाम् ॥
यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः।
शाणी वल्कलचीरीं वा मार्गं वा वास उच्यते ॥
सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मौनधृतव्रतः।
स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ॥

गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणतं उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं कृत्वा महाव्याहृतिभिराज्याहुतीर्जुहुयात्। व्रतपतये ऋतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत।

एतानेवमर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा।
ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वाः पृथक् पृथक्।
ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमाह्निकं जपेत्।
इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत्।
वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत्।
चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयाँवकैः ॥

---

१. C. F. and H. read समन्ततः for च संयमः and for the same E reads ससन्ततः. २. C. and F. read शुची मौञ्जी च and I. शुचि चर्म च for शुचिर्मौञ्जीं च. ३. I. reads शाण-वल्कल-चीरे for शाणी वल्कलचीरीं. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read आज्याहुतिं and H. and J. आज्यभागं for आज्याहुतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वाः. ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्क्रीय यावकैः for निष्क्रान्तयावकैः.

पायसं शाकमन्नं वा भैक्ष्यं वा वाग्यतश्चरेत् ।
आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥
असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।
तथैवान्यतमालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥
यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युतैः ।
हसन्न तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत न समानां परं व्रजेत् ।
तद्विधेषु चरेद्भैक्ष्यं नियतेषु द्विजातिषु ॥
अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठ्यते ।
प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ॥
आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्दैवर्षि-पितृपूजनम् ॥
शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ॥
आहारार्थं द्विजे दत्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ।
अङ्गुल्यग्रे स्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः ।
न निन्देन्न प्रशंसेत स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥

---

१. I. reads अन्यतरालाभे for अन्यतमालाभे. २. C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्. ३. I. reads पर्णे स्वयं च्युते for पर्णैः स्वयं च्युतैः. ४. C. E. F. and G. read हसन्न तु निरीक्षेत and H. हस्तं न तु निरीक्षेत for हसन् न तु निरीक्षेत. ५. I. reads अङ्गुल्यग्रस्थितं for अङ्गुल्यग्रे स्थितं. ६. H. reads स्वादु स्वादु for स्वाद्वस्वादु.

प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
ह्रासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ॥
अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
ग्रासान् वर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥
एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले, कृष्णे च ह्रासयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्त्तितम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २६–६४)

इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषिचान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह—

'त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यन्दिने रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम्' ॥

(य. स्मृ ६. २१–२३)

---

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरौ for रवौ. ३. B. and D. read -किल्बिष- for -कल्मष-

इति। विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह—

'अथ चान्द्रायणम्। (१) ग्रासानास्याविकारमश्नीयात्। (२) तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत्। हानौ च ह्रासयेत्। अमावास्यायां च नाश्नीयात्। एष चान्द्रायणो यवमध्यः। (३) पिपीलिकामध्यो वा। (४) यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलिकामध्यः। (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः। (६) अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः। (७) सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः। (८) यथा कथञ्चित् षष्ट्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः'। (९)

(वि. स्मृ. ४७. १–९)

इति ॥ १ ॥

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह—

कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै परिकल्पयेत्।
अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥ २ ॥

---

१. B. and D. omit this śutra. २. C. E. F. and G. read ग्रासान्विकारमश्नीयात्, the text ग्रासानविकारानश्नीयात् and H. ग्रासाद्न्नविकारमश्नीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिदिनम् for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं ग्रासमश्नीयात् for प्रतिदिनमश्नीयात्. ५. I. inserts ग्रासान् समश्नीयात् after चतुरश्चतुरः, B. and D. do not repeat चतुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. read पिण्डानां तिस्रोऽशीतिर्य अश्नीयात् for षष्ट्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for यः and reads स सोम्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following ślôka:—

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्।
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read -जातदोषेण and M. -भावदुष्टस्य for -भावदोषेण.

इति । उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन ज्ञातो यो दोषो व्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविशेषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासानश्नतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं[1] यम आह—

'यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्' ॥
(य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३ ॥

व्रतचरणानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

इति । संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चितानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा ह्यभिगच्छति[2] यो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा[3] विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥

१. B. C. D. and G. read फलं द्विविधं for फलद्वैविध्यं. २. Except A. and M. all read अनुगच्छति for ह्यभिगच्छति. ३. M. reads उपवासी स्यात् for उपवासित्वा.

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥६॥

इति । ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता चण्डाली । आरूढपतिताज्जाता च सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधं चण्डालत्वं यम आह—

'आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः ।
चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते' ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

इति । एतत् त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । क्षत्तोग्रयोर्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः—

'क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः' ।

(म. स्मृ. १०. १९)

इति । द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रिय-वैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थक्विबन्तात् शब्दनिष्पत्तेः ॥ ५—६ ॥

---

१. M. reads -त्रयम् for -द्वयम्. २. M. reads for this line—
'गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ।
विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम्' ॥,
Also the following line appears in M. before गायत्रीं च जपेत् &c.—
ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।.
३. H. substitutes वा for च; while B. and D. omit सगोत्राज्जाता वा. ४. H. reads क्षत्तायामुग्राज्जाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उग्रात्तु जातः क्षत्तायां and B. and D. उग्रात्तु जातः क्षत्तायां. The text substitutes कीर्त्यते for कीर्त्तितः.

क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह—

क्षत्रियो वाऽथ[1] वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् दद्याद्गोमिथुनद्वयम्[2] ॥ ७[3] ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शूद्रस्य स्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत्[4] ॥ ८ ॥

इति । ननु—स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह[5] सुमन्तुः—

'मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो[6]-चण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्' ।

इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

'पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा' ॥

---

१. K. and L. read ऽपि वा for यदि. २. M. reads गोमिथुनं तथा for गोमिथुनद्वयम्. ३. M. omits वा. ४. M. reads दद्याद्गोमिथुनं तथा for चतुर्गोमिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute ददत् and K. and L. चरेत् for ददेत्. ५. B. and D. omit.—

प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

' मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनीभागिनेयी-गो-चण्डालीनामभिगमने,

and substitute नग्नकृच्छ्रम् for तप्तकृच्छ्रम्. ६. C. E. F. and H. add तत् before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति। तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम्। शक्तस्य तु मासोपवासः। गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः। यदपि शङ्खेनोक्तम्—

'अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति।
तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा॥
कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते।
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन च'[3]॥
(शं. स्मृ. १७. १९-२०)

इति। एतन्मूलवचनेन समानविषयम्। यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह—

'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम्।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्'॥
(य. स्मृ. ६. ७)

इति। एतच्चोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये। यत्तु गौतमेनोक्तम्—

'अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः। (३८)
अमत्या द्वादशरात्रम्'। (३९)
(गौ. स्मृ. २४. ३८–३९)

---

१. B. D. E. G. H. and J. read मूलवचनस्य for मूलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मूलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च.
३. H. omits this Ślôka.
'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम्।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्'॥.
४. I. reads कृच्छ्राब्दम्.

इति तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

'अन्त्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।
पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिराऽब्रवीत्' ॥

(अं. स्मृ. ५. १९)

इति तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम्—

'द्वादशरात्रमब्भक्षो यो द्वादशरात्रमुपवसेत् । (३८)
अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डालीव्यवायो व्याख्यातः' । (४१)

(व. स्मृ. २३. ३८–४१)

इति एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् । यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

'यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैः' ॥

(सं. स्मृ. १४९)

इति । प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि प्राजापत्यानुपूर्वकाणि । एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

१. B. and D. read प्रोक्ततप्तकृच्छ्र- for सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्र-; while C. and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मजानां for अन्त्यजानां. ३. B. D. and G. omit द्वादशरात्रमब्भक्षो. ४. G. reads विमुच्येत for विशुद्ध्येत. ५. C. F, and G. read प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्राणि for प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यच्च and G. तच्च for यदपि.

'यत्[1] करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्[2] द्विजः ।
तद्[3] भैक्षभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति'॥
(म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—

'चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढा च[4] समगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः' ॥

इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

'रेतःसिक्तः स्वयोन्यासु[5] कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः'[6]॥
(म. स्मृ. ११. ५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

'सखिभार्या-कुमारीषु स्वयोनिष्व[7]न्त्यजासु च ।
सगोत्रासु[8] सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

---

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनाद्. ३. Except A. and the text all read स for तद्. ४. I. reads या च सगोत्रेण for च समगोत्रेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यासु. The commentators Râghavânanda and Râmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतल्पं सदा विदुः for गुरुतल्पसमं स्मृतम्, ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनिषु. ८. H. reads स्वगोत्रासु for सगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्-
' गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' ॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्-
'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम्[1]। यच्च मनुनोक्तम्[2]–

'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम्। यच्च यमेनोक्तम्–

'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते'॥
(य. स्मृ. ९. ४१)

इति एतच्च संवत्सराभ्यासविषयम्॥ ८॥

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते।

यद्यप्येतन्नोपपातकम्। तस्यातिपातकेषु पाठात्। तथाप्यगम्यागमनावान्तरभेदवदत्राभिधानम्[3]। तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने[4] प्रायश्चित्तमाह–

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा[5]।
एतास्तु[6] मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत्॥९॥
चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्नच्छेदेन शुद्ध्यति॥

इति। मातरं जननीम्। इतरासां मातॄणां–

'पितृदारान् समारुह्य'।
(य. स्मृ. १०.२१)

---

१. H. and J. read प्रज्ञाभ्यास- for पक्षाभ्यास- and for the same G. reads प्रज्ञानाभ्यास-. २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुना, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -भेदप्रसङ्गात् for -भेदवत्. ४. J. omits मात्रादि-. ५. M. reads गच्छेत भगिनीं पुत्रिकां for गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां. ६. B. D. and J. read एतासु for एतास्तु and M. reads त्रीन् कृच्छ्रान् for त्रीणि कृच्छ्राणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात्। भगिन्येकोदरा। तस्या एव मुख्यत्वात्। तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना। तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि। प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्नच्छेदस्तृतीयम्। एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम्। मैथुनं चाष्टविधम्—

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च॥[1]
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्'॥
(ब्र. वै. पु. २. १९. २६–२७)

इति स्मरणात्। तत्राद्यं व्रतमल्पत्वात् अप्रवर्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम्। द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तकसंकल्पाध्यवसायविषयम्। तृतीयं त्वतिमहत्त्वात्[2] क्रियानिर्वृतिविषयम्। ननु—मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदम्। तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत्। मैवम्[3]। मदान्धकारादौ[4] मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। यद्वा मातेयमिति ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। न च—मातरि भगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमयुक्तमिति[5] वाच्यम्।

---

१ H. reads -निवृत्तिः and I. -निष्पत्तिः for -निर्वृतिः. २. All, except A. and I. read -महत् for -महत्त्वात्; while I. substitutes क्रियानिष्पत्ति- for क्रियानिर्वृति-. ३. B. and D. substitute नैवम् for मैवम्; while C. E. F. G. H. and J. omit मैवम्. ४. J. reads महान्ध- for मदान्ध-; while C. E. F. G. and H. omit मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात्। यद्वा. ५. I. substitutes उक्तम् for अयुक्तम्.

भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात्। शिश्नच्छेदोत्तरकालकर्त्तव्यं मनुराह—

'स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०४)

इति। उशना अपि—

'खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्नमुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय व्रजेदा निपातात् पूतो भवतीति'।
(उ. स्मृ. १. १९)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—

क्षुरेण शिश्न-वृषणावुत्कृत्यादायावेक्षमाणो व्रजेत्'।

इति। एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्ध्यते तत्रैवामरणान्तं तिष्ठेत्। तदाह वसिष्ठः—

'सवृषणं शिश्नमुत्कृत्यांजलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत्। यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयम्'।
(व. स्मृ. २०. १३)

इति। अज्ञानकृताभ्यासा-ऽज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि। पूर्वोक्तादधिकक्लेशोत्पादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ आह—

"निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयन् पूतो भवतीति विज्ञायते'।
(व. स्मृ. २०. १४)

१. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूतो भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आदाय. ४. The text reads उद्धृत्य for उत्कृत्य. ५. B. C. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलयात् and I. आ प्राणविमोकात् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for -अभ्यासा-. ७. For this Sûtra the text reads :—

'निष्कालको वा घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वजेन्मरणात्'।

इति । के शिरस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः । निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

ननु—अस्य वधस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिक[2]क्लेशप्रदस्य वधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति चेत् । नैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिर-क्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यत्तु शिश्नच्छेदादेवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः—

'गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते[3] स्वप्यादयोमये[4] ।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य[5] मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥
स्वयं[6] वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०३–१०४)

---

१. In this Samāsa I. has made several mistakes. २. H. reads -ऽप्यधिक- for -ऽभ्यधिक-. ३ B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुरुतल्पगो ऽभिभाष्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तप्ते स्वप्यादयोमये, B. and D. read तल्पे सुस्वार्द्रगोमये and G. तप्ते सुस्वार्द्रगोमये. ५. The text reads स्वाश्लिष्येत for वाऽऽश्लिष्य. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

'स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः' ॥
(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

इति । यमोऽपि—

'गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥'
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति' ।
(य. स्मृ. ५। ४३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'तप्तेऽयः शयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम्' ॥.

इति । यमोऽपि–

'गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति'।
(य. स्मृ. ९. ४३–४४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि–

'तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता [1]स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम्' ॥
(या. स्मृ. ३. २५९)

इति । अङ्गिरा अपि–

'गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।
[2]उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥
मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ।
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥
[3]ख्यापयन् गुरुतल्पी वा तप्ते चैवायसे स्वपेत् ।
समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्ष्णायसीं नरः'॥
(अं. स्मृ. ३. ३७–३९)

इति ।

'तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत । सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत् । लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजिह्मा शरीरनिपातनात् । मृतः शुद्ध्यति' ।

---

१. C. F. G. H. and J. read शयेत् for स्वपेत्. २. I. omits this line :—
उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥.
३. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show that this and the next one line are from some author other than Angirâ.

इति । बौधायनोऽपि—

> 'गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत । (१३) ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्यात् । (१४) लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यतरेण[१] गच्छेदा निपातात्' ।
>
> (बौ. स्मृ. २. १. १३. १६)

इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहशयनम् । स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ॥ ९ ॥

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्भगिनीगमनेऽप्यतिदिशति—

मातृष्वसृगमे[२] चैवमात्ममेढ्रनिकर्त्तनम् ॥ १० ॥

इति । एवमिति सामान्यातिदेशान्[३]मानसे क्रीडादौ वसिष्ठोक्तं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेढ्रनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च— जननी-तद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन तु 'अज्ञानेन'—इति विशेषणादेतस्य[४] वचनस्य कामकृतविषयत्वमवगम्यते ॥ १० ॥

---

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—

मातृष्वसृगमे चैव आत्मभेदनिवर्त्तनम् ।;

while K. and L. read -निकृन्तनम् for -निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and J. read साम्यातिदेशात्, I. substitutes यथोक्तं for वसिष्ठोक्तं. ४. C. and F. read आकृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति । गवोर्धेनु-वृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनम् । दशसङ्ख्याकं गोमिथुनं दशगोमिथुनम् । विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु—याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम्—

'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः'।
(या. स्मृ. ३. २३२–२३३)

इति । बाढम् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितम् । चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य हारीत आह—

'पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ-मातृष्वसृ-पितृष्वसृगमने कन्या-सगोत्रा-स्वस्त्रीयागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्'।
(हा. स्मृ. २३. ११.)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

'एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृगमने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्' ।

---

१. M. reads अज्ञानात्तां तु for अज्ञानेन तु. २. K. and L. read -त्रयम् for -द्वयम्. ३. I. reads व्रतमिति निर्दिष्टम् for व्रतमतिदिष्टम्. ४. H. omits -स्वस्त्रीया-, we think it better to omit either -स्वस्त्रीया- or भागिनेय as both the words convey the same sense.

इति । बृहद्यमो ऽपि–

'चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।
माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥
मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्'॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि–

'पितृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्मातृष्वसा तथा ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्'॥

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं विंशतिगावश्चाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमनविषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्–

'पितृव्य-भ्रातृभार्यां च भगिनीं मातुरेव च ।
श्वश्रूमारुह्य धात्रीं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥

इति यदपि संवर्त्तेनाभिहितम्–

'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥
(सं. स्मृ. १६९)

---

१. I. reads -मनुः for -यमः. २. B. and D. substitute मत्तां for धात्रीं and for the same G. reads मातां. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this line and the following quotation :—

इति यदपि संवर्त्तेनाभिहितम्—
'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥
(सं. स्मृ. १६९)

इति ।.

४. The text reads मातुलसुतां for मातुराप्तां च. ५. The text reads एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा for एता गत्वा स्त्रियो मोहात्.

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात्प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां तु[1] भ्रातृजाम्।
गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १३ ॥
मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्[2] शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥१४॥

इति। पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या असवर्णाश्च। मातुराप्ता मातुः प्रियसखी। भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता। गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे। तथा च मनुः—

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥
(म. स्मृ. २. १४२)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'स गुरुर्यः क्रियाः[3] कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति'।
(या. स्मृ. १. ३४)

इति। पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः। तच्च मनुनैवोक्तम्—

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा[4]' ॥
(म. स्मृ. २. १४९)

---

१. G. and M. read च for तु. २. M. reads दत्वा for दद्यात्. ३. I. reads क्रियां for क्रियाः. ४. Except A. I. and the text all substitute तथौ for तथा.

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरून् सर्वान् संगृह्य दर्शयति—

'गुरवो मातृ-पितृ-पत्याचार्या विद्यादातृ-ज्येष्ठ-
भ्रातृ-ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च' ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते' ॥

इति । विष्णुस्मृतावपि—

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । (१)
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन' ॥ (२)
(वि. स्मृ. ३४. १–२)

इति । यत्तु शङ्खेन—

'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१)
एककालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते । (२)

---

१. B. and D. omit विष्णुस्मृतावपि and the first Sûtra of the next quotation :—
'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।.
२. I. reads -शयी for -शायी and C. F. H. and J. substitute जलाधारी for जटाधारी. ३. The text reads एकं. कालं for एककालं; while all, except A. read समश्नन्वै and the text समस्थानो for समश्नानो.

रुक्मस्तेयी सुरापश्च[1] ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे[2]'॥ (३)
(शं. स्मृ. १७. १-३)

इति तत् सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम्। यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

'पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः।
भगिनीं मातुराप्तां[3] वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्'।
(सं. स्मृ. १५९)

इति तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम्। यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'प्राजापत्यं[4] चरेत् कृच्छ्रं समा वा[5] गुरुतल्पगः।
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्'॥
(या. स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम्। यदा[6] तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिक[7]-चान्द्रायणं द्रष्टव्यम्। यच्च व्याघ्रेणोक्तम्—

---

१. The text reads सुरापायी for सुरापश्च. २. The text reads च ये for स्त्विमे. ३. The text reads मातुलसुतां for मातुराप्तां वा. ४. Except H. and the text all read प्राजापत्यं for प्रायश्चित्तं. ५. G. substitutes समं वा and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यच्च व्याघ्रेणापि—

यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम्।
अबुद्धिपूर्वं गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्॥

तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम्। इति। यत् पुनस्तेनैवोक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं त्रैमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम्। यच्च व्याघ्रेणोक्तम्.

७. B. C. D. E. F. H. and J. omit-त्रैमासिक-.

'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्र क्षत्त्रियागमने गुरोः' ॥

इति तत्र बुद्धिपूर्वे सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकृच्छ्रः । तया प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः । स्वेनैव प्रोत्साहितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः—

'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः' ॥

इति । अबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातूकर्ण्यः—

'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्ध्येज्जीवन् मृतश्च सः' ॥

इति । वैश्यायां बुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्व आह—

'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः ।
भार्यां वैश्यां सकृद् गत्वा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विजः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तया प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाक्षिः—

'गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्यति किल्बिषात्' ॥

१. G. and H. read शुद्ध्येत स for शुद्ध्यति.

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं तदेव बहुशोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह—

'पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।
वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः' ॥
(म. स्मृ. ३. ४०)

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । तया प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह हारीतः—

'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।
स षडब्दं ब्रह्मचर्यं सञ्चरद् यावदायुषम्' ॥
(हा. स्मृ. २१. २९)

इति । शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जाबालिराह—

'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । तयैव प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् । तथाऽऽहोपमन्युः—

'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः' ॥

---

१. G. reads न दाश्नीयात् for तु नाश्नीयात्. २. Except A. and I. all read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्याचरणम्. ३. All, except A. and J. read चरेत्तावद्यावदायुष्यसकृद्यः for ब्रह्मचर्यं संचरेद्यावदायुषम्. H. also reads the same, but it has the correct reading in the margin. ४. I reads अदुष्टात्मा for स दुष्टात्मा; while except A. and I. all read द्वादशं for द्वादशीः.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा आह—

'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।
गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये' ॥
(म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याघ्रः—[१]

'जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।
साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च' ॥

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

'माता मातृष्वसा[२] श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्य-सखि-शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।
दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।
आसामन्यतमां[३] गत्वा गुरुतल्पग उच्यते' ॥
(ना. स्मृ. १२. ७३–७५)

इति तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्—

---

१. H. reads नास्ति व्याघ्रवचनात् for नास्तीत्याह व्याघ्रः. २. I. reads मातृष्वसा च श्वश्रूश्च for माता मातृष्वसा श्वश्रूः. ३. B. and D. read आप्ताह for आसाम्.

'सखि-सयोनि-सगोत्र-शिष्यभार्यासु
स्नुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्' ।
(व. स्मृ. १. २३)

इति यच्च मनुनोक्तम्—
'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' ॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति यदपि व्याघ्रेण—
'आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।
आचार्यस्य च राज्ञश्च[२] भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥
नप्त्रीं[३] पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत्' ॥

इति संवर्त्तेनापि—
'पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे[४] तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्[५]' ॥
(सं. स्मृ. १५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—
'पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

---

१ This Sûtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sûtra I. reads the following śloka :—

'सखी-स्वयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्या-स्नुषासु च ।
कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः' ॥

२. B. D. and H. read गोप्तुः for राज्ञः. ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धात्रीं for नप्त्रीं. ४. G. reads भ्रातृस्त्रीगमे and I. भ्रातृस्त्रीगमने for भ्रातृभार्यागमे. ५. The text reads तस्यान्या निष्कृतिर्न च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ।
(या. स्मृ. ३. २३२–२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्व्यवस्थापनीयानि। यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि तानि सम्बन्धकनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तत्र सम्बन्धकनीयस्त्वं[2] सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः ।
तद्भागिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च[3]
भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा स-
ङ्करकारणानि कृत्वा ऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति'।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्तात्पत्वं सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य संवर्त आह—

'गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं[4] पितुरेव च ।
तस्या दुहितरं चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥(१९६)
सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छेन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति॥(१९७)
सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रूं चैव हि मानवः ।

*एतान्येव सूत्राण्याचारकाण्डे ऽन्यथा पठितानि (अ.२, पृ. ६४) द्रष्टव्यानि।

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्त्वम् for सम्बन्धकनीयस्त्वम्। The former seems to be incorrect. २. Here also all except A. and I. read-गरीयस्त्वं for-कनीयस्त्वं. ३. B. and D. read भगिन्यश्च भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः and E. G. and J. भगिन्यश्च जननीसपत्न्यश्च भगिन्यः. ४. Except A. and the text all read स्वसुतां for स्वसारं. ५. The text reads.—

मातुलानीं सनाभिं च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।.

६. The text reads एता गत्वा for गच्छेन्नेताः. ७. For this slôka the text reads :—

सखिभार्यां कुमारीं च श्वश्रूं [illegible] तथा ।
स कुर्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं [illegible] पयस्विनीम् ॥.

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥ (१६२)
कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्' ।(१६१)
(सं. स्मृ. १५६–१६२)

इति । सुमन्तुरपि—

'मातृपितृ[1]ष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो-च-
ण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रत्रयं सान्तपनं च' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्यां गत्वा तु कामतः ।
सान्तपनं [2]प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥
गुरोर्दुहितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
मातुलस्य† सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्त्रियां तथा ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

* इयं च गुरोर्दुहिता परेण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां गमने दोषः । नतु स्वभार्यात्वं प्राप्तायाः । गुरुणा दीयमानाया गुरुकन्याया अपि विवाह्यत्वस्यान्यत्राभिधानात् ।

† मातुलसुतापि स्वविवाहिता चेन्न दोषः । यद्यपि मातुलकन्यापरिणयनं कैश्चिन्निषिद्धं तथापि दाक्षिणात्यानां तन्न दोषावहमिति श्रुतिस्मृत्यनुज्ञातत्वेन बहुभिः प्राचीनैर्निरूपितमित्यलं पल्लवितेन ।

१. B. D. and H. read मातृष्वसृसुता-भगिनी- for मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी. २ H. omits the following :—

* * * प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा * * * * * ।.

and J. reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. I. reads मातुलस्य स्त्रियं for मातुश्च स्वस्त्रियां.

मातुश्च स्वस्रियस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
दौहित्रीं पुत्त्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
आचार्यस्य पराकं तु बौधायनवचो यथा ॥
सम्बन्धिनः* स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ।
सखिभार्यां समारुह्य ज्ञाति-स्वजनयोषितम् ॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं ततः पुनः[1] ।
कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव† व्रतमाचरेत्' ।

इति । अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरव-लाघवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वा ऽबुद्धिपूर्वा ऽभ्यासाऽनभ्यासादिविषयत्वं योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्यासप्रोक्तं[2] द्रष्टव्यम्—

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥
अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्व्रती ।
अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

* सम्बन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवन्तः ।

† 'तदेव' यत्तस्याः पतिताया उक्तं प्रायश्चित्तं तदेवाचरेदिति भावः ।

१. B. D. E. G. H. and J. read पादं कुर्यात् for पादकृच्छ्रं; while C. and F. substitute परम् for पुनः. २. I. reads व्यासोक्तं for व्यासप्रोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च[1]' ॥

इति । कण्वोऽपि—

'शूद्रदारान् गतो[2] विप्रो ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च[3] ब्राह्मणव्रतम्' ॥

इति । यदि च ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निविष्टं[4] तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्—

'विप्रेण वै निविष्टाश्चेच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः[5] ।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्' ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्वपि द्रष्टव्यः[6] । ब्राह्मणभार्यां शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

*'ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं[7] ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः'[8]।
(व. स्मृ. २१. १६)

---

* अप्रेक्षापूर्वं अज्ञानतः । क्वचित् 'निवृत्तधर्मकर्मणोतिकृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः' इति दृश्यते । परमिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति ।

'एतद्व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च' ॥

इति व्याघ्रवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्चित्ताभिधानात् ।

---

१. I. reads अधमेषु च for अर्धमेव च. २. I. reads शूद्रदारगतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्दिष्टं for निविष्टं. ५. I. reads-णैवातिदिष्टाः for-ण वै निविष्टाः . ६. I. reads द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्यः . ७. A. reads अपेक्षापूर्वं for अप्रेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः.

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वे तु द्विगुणम् ।

'अर्धमेव प्रमादतः' ।

(व्याघ्रवचनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?–

'विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।
तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे' ॥

(प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह—

'वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि श्रोत्रियदारके' ।

(य. स्मृ. ९. ११)

इति । प्रातिलोम्येन परदारगमने संवर्त्त आह–

'कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति' ॥

(सं. स्मृ. १६६-६७)

---

१. I. omits तु. २. The text reads :—

'कथंचित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ।
गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥
ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम्' ॥.

३. C. and F. omit this and the next one line :—

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।.

इति। एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम्। इतरविषये वधस्मरणात्। तथा च वसिष्ठः—

'शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा* शूद्रमग्नौ प्रास्येत्। (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य[२] नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्। (२) पूता भवतीति विज्ञायते। (३) वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत्। (४) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्। (५) पूता भवतीति विज्ञायते। (६) राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्। (७) ब्राह्म-

* वीरणैः उशीराङ्कुरैः शूद्रं वेष्टयित्वाग्नौ प्रास्येत्। महापथं राजमार्गं अनुसंव्राजयेत् भ्रामयेदित्यर्थः। इदं च मत्या गच्छतो दण्डरूपं प्रायश्चित्तम्। अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः।
पूर्णमेतद्व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा'॥

इति। 'एतत्' पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकम्। एवमेव क्षत्रियादीनां मत्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां वसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तम्। अमत्या तु इदमुक्तमेव द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम्।

'पादहान्याऽन्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम्।
प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात्'॥

इति वृद्धप्रचेतसोक्तेः।

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while B. C. D. and F. substitute तु for चेत्. २. The text reads समभ्यज्य for अभ्यज्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

ण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्[1] । (८) पूता भवतीति विज्ञायते । (९) एवं वैश्यो राजन्यायाम् । (१०) शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः' । (११)

(व. स्मृ. २१. १–११)

इति । स्वैरिणीगमने शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'स्वैरिण्यां* वृषल्यां चावकीर्णः सचैलं स्नात्वा[2] उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय[3] । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्' ।

इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'ब्राह्मणो बन्धकीं† गत्वा किञ्चिद्दद्यात् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥

---

* पतिं हित्वा याऽन्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं स्वैरिणीति संज्ञा समनन्तरस्मृत्यन्तरवचनेन ।

† 'बन्ध् बन्धने' इत्यस्माद्धातोर्बध्नाति मनोऽत्रेति बन्धकी । या पतिं त्यक्त्वाऽन्यान् पञ्च तदधिकान्वा पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्ययमत्र विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयबन्धकीगमने ब्राह्मणः किंचित् सुवर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-शूद्रजातीयबन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमुदकुम्भश्च क्रमेण देयः । इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् । न क्षत्रियादीनाम् ।

---

१. The text substitutes श्वेतखरम् for रक्तखरम्. २. II. reads सचैलस्नात and I. सचैलंस्नान for सचैलं स्नात्. ३. I. reads दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां for दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां and -कालाहारी for -कालाहारो.

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम् ' ॥

इति । बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्' ।
(य. स्मृ. ५. ३७)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तदाहोशनाः—

'गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्द्विगुणं चरेत्' ।
(उ. स्मृ. १. ३७)

इति । शूद्र्यां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—

'वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि
चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत ' ।

इति । गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्—

' शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः' ॥

इति । पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह—

'पुल्कसीगमनं* कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥

---

* अत्रापि कामतः कृच्छ्रचान्द्रायणम् । अकामतः चान्द्रायणमिति हरदत्तादयो बहवः ।

'कामतः कृतपापस्य अकामे हीनकं चरेत् ' ।

इति बृहदङ्गिरसोक्तेः ।

---

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सक्तुं भुञ्जीत for चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत. ३. The text reads तस्य पावनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात्.

'नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्' ॥
(सं. स्मृ. १९०–१९१)

इति । यत्तु बृहत्संवर्त्तः[१]—
'रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥
(बृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपस्तम्बोऽपि[२]—
'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥
(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासविषयम् । यच्च[३] शातातपेन–
'कैवर्त्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति' ॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तत्रैतःसेकात्

---

१. Except A. and I. all read संवर्तेनोक्तम् for बृहत्संवर्तः ; while B. and D. omit यत्तु बृहत्संवर्तः and next line :—
रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।.

२. B. and D. omit this line and the following question :—
इति । आपस्तम्बोऽपि—
'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेत् चान्द्रायणद्वयम्' ॥.

३. All, except A. and I. substitute एतच्च for यच्च; while H. reads शातातपेऽपि.

प्राङ्निवृत्तिविषयम्। *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—

'कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा।
ज्ञानात् कृच्छ्रोऽब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्'[1] ॥
(य. स्मृ. ६. १२)

इति। जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत्।
राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वैश्यागर्भे[2] त्र्यहाधिकम् ॥
शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम्।
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' ॥

इति। विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

' विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम्।
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ' ॥

इति। मुखमैथुने तूशनसोक्तम्—

'यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यति। (३१) प्राजापत्येन शुद्ध्यति'। (३२)
(उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति। रजस्वलागमने संवर्त्त आह—

'रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो[3] विशोधकः' ॥
(सं. स्मृ. १६३)

---

* कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः। तज्जातीयां कापालिकीम्। कापालिकास्तावत् सुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः। अत एव तेषामन्नं निन्द्यत्वेनोक्तं यमेन।

---

1. B, D. E. and H. read कृच्छ्रार्धम् for कृच्छ्रोऽब्दम्; while J. reads—
ज्ञानात्कृच्छ्रं समुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्।.

2. B. and D. read विड्गर्भे तु for वैश्यागर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे त्र्यहाधिकम्. 3. The text reads अतिकृच्छ्रं विधीयते for अतिकृच्छ्रो विशोधकः

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात्' ॥
(आप. स्मृ. ९. १३)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

'रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि' ॥

इति । शातातपोऽपि—

'अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-काकस्पर्शने सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । रजस्वलाऽभिगमने चैतदेव' ।
(शा. स्मृ. १. १९–२०)

इति । वसिष्ठोऽपि—

'*रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्णलिङ्गम्' ।
(व. स्मृ. ०.०)

इति । मनुरपि—

'अमानुषीषु †गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १७३)

* अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वस्त्रीविषयकाणीति ध्येयम् । तत्रतत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यामेव गमने कर्तव्यत्वेनोपदिष्टं भवति । परस्त्रियां रजस्वलायां गन्तुः परस्त्रीगमनविषयकं रजस्वलाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

† गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्याम्नानात् 'गोवर्जम्' इत्युक्तम् ।

१. I. reads श्व-पाक- for श्व-काक-. २. I. reads चैव तदेव for चैतदेव.
३. The text reads पुरुषः for गोवर्जम्.

इति। गौतमोऽपि—

'उदक्या गमने त्रिरात्रम्'।

(गौ. स्मृ. २४. ३२)

इति। शङ्ख-लिखितावपि—

'रजस्वला-ऽवधूतादिगमने[1] त्रिरात्रो-
पवासो घृतप्राशनं च कुर्यात्'।

इति। अत्र यानि ह्रास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छाऽन्य-
तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि। पितृष्वसृसुतादिविवाहे
प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः—

'पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां
समानार्षेयीं च[2] विवाह्य चान्द्रायणं
चरेत्। परित्यज्य[3] चैनां बिभृयात्'।

इति। शातातपोऽपि—

'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'॥

(शा. स्मृ. ३. २३)

इति। बौधायनोऽपि—

'सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां[4] बि-
भृयात्। (३७) प्रजातां[5] चेत् कृच्छ्रपादं[6]

---

१. G. reads रजस्वलावधूनां गमने for रजस्वलाऽवधूतादिगमने. २. C. G. and I. omit च. ३. H. reads परित्यज्यैनामन्यां बिभृयात्; while B. and D. read परित्यज्यैनां बिभृयात्. ४. The text reads भ्रातृवत् for मातृवत्. ५. B. D. and G. read प्राजापत्यं चरेत्, C. E. F. and H. प्रज्ञाता चेत् and A. and I. प्रज्ञातां चेत् for प्रजातां चेत्. ६. The text substitutes कृच्छ्राब्द-पादं for कृच्छ्रपादं.

चरित्वा—यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्[1] पुनर-
ग्निश्चक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात्'।
(बौ. स्मृ. २. १. १३७-३८)

इति। ननु—पितृष्वसृसुता-मातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत्। मैवम्। आसुरादिविवाहोढासुतायाः सापिण्ड्यनिवृत्त्या[2] विवाहानङ्गीकारेण[3] प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्। ननु—गुरुतल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि स्मर्यन्ते। तत्राङ्गिराः—

'महाव्रतं *चरेद्वाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा।
गुर्वर्थे[4] वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः'॥
(अं. स्मृ. ६. १३)

इति। सुमन्तुरपि—
'गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनः[5]† शाखां

---

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम्। तच्च—

'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः।
एककालं समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे'॥

इत्यनेनोक्तम्।

† कण्टकिनो वृक्षस्य शाखाम्। त्रिषवणः त्रिकालस्नायी। क्वचित् 'कण्टकिनीं' इति 'त्रिषवणी' इति च पठ्यते।

---

१. I. reads निन्द्राभूत् for मिन्दाभूत्. The former is quite incorrect. २. C. and F. read -विवाहोक्तं तयोरा निवृत्त्या for -विवाहोढासुतायाः सापिण्ड्यानिवृत्त्या and for the same E. and I. read -विवाहोत्पन्नयोः सापिण्ड्यानिवृत्त्या. J. differs from E. and I. in substituting -उत्पन्नायाः for -उत्पन्नयोः. ३. I. reads विवाहाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वर्थे for गुर्वर्थे. ५. C. and F. read कण्टकिनि and E. and I. कण्टकिनीं for कण्टकिनः.

परिव्रज्याधःशायी त्रिषवणो[1] भैक्षाहारः पूतो
भवतीति । अश्वमेधावभृथस्नानेन वा[2]' ।

इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं चोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ॥१२-१३॥

पश्वादिगमनस्य पितृदारादिगमनादर्वाचीनत्वेन[3] तत्राल्पं प्रायश्चित्तमाह —

पशु[4]-वेश्यादिगमने महिष्युष्ट्री-कपीस्तथा[5] ।
खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥१४॥

इति । पशुरश्वादिः[6] । वेशो भृतिः[7] । तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान्न मनुष्यैर्गन्तुं योग्या तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सद्भावात्[8] तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह—

'प्रसूतो यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुङ् नियतेन्द्रियः ।
शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम्[9]' ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्—

'सर्वेषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।
शुनीं चैव द्विजो गत्वा *अतिकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥

* क्वचित् 'जातिकृच्छ्रम्'- इति पठ्यते तथापि नायं कृच्छ्रविशेषः कुत्राप्युक्तः ।

१. B. and D. read त्रिषवणी and I. त्रिषवण-. २. B. D. and I. substitute वा for च. ३. H. substitutes अर्वाचीनत्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र. I. reads अल्पत्वेन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेश्याभि- for पशु-वेश्यादि-. ५. B. D. E. F. H. and J. read महिष्युष्ट्र-कपीः and I. महिष्युष्ट्रीं कपीं for महिष्युष्ट्री-कपीः. ६. B. D. and H substitute खरादिः and G. खर्यादिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजति for भृतिः. ८. B. C. D. E. G. H. and J. substitute संभाव्यत्वात् for सद्भावात्. ९. I. reads एव शुद्ध्यति for एति शुद्धताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने कूष्माण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः—

'अमानुषीषु गोवर्जस्त्रीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः' ।

(गो. स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्वन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह—

*गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददन् ।

इति । शुद्ध्यतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संवर्त आह—

'नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा' ॥

(सं. स्मृ. १६६)

इति । आवृत्तौ जाबालिराह—

'तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।
इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते' ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

'नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।

---

* धरणीधरस्त्विदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धत्वेन पठित्वा सकृद्गमनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

---

१. I. reads गोवर्जं स्त्रीषु गमने for गोवर्जस्त्रीकृते. २. H. reads परदारान् for परदाराद् and for the same C. and F. read परदारां. ३. H. reads खर-गोगमनं for नरो गोगमनं.

इति। तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह—

'-कुर्यात्। (१) परदारगमने गोव्रतम्* ।
(२) गोगमने च। (३) तिर्यग्योनावाकाशे
ऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत्'।

(वि. स्मृ. ५३. १-४)

इति। वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो दद्यात्। गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्'।

इति। यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह—

'सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि च तल्पसमः। (१०) अवकर इत्येके'। (११)

(गौ. स्मृ. २४. १०-११)

इति। गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य यम आह—

'यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः।
मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥

---

* गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम्।

---

१. The text inserts च after परदारगमने. २. The text reads पुंस्ययोनौ for तिर्यग्योनौ. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सखि-सयोनि-सगोत्र-. ५. I. reads गुरुतल्पसमः। अवकीर्ण इत्येके for तल्पसमः। अवकर इत्येके ६. H. reads वाहनावस्थायां for वाहनेऽवस्थाय; while G. reads वाहने वयःस्थास्त्रियं. ७. G. reads तच्च for तत्र.

त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।
गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥
(य. स्मृ. ९. ३-४)

इति । मनुरपि—

'मैथुनं तु समासेव्य[1] पुंसि *योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्' ॥
(म. स्मृ. ११. १७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् प्राजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम् । सकृद्गमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१५॥

इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ॥ १५ ॥

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्तव्यमाह—

डामरे[2] समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।
बन्दिग्राहे भयार्त्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१६॥

---

* 'पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि'–इति सर्वज्ञनारायणः । 'यत्र देशे क्वापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां + + मैथुनं च सेवित्वा'–इति कुल्लुकभट्टः । 'पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु'–इति राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्येत्यर्थः'–इति नन्दनः ।

---

१. Except A. and the text all read समारोप्य for समासेव्य. २. H. I. K. and L. read अमरे and C. and F. डमरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for वा.

इति । डामरः[1] परसैन्यकृतोपद्रवादिः[2] । समरः सेनयोर्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अशनाभावः । जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । बन्दिग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः* । भयार्त्तिश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत । किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चिच्चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह—

चण्डालैः† सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश[3] वरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १७ ॥
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण[4] निष्क्रमेत् ॥ १८ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १९ ॥
शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा[5] कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यं च क्वाथयित्वा पिबेज्जलम् ॥ २० ॥

---

* युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपहृत्य बलात् दासीकरणं बन्दिग्राहः। कारागारनिक्षेप इति केचित् ।

† 'चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचाद्यभिप्रायेण'-इति धरणीधरः ।

---

१. H. and J. read अमरः and C. and F. डमेरः for डामरः. २. B. D. E. F. G. H. and J. read वाद्यादिः for उपद्रवादिः and for the same C. and F. read भयादिः. ३. Except A. G. and I. all read दशावरान् for दश वरान्; while C. and I. दश परान्. ४. M. reads एकरात्रेण for अहोरात्रेण. ५. M. reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत् पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद् यावत् तावत् संवसेते बहिः ॥ २१ ॥

इति । वरान् 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. स्मृ.) इत्यादिप्रोक्त-गुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन निवेदयेत् । यद्वा 'चातुर्वैद्य' (प. स्मृ.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं कूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्थायोपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकान्नं भुञ्जीत । ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थे दिनमाकण्ठजले स्थित्वा पञ्चमे शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च क्वथितं जलं पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं दिने* चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवतिष्ठेत । किन्तु बहिरेव निवसेत् ॥ १७–१८–१९–२०–२१ ॥

* 'शङ्खपुष्पी' शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्खाहुली, सांखवेल' इति च ख्याता । परमियं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिंहः—

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी' ।

(ना. लिं. २. ४. १२६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति सुधीभिर्विचारणीयम् ।

१. I. reads संवर्तते for संवसेत्. २. A. and I. read परान् for वरान् while G. and J. read दशावरान् for the same. ३. B. D. E. and H. read दोषं वञ्चनेन for पापमवञ्चनेन ; while J. reads पापंवंचनेन. ४. C. and F. omit उपोष्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवसेत्.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं[1] पाराशरोऽब्रवीत् ॥२२॥

इति । अयं च दक्षिणाशिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि[2] दर्शितः—

'चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।
शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥
क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
एकभक्तं चरेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥
बहिस्तावच्च निवसेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं[3] स्वायम्भुवोऽब्रवीत्' ॥
(अं. स्मृ. ९. ११–१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने ऋष्यशृङ्ग आह—

'सम्पृक्ता† स्यादथान्स्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' ।

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि 'गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्' इत्युक्तेर्द्वाविव ब्राह्मणाविति प्रतीयत । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । 'पाराशरोऽब्रवीत्' इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे वृद्धपराशरो यदुक्तवान् तस्यैवायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

† 'सम्पृक्ता' सङ्गता । इदमप्यमत्येति बोध्यम् ।

१. K. L. and M. read शुद्धिः for शुद्धिं. २. B. D. G. and H. omit अपि.
३. B. D. and H. read शुद्धिः for शुद्धिं.

इति। यद्याहितगर्भाया एव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः तदा तेनैव विशेष उक्तः—

'अन्तर्वत्नी तु युवतिः सम्पृक्ता यान्त्यजयोनिना[1]।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम्।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः॥
प्रायश्चित्तं* गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिकं चरेत्।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्'॥

इति। यदा तु कामतोऽन्त्यजसम्पर्कं[2] करोति तदोशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते।
प्रविशेत् सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति'॥
(उ. स्मृ. २. ६)

इति॥ २२॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ† प्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम्[3]।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत्॥२३॥

---

* अन्त्यजसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशुचित्वम्।
'न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि'।
इति वक्ष्यमाणस्मृत्यन्तरवचनात्। 'गर्भे गते' उदरान्निर्गते सति प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। पूर्वं कृते सति गर्भनाशसम्भवात्।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते। तन्न युक्तमिति प्रतिभाति। यतो रेतःसेकस्यैव स्त्रीसंगे प्राधान्यात् तस्यैव दोषबाहुल्याच्च रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्ताल्पत्व-बहुत्वयोर्बकुमुचितत्वादिति सुधियो विदांकुर्वन्तु।

---

१. B. and D. read—जातिना for योनिना. २. C. E. F. G. I. and J. read अत्यन्तसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्कं. ३. I. reads स्मृतम् for व्रतम्.

इति । चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परित्याग एव । न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति[1] । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खनन-लेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत् । न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्याः[2] संवर्त्तेन विशेषाभिधानात्—

'चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं[3] श्वपाकं पतितं तथा ।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
रजक[4]-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनः ।
ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम्[5]' ॥
(सं. स्मृ. १६७–१६८)

इति ॥ २३ ॥

आपत्काले चण्डालवशंगताया नार्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नाया एव बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह—

बन्दिग्राहेण या भुक्ता[6] हत्वा बद्धा बलाद्भयात् ।
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥२४॥
सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च ॥२५॥

---

१. I. reads भूमि दृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम्. २. I. reads ब्राह्मण्यां for ब्राह्मण्याः. ३. The text reads पुल्कसं चैव for पुल्कसं म्लेच्छं. ४. This śloka does not appear in the text. ५. I. reads-द्वयम् for-त्रयम्. ६. M. reads भुक्त्वा for भुक्ता, G. हत्वा for हत्वा and K. and L. बद्धा॰ for बद्धा.

इति। रज्वादिभिर्बध्वा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्ध्येदिति पराशरस्य मतम्। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे 'प्रासादात् प्रेक्षते' इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या। द्वितीयवचनेऽपि हत्वा बध्वेत्यनुषञ्जनीयम्। ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन द्विजातिव्यवाये संवर्त्त आह—

'ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति'॥
(बृ. सं. स्मृ. ९. ३०)

इति। षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

'ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ[1] चरेत्। क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च। वैश्ययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यं च। शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम्। ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्'।

---

* ब्राह्मण्या ब्राह्मणगमने पूर्वत्र व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम्। ब्राह्मणी क्षत्रियसेवायामतिकृच्छ्रं वैश्यसेवायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेदिति भावः। एवमेव क्षत्रिययोषित् वर्णक्रमेण कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च चरेदिति योजनीयम्। नात्र वर्णत्रयस्य द्विजातेः [illegible]: शूद्रसेवने प्रायश्चित्तमुक्तम्। तस्य दोषबाहुल्यात् अन्यत्राभिधानात्।

---

1. I. reads कृच्छ्रातिकृच्छ्रं for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ.

इति। यदा स्वाहितगर्भैव पश्चात् शूद्रादिभिर्व्यभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तथा च स्मृत्यन्तरे—

'अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य* कामिना।
प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्गर्भो न निःसृतः॥
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम्।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि'॥
(शा. स्मृ. ३. ७–८)

इति॥ २४–२९॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम्। किन्तु तद्भर्तुरपीत्याह—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥ २५॥

इति। यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्यतमा या काचित् सुरां पिबेत् तस्य विप्रस्य स्त्री-पुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं तस्य शरीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतति। स्त्रिया अर्धशरीरत्वं† श्रुतिप्रसिद्धम्।

* कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलात्कारेण भुक्ता इति व्याख्येयम्।

† स्त्रियास्तावत् पुरुषशरीरस्य वामार्धत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः। सा च संसारयात्रायां स्त्री-पुरुषयोरुभयोरपि एकरूपत्वेन वर्तनात् स्त्रीपुरुषात्मकमेकमेव शरीरम्। स्त्रियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिर्वहणात् गौणत्वम्। यथा शरीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा स्त्रिया अपि गौणत्वात् सा वामाङ्गत्वेनाभिधीयते। इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोर्ब्रह्मणः शरीरं द्विधा भूत्वा ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायंभुवो मनुः शतरूपा च सम-

१. I. reads कामिता for कामिना.

'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' ।

इति । तत्र पतितस्यार्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते। किन्तु सुरापानव्रतमेव तया कार्यमित्यर्थः । यद्वा पतितं स्त्रीरूपमर्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिबतोऽपि भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् । योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते' ॥

(या. स्मृ. ३. २५६)

भवदिति पौराणीं कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

'एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।
कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत् कायमभिचक्षते ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ।
यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् ॥
स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।
तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे' ॥

(भाग. ३. १२. ५१-५३)

इति । श्रुतिरप्येवमेव स्त्रिया अर्धशरीरत्वमाह ।

---

१. C., F. and H. omit व्रत-. २. Except A. and I. all read तदेव for एतदेव.

इति। वसिष्ठोऽपि–

'या ब्राह्मणी[1] सुरां पीतवती[2]
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति।
इहैव सा भ्रमेति[3] क्षीणपुण्या
आस्योल्का भवति शुक्तिका वा[4]' ॥
(व. स्मृ. २१. ११)

इति ॥ २६ ॥

पतितार्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह–

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।

इति[5]। जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगात् यावद्व्रतसमाप्ति-स्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्रविवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्शयति–

***गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥२७॥**
एकरात्रोपवासश्च[6] कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्।

इति। अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं निर्दि-श्यते। तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यव-चनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ॥ २७ ॥

---

* 'एकैकं प्रत्यहं पिबेत्' इति जाबालवचनात् गोमूत्रादिकमेकैक-दिने पिबेत्। अन्ते चैकोपवासः।

---

१. The text inserts च after ब्राह्मणी. २. I. reads पिबती for पीतवती and the text सुरापी for सुरां पीतवती. ३. The text reads चरति for भ्रमति. ४. All, except H. and the text read च for वा; the text renders this quotation in the form of a Sûtra. ५. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्तमान-; while B. D. G. and H. read -प्रयोगवशात् for-प्रयोगात्. ६. H. reads स्यात् for च.

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संभुज्य तत उपरताया अनुतापं गताया योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम्। अथानुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह—

जारेण जनयेद्गर्भं मृतेऽन्यक्ते[1] गते पतौ ॥ २८ ॥
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम्।

इति। पत्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा या स्त्री निरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति। पापं कर्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता। अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य* परराष्ट्रे प्रेषयेत्। ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः—

'स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वल्पं वाऽपि[2] किञ्चन।
तत् पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

---

* इदं च राज्ञा कर्तव्यम्। इतरेषां तदशक्यत्वात्। अत्र जारशब्देन शूद्रजातीयजार एव ग्राह्यः। तस्यैवातिनिन्द्यत्वात्। द्विजातिजारे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिः पूर्वत्राभिहिता।

---

१. M. reads त्यक्ते for -ऽन्यक्ते. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि for बह्वल्पं वाऽपि; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पितृ-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः।
असिपत्त्रवनं सेव्यं चण्डालानां शतं* व्रजेत्' ॥

इति। मैवम्। परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात्। 'प्रायश्चित्तानि कारयेत्'—इत्यभिधानात्। श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्।

'चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः।
श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृ-पुत्रगा' ॥

इति। वसिष्ठोऽपि—

'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या।
पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या' ॥
(व. स्मृ. २१. १०)

इति। जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः। याज्ञवल्क्योऽपि—

'व्यभिचारादृतौ† शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते।
गर्भ-भर्तृवधादौ च तथा महति पातके' ॥
(या. स्मृ. १. ७२)

इति। यत्तु मनुनोक्तम्—

‡ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि'।
(म. स्मृ. ११. १७६)

---

* 'चण्डालानां शतं' शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभेतेति भावः।

† व्यभिचारोऽत्र मानस एव ग्राह्यः। पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्परूपस्य मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव ऋतुदर्शनेन शुद्धिः। न पुनः कायिकस्य व्यभिचारस्य। तत्र प्रायश्चित्तदर्शनात्।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामित्यर्थः। तादृशां स्त्रियं 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम्' (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वोक्तेभ्यो गृहाधिकारेभ्यो निर्वर्तयेत्। 'एकवेश्मनि'—इत्यनेन त्यागनिषेधः सूचितो भवति।

---

१. G. H. and J. read सेव्यं and I. चैव for सेव्य. २. The text reads च for तु. ३. B. and D. omit ऽपि.

इति न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-स्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निरुन्ध्यात्'-इति भर्तृकर्त्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद् व्रतम्[1] ॥
सा चेत् पुनः प्रदुष्येत[2] सदृशेनोपमन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. १७६-१७७)

इति यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्' ॥
(या. स्मृ. १. ७०)

इति तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन[3] समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्बाधकमस्ति[4] ॥ २८ ॥

'जारेण जनयेत्'-इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहितम् । अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२९॥
सा तु नष्टा [5]विनिर्दिष्टा न तस्याऽऽगमनं पुनः ।

---

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता for प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्त्रिता; while C. F. and G. substitute उपमन्त्रितः and G, and H. उपयन्त्रिता for उपमन्त्रिता. ३. I. omits मनुवचनेन. ४. J. substitutes इति for अस्ति. ५. K. and L. read समुद्दिष्टा for विनिर्दिष्टा.

इति। स्त्रियास्तावद्रक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः—

'रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके* ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः[1]॥
(या. स्मृ. १. ८५)

इति। मनुरपि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
(म. स्मृ. ९. ३)

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य[2] यौवने ।
पुत्रस्य[3] स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति'॥

इति। अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान् पर इत्युच्यते। तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्व्याजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा नष्टेति विनिर्दिश्य बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया। न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति। गृहं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः॥२१॥

* 'रक्षेत्' अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः। ज्ञातीनामप्यभावे—

'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः'।

इत्यङ्गिरोवचनात् राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम्। 'पक्षद्वयं' पितृकुलं भर्तृकुलं च। 'भर्ता' पालयिता।

१. C. and F. omit the following :—

* * * पुत्रास्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः' ॥

इति। मनुरपि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।.

२. All, except H. I. and J. read पाणिग्राह्यस्य for पाणिग्राहस्य. ३. A. reads पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे भावे and all others except A. read स्थविरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह—

कामान्मोहात्तु[1] या गच्छेत् त्यक्त्वा[2] बन्धून् सुतान् पतिम् ॥ ३० ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।

इति । बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह—

'पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-श्वश्रू-श्वशुर-मातुलैः ।
*हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्' ॥
(या. स्मृ. १. ८६)

इति । एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा बन्ध्वादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत् सा तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ कथञ्चित्कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत् तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते—इत्यभिप्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

---

* या 'भर्त्रा विना' भर्तृरहिता स्यात् तया पित्रादीनामाश्रयेण वर्तितव्यम् । यत उक्ताश्रयरहिता गर्हणीया स्यात् । इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि प्रेते स्त्रियास्तावत् द्वे गती भवतः ।

'ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' ।

इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणविषये विस्तरो मिताक्षरायां द्रष्टव्यः ।

---

१. I. reads या तु, K. and L. च या and M. यदा for तु या. २. I. reads त्यक्त्वा for त्यक्त्वा.

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह—

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥
अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत्।

इति। मदः पति-श्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः। पत्यादिशुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः। उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्यादयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः *तदा व्यथिता सा यथोक्तबन्ध्वादिसहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् तथापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः। 'भू प्राप्तौ'—इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः। एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्—

'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता[२] †गृहात्।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ' ॥
(म. स्मृ. ९. ८३)

* 'ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्'—इति धरणीधरः।

† क्रोधोऽत्राधिवेदननिमित्तकः। निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्च विकल्पेन विधीयेते। गृहान्निर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराशरेणोक्तः। मनुना तावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोक्तावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम्। निर्गमनं च गृहात् ग्रामाद्वेति ग्राह्यम्। न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः शुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्यो भवितुमर्हति। पराशरेणाग्रिमश्लोके दशादिनावधेर्व्याख्याततत्वात्।

१. M. omits this Śloka :—

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥
अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत्।;

while I. reads क्रुद्धा for क्रोधात्. २. C. and F. read कुपिता for रुषिता.

इति । ननु—अधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तम् । मूल-वचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याऽप्रयोजक-त्वात् । निर्गमन-भ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या तदाऽपि कुलसन्निधौ स्याऽथा तद्दोषशान्तिपर्यंतं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१ ॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं काला-वधिमाह—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२ ॥
दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा ।

इति । या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति । ऊर्ध्वं तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चि-त्तभाग्भवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्वं-कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३२ ॥

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह—

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः* ॥ ३३ ॥

इति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

---

* 'बान्धवाः' पितृ-श्वशुरादयः । तेषां दोषाल्पत्वादर्धकृच्छ्रम् ।

---

१. B. D. and H. read -नृशंसाभावयोः for -भ्रंशाभावयोः. २. B. C. D. E. and F. read आशोषशान्तिपर्यन्तं for तद्दोषशान्तिपर्यन्तं. ३. B. D. and M. read नारी for नारीं and K. and L. read त्यजन्नष्टस्तु तां for त्यजेन्नष्टश्रुतां.
४. All, except C. F. and I. omit this sentence :—
दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति ।
५. C. and F. read भर्ता for अथ.

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवासेन शुद्ध्यतीत्याह—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति।

इति। स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्यास्त्यागः। या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्ध्वं तस्या अपि त्यागो विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ ३४॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः।

इति। यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति* मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः। ब्राह्मण्या अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति। तदाह प्रजापतिः—

'अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः।
व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षं गणिकेति च'[1] ॥

इति ॥ ३४ ॥

---

* एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् शतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भाव्यते इति मत्वा तस्यास्त्यागोऽभिहितः। परमियं सम्भावना न सर्वकालं सत्यत्वेन प्रतीयते। यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रतीयेत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्त्यागो न युक्तो भवेत्।

---

१. I. reads प्रत्यक्षगणिका for प्रत्यक्षं गणिका.

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५ ॥
पति-मातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद् गृहम्।

इति। सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्बन्धोर्गृहं प्रविशति तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति।

'अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति'।
(प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति—

उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥
त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत्।
सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलोद्भवान् ॥ ३७॥
ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३८ ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयं चरेत्।
इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

---

१. I. reads गच्छेत् for यच्च. २. J. reads तु गृहं for तद्गृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads त्यजेन्मृण्मयपात्राणि for त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं ४. I. J. and M. read गोकेशैश्च for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यद्वयं चरेत्. ६. M. reads पञ्चगव्येन for पञ्चगव्यं च. After this line M. inserts :—
सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्।

उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्याऽर्चनादिभिः।
जप-होम-दया-दानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः॥ ४०॥
आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम्।
न प्रदुष्यन्ति दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा॥ ४१॥

इति। उल्लेखनं भूमेः। तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते। पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम्। मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव। न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः। वस्त्र-काष्ठयोर्धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या यथोक्तं शोधनं कुर्यात्। नारिकेल-कपित्था-ऽलाबु-बिल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम्। ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता*। अत्र तु पञ्चगव्येनेति विशेषः। कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम्। गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत्। अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः। पञ्चगव्यप्राशनं वा। तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तॄणां †गृहान्तरवासिनां

* 'ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया।

† केचनैतदन्यथा व्याचख्युः। तेषां मते इतरेषामित्यनेन क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा ग्राह्याः। तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः। पूर्वोक्ता दुर्ब्राह्मणी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तद्गृहशुद्धिः पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्या। गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन वा शुद्धिर्भवतीति तात्पर्यम्।

१. For this line M reads:—

जपैर्होमैस्तथा दानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणाः सदा।.

२. For this line M. reads:—

न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा।;

while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च for न प्रदुष्यन्ति. ३. I. reads धान्यादिसम्भवानां च द्रव्यशुद्ध्यादि for धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या. ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for वा.

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः। तद्गृहसम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपान्न [1]प्रयत्नेन सम्पादनीया शुद्धिरिति। तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति। ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोच्छिष्टदोषः। शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्। तद्वदाकाशादीनामवगन्तव्यम्। अत्र चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम्। सकृत्प्रवेशे तु संमार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ॥ ३६–३७–३८–३९–४०–४१ ॥

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि।
अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबु[2]क्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. L. omits प्रयत्नः for प्रयत्नेन. २. J. reads -बुक्कण- for -बुक्क-.

पराशरसंहिता।

एकादशोऽध्यायः ।

नीलनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनम्
मारुतात्मजविभुं रघूद्वहम् ॥ १ ॥

दशमे ऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्ये[2]नोपवर्ण्यते । तच्चानुपातकमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात् ।

'ब्रह्मोज्झता* वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' ॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्मरणं नित्यस्वाध्यायविधेस्त्यागो वा ब्रह्मोज्झता । वेदस्यात्यन्तत्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्झतेति सर्वज्ञनारायणः । वेदनिन्दा तु असच्छास्त्राश्रयणेन कुत्सनम् । 'गर्हितं' चण्डालादिसंसर्गदुष्टं 'अनाद्यं' जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि तयोर्जग्धिः भक्षणम् ।

१. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I.
२ B. C. E. D. H. and J. read प्राजापत्येन for प्राधान्येन. ३. B C. D. F. and H. read ब्रह्मद्वेष्यं for ब्रह्मोज्झता and for the same E. G. and J. ब्रह्मद्वेषी.

इति। उपपातकमित्यपरे। मनुनैव—

'आत्मार्थं* च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा'।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्या अन्ते—

'नास्तिक्यं† चोपपातकम्'।

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति निगमनात्। अत्रायं निर्णयः—यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम्। यत्र प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदुपपातकम्। यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वोपाधिनैकाकारेऽपि प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्यमुपपातकम्। मातृ-भगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितम्। एवं सर्वत्र नामसाम्येऽपि गौरव-लाघवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चेतव्यः। तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा।
यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

---

* क्रियारम्भो देव-पित्राद्युद्देशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाकक्रियारम्भः। स च वर्ज्यः। प्रायश्चित्तोपदेशात्। अत एव वैश्वदेवः क्रियते। स च नियतकालमेव भवति। एवंसत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः। 'गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः'—इत्यनेनोक्तमभ्यासविषये अत्रोक्तं 'निन्दितान्नादनम्'—इति सकृद्विषये योजनीयमित्यविरोधः।

† नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमिष्टं वेत्यभिनिवेशः।

---

१. B. D. and H. do not insert यत्र. २. H. substitutes आगम- for नाम-.

इति । अमेध्यं विण्मूत्रादि* । तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य भोजनममेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं क्वचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनं तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गलयोन्यादिव्याधिग्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांस-चण्डालान्नभोजनं बन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यम् । तद्विपरीतममेध्यम्[1] । तदाह देवलः—

'वक्ष्यते ऽतःपरं सर्वं मेध्यामेध्यसमुच्चयम्[2] ।
शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।
दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥
चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥
शुद्धं पवित्रभूतं च पूतमित्यभिधीयते ।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां† गतम् ॥
स्थावरं जङ्गमं वा ऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।
अन्यद्रव्यैरदूष्यं[3] यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

* अमेध्यं च कैश्चित् सङ्क्षेपत एवमुक्तम्—
'मानुषास्थि-शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते' ॥
इति । एषां सर्वेषां स्पर्श एव ।

† 'धन्यतां' पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यैरशुचिद्रव्यैरदूष्यं सुवर्णादि ।

१. G. omits तद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुद्भवम् for -समुच्चयम्. ३. G. omits this and following one line:—
अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥
अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।;
while I. reads अदुष्टं for अदूष्यं and all, except A. G. and I. substitute च for यत्.

अथ सर्वाणि धान्यानि द्र[1]व्याण्याभरणानि च ।
अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्' ॥

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्थं निरूपितम्—

'शुद्ध्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
मानुषास्थि-वसा-विष्ठा-रेतो-मूत्रार्त्तवानि च ॥
कुपूयं *पू[2]यमित्येतत् कश्मलं चाप्युदाहृतम् ।
स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नख-रोम च ॥
आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।
व्यङ्गैः पतित चण्डालैर्ग्राम्यसूकर-कुक्कुटैः ॥
श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।
दु[3]र्वर्णकृमिका †भूमिर्मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ॥
मृ[4]तबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः' ।

इति । अ[5]त्र वर्णितेन चतुर्विधेनामे[6]ध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पतिर[7]प्याह—

---

*कुत्सितं पूयते 'पूयी' विशरणे इत्यस्माद्धातोः । कुपूयं गर्ह्यमित्यर्थः ।

'पूयं मलावहं निन्द्यं मलिनं चेति कीर्तितम्' ।

इति रभसात् पूयं मलिनमित्यर्थः ।

† दुर्वर्णशब्देन दुष्टो वर्ण एव ग्राह्यः।नतु रजतम्।दुर्वर्णा कृमियुक्ता च भूमिः इति व्याख्येयम् ।

---

१. I. reads सर्वाणि for द्रव्याणि. २. H. substitutes शुक्रं for पूयं, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अवर्णं सूतिका भूमिः, C. G. and F. सवर्णसूतिकाभूमिः and J. सवर्णं सूतिकाभूमिः for दुर्वर्णकृमिकाभूमिः. ४. B. and D. substitute व्रत- for मृत-. ५. Except A. and I. all other manuscripts substitute तत्र for अत्र. ६. B. and D. do not insert अमेध्येन. ७. Except A. C. and I. other manuscripts omit अपि.

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्' ॥

इति। गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह–

'गोमासं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहृतम्।
अभक्ष्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥(१९९)
श्व-बिडाल-खरोष्ट्राणां कपेर्गोमायु-काकयोः।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ॥ (१९२)
(सं. स्मृ. १९९–१९२)

इति। मनुरपि–

'विड्वराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः।
प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(मं. स्मृ. ११. १९४)

इति। शातातपोऽपि–

'गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम्।
समयं नातिक्रामेत्[2]। यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्'।

इति। वृद्धपराशरोऽपि–

'अगम्यागमने* चैव मद्य-गोमांसभक्षणे।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम्॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गां च दद्योद्विप्रेषु दक्षिणाम्' ॥

*चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योक्तिरियम्। अगम्यानां चण्डाल्यादीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यत्रोक्तम्।

१. I. reads मूत्रं पूरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line :—

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥.

२. I. omits नातिक्रामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose. ३. I. reads विप्राय.

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

'शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि-क्रव्याद-वानर-खरोष्ट्र-गज-वाजि-विड्वराह-गो-मानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्'।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह—

'अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्त्वकामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा' ॥
(आं. स्मृ. ३. १६)

इति । हारीतोऽपि—

'चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्' ॥
(हा. स्मृ. २१. ७)

इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

'विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
श्वादीनां चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट-कृमि-कीटादिभक्षणे ।
अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्' ॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु—कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेत्—इति विभज्य व्याख्यायते तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्र-प्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः—

१. B. omits -मानुष-. २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J, all other read यश्च कामतः, but our reading is more correct. ४. H. substitutes तु तं for व्रतं.

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्' ॥
(अं. स्मृ. ३. ४१)

इति। तप्तकृच्छ्रमाह देवलः—
'रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्राशने ऽमतिपूर्वके।
नाश्नीयात्तु त्र्यहं, मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः'॥

इति। प्राजापत्यमाह संवर्त्तः—
'विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्'।
(सं. स्मृ. १८९)

इति। तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषस्तद्वचने एव स्पष्टः।
'अमत्या त्र्यहोपवासः। तप्तकृच्छ्रं मत्या'।

इति तत्राभिधानात्। यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्गारितविषयम्। अल्पव्रतत्वात्। ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम्। अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनःसंस्कारः कर्त्तव्यः। तदाह यमः—
'असुरामद्यपाने* च कृते गोभक्षणे ऽपि वा।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति'॥

इति। मनुरपि—
'अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च।
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः'॥
(म. स्मृ. ११. १५०)

---

*सुरावर्जमद्यपाने। गोभक्षणे गोमांसभक्षणे। एतदपि क्रयादिनोपलब्धमांसभक्षण एव। भक्षणार्थं गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायश्चित्तं मांसभक्षणप्रायश्चित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयमनुष्ठेयं भवति।

---

१. D. substitutes मत्वैः for मत्वा and H. omits तु and reads त्रिरहं for त्र्यहं. २. D. and T. omit -विशेषः; while C. and F. substitute -विशेषः for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पष्टः for स्पष्टः.

इति । विष्णुरपि—

'विड्वराह-ग्रामकुक्कुट-वानर-गोमांसभक्षणे च । (३)सर्वे-ष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्'।(४)
(वि. स्मृ. ५१. ३–४)

इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः—

'चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हति' ।

इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—

'वराहैकशफानां च काक-कुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्व-गोमायु-कपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
उपोष्य द्वादशाहानि कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' ।

इति । तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे तु कूष्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था । यत्तूशनसोक्तम्—

* चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । 'यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते' एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुनरुपनयनस्य स्वत एव कर्तव्यत्वात् अरण्ये एकान्तेऽपि तत् कर्तुं शक्यमेव ।

१. We follow here A. and the text; while all others omit -वानर- and read -भक्षणेषु for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text substitutes भूयः for पुनः. ४. B. and D. read ग्रामे for ग्राम्य- and for the same C. E. F. G. H. and J. read ग्राम-. ५. B. D. G. and H. read सगोमायु- for श्व-गोमायु-.

'नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च।
भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्' ॥
(उ. स्मृ. ९. २५)

इति तदकामविषयम्। यत् पुनः शङ्खेनोक्तम्—

'भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि।
औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्'॥
(शं. स्मृ. १७. २८)

इति तत् कामतो ऽत्यन्ताभ्यासविषयम्। यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्—

'जग्ध्वा मांसं नराणां च विड्वराहं खरं तथा।
गवाश्व-कुञ्जरोष्ट्राणां सर्वान्* पञ्चनखांस्तथा ॥
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्'।

इति तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम्। यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्—

'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भोजने।
रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्? ॥
पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुशा-ऽश्वत्थ-पलाशयोः।
एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति' ॥
(अं. स्मृ. ३. २७–२८)

*अत्र 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः। विशेषेण सामान्यस्य बाधात्। विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति।

१. I. reads चर्क्ष for औष्ट्रं. २. C. D. F. and J. read तथा and B. यथा both for जग्ध्वा. ३. G. and J. read सर्वं पाञ्चनखं; while B. C. D. E. F. and H. read सर्वं पञ्चनखं. ४. We follow here A. and G., while all others read -वाच्छिन्न-. ५. B. and D. read अङ्गिरसेन for आङ्गिरसेन.

इति तदीषदभ्यासविषयम्। यदपि मनुनोक्तम्—

'भुक्त्वा ऽतोन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षपेत्।
*मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विण्मूत्रमेव च'॥
(म. स्मृ. ४. २२२)

इति। अबुद्धिपूर्वे च्छेर्दनासम्भवे त्र्यहोपवासो द्रष्टव्यः। गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः—

'चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे।
एकमेव सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः'॥

इति। मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादीनामन्नमप्युपलक्ष्यते। अत एव हारीतः—

'यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम्।
महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्री-कृतघ्नयोः॥
आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च।
पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तथैव च॥
अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत्।
मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्धमेव च।
तद्धस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने।
चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च॥

---

*क्षपणं उपवासः। बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत्। तच्च स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वा[त्] तप्तकृच्छ्रमेव। तत्र रेतो-विण्मूत्रप्राशने तप्तकृच्छ्रमाम्नातम्। मत्या पा[नं] पयो-घृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं तप्तातिकृच्छ्रः। ततः पुनरुपनयनम्। 'अन्यतमस्य'—इति षष्ठीनिर्देशात् प्रतिग्रहादुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्य[ते] भगवान् मनुः। न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदुष्टे।

---

१. All others except A. and I. read इच्छादीनामसम्भवे for छर्दनासम्भवे
२. A. and J. read एवमेव for एकमेव. ३. B. and D. read स्वकृत्वा for भुक्त्वा

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासाज्ज्ञानभोजने[1]।
मत्स्याभ्यासे[2] तथा कुर्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः'॥
(हा. स्मृ. १९. ३१-३९)

इति। उत्तमस्त्री ब्राह्मणी तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः*। महापातकी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्त्री-यत्योर्महापातक्यादिवद्दुष्टत्वं[3] नास्ति तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद् गर्हितमेव। यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनुमोदते प्रत्युतापद्गतस्यापकारित्वमापादयति स कृतघ्नः। उत्तमाश्रममारुह्य तं परित्यज्याधमाश्रमे उन्मार्गे वा वर्त्तमान आरूढपतितः। यः समानगोत्रामुद्वहति स सगोत्राभर्त्ता। वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्गमुत्सृज्य जैन-बौद्धादिमार्गे वर्तमानः पाषण्डः। अनाश्रिताः सत्यपि सामर्थ्ये नास्तिक्येन कञ्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः। एतेषां सर्वेषामन्ने समानं प्रायश्चित्तम्॥ १॥

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह—

---

* एवं क्षत्रिय-वैश्यस्त्रियोरपि प्रतिलोमजौ निषिद्धावेव भवतः। तदन्नमपि निषिद्धमेव इति प्रतिभाति।

---

१. B. and D. read अभ्यासात् ज्ञातभोजने and I. अभ्यासादन्नभोजने for अभ्यासाज्ज्ञानभोजने. २. I. reads अत्यभ्यासे for मत्स्याभ्यासे. ३. B. D. E. and H. omit स्त्री- and read only यतेर्दुष्टत्वं for स्त्री- यत्योर्महापातक्यादिवद्दुष्टत्वं. and for the same C. F. and I. read स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवद्दुष्टत्वं; while G. does not insert the following portion :—

-श्चण्डालः। महापातकी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्त्री-यत्योर्महापातक्यादिवद्दुष्टत्वं नास्ति। तथाप्यन्न-.

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत् ।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादि-भोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रतान्ते चतुर्भिर्वर्णैः कर्त्तव्यमाह—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद् द्विजः ।
एक-द्वि-त्रि-चतुर्गा वा दद्याद् विप्राद्यनुक्रमात् ॥३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रो गामेकां दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे । वैश्यस्तिस्रः । शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वा* शब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोमूल्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः—

* 'वा शब्दोऽनडुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः'—इति धरणीधरः । वस्तुतस्त्विदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचष्टे । गावः सुवर्णेन विकल्पिताः ।

१. M. reads वैश्यस्तदर्धं तु समाचरेत् for वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत्. २. B. and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २ ॥.

३. J. reads व्रतान्तरे for व्रतान्ते. ४. I. reads चतुर्वर्णानां for चतुर्भिर्वर्णैः. ५. Except I. all others read -चतुर्गावो for -चतुर्गा वा ; while M. -चतुर्गाश्च for the same. ६. I. K. L. and M. read विप्रादनुक्रमात् for विप्राद्यनुक्रमात्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अमन्त्रस्य.

'गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्धं पादमेव वा'।

इति ॥ ३ ॥

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

शूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४ ॥
यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादापदाऽपि वा।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम् ॥ ५ ॥

इति। अत्र शूद्रान्नस्य* गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता—

'आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु।
भोगात्तामसतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥
यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जाति।
शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति ॥
घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च।
प्रशास्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥

---

* शूद्रस्वामिकमन्नं शूद्रान्नम्। तत्र च अग्निमाङ्गिरसवाक्ये—

'घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च'।

इत्येनेनोक्तं पक्वमन्नं शूद्रस्वामिकं द्विजातिपक्वमेव भवतीत्यवगन्तव्यम्। नतु शूद्रपाचितमिति विवेकः।

---

१. Except A. I. K. L. and M. others read शूद्रोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. २. I. reads आपदो for आपदा. ३. A. reads ब्रह्मकूर्चेन for ब्रह्मकूर्चं तु. ४. Except A. and I. all others substitute गर्हा for गर्हितता. ५. I. reads तत्समतां for तामसतां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स द्विजः for चापि गच्छति; while B. C. D. and F. substitute वा for च. ८. I. reads आघ्रात्वा चोष्मणा चैव for घ्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत् ।
किल्बिषं भुंजते[१] भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
गुर्वर्थे ह्यतिथीनां तु भृत्यानां चविशेषतः[२] ।
प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् *स्वयं ततः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टस्य[३] अधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा[४] न विद्यते ॥
षण्मासानथ[५] यो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते[६] ॥
अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान्[७] म्रियते द्विजः ।
आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभाग्भवेत्' ॥
(अं. स्मृ. ३. ७–१७)

इति । व्यासोऽपि–

शूद्रान्नरसपुष्टस्य[८] दित्सोरपि† च नित्यशः ।
जपतो[९] जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा[१०] न विद्यते ॥

---

* 'प्रदातव्यं' यदर्थं प्रतिग्रहीतं तानेव तद्दातव्यम् । न तु तेन स्वयं तृप्तो भवेत् । एवं सति प्रतिग्रहेऽप्यदोषः ।

† दित्सोः दानशीलस्येत्यर्थः ।

---

१. C. E. F. and I. read भजते for भुंजते. २. B. C. E. F. G. and I. substitute तु for च. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्ध्वी for ऊर्ध्वा. ५. J. reads षण्मासानपि and B. C. D. F. and G. read षण्मासानामपि. ६. I. reads चापि for चाभि. ७. All, except A. and I. read शूद्रान्नं for शूद्रान्नात्. ८. B. and D. do not insert this and the following one line. ९. E. and I. read भजतो for जपतो. १०. H. reads ऊर्ध्वे for ऊर्ध्वा.

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः।
अहमेव न जानामि कां कां योनिं स गच्छति ॥(६४)
गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः।
श्वा चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ (६५)
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन् *म्रियते द्विजः।
स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले'॥(६६)
(व्या. स्मृ. ४. ६३–६६)

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं† मृतः श्वा चाभिजायते ॥

* यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं भवति तथापि क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् ब्राह्मण एव ग्राह्यः। इदमेवाग्रे प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति। 'तस्य' अन्नस्वामिनः शूद्रस्येत्यर्थः। अत्र ग्राम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम्।

† 'शूद्रत्वं' शूद्रसदृशत्वमित्यर्थः। अस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वप्राप्त्या 'आत्मा' नश्यति हीनत्वमाप्नोति। 'ब्रह्म' वेदः। स च—

'शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः'।

इत्याद्यङ्गिरसोक्तेरूर्ध्वगत्यभावात् निष्फलो भवतीति तात्पर्यम्।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिष्यति; while B. D. G. and H. read च गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुरुवाच ह and I. मनुरुक्तवान् for मनुरब्रवीत्. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुंजाति for भुंजीत; while the text reads this whole verse as follows :—

भुञ्जते ये तु शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते ते मृताः श्वनि ॥.

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः[1] शूद्रेण च[2] सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव[3] ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्[4] ।
पञ्च[5] तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः'॥
(आ. स्मृ. ८. ७–९)

इति । सुमन्तुरपि[6]—

'राजान्नं तेज* आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः[7] ॥
कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः[8] परिकृन्तति ॥
पूयं[9] चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्चल्याश्चान्नमिन्द्रियम्[10] ।
विष्ठा[11] वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थि-रोमाणि वदन्त्यन्नं[12] मनीषिणः' ॥
(म. स्मृ. ४. २१८–२२१)

* 'तेजः' तपोबलम् । 'प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा' इति राघवानन्दः । ये सुवर्णं जीवनार्थं घटयन्ति ते सुवर्णकारा इत्युच्यन्ते । एवमेव रजकादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः । चिकित्सकस्य वैद्यस्यान्नं पूयं पूयतुल्यमित्यर्थः । एवं व्यभिचारिण्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रं तत्तुल्यं, वार्धुषिकस्यान्नं मलतुल्यमिति व्याख्येयम् ।

१. Except A. and the text all others read शूद्रसंस्पर्शः for शूद्रसम्पर्कः. २. The text substitutes एव for च; while H. reads सहासनम् for सहासनम्. ३. The text reads कंश्चित् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्तयेत; while the text reads शूद्रान्नात् न निवर्तते for शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्. ५. The text substitutes तथा for पञ्च. ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्मावकृत्तिनः for चर्मावकृन्तिनः. ८. H. reads रूपेभ्यः for लोकेभ्यः. ९. Except A. all others read रूपं for पूयं. १०. I. reads पुंश्चल्याश्च तथा श्रियम् for पुंश्चल्याश्चान्नमिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्ठां for विष्ठा. १२. G. reads तुदन्त्यन्नं and H. वदन्त्यन्ने for वदन्त्यन्नं.

इति। तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते स ब्रह्मकूर्चमाचरेत्। तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसंस्कृतत्वात्। यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते स प्राजापत्यमाचरेत्। तथा च मनुः[1]—

'भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विण्मूत्रमेव च' ॥
(म. स्मृ. ४. २२२)

इति। न च—ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् त्र्यहक्षपणेन विरोध—इति शङ्कनीयम्। तयोः शक्ताशक्त[2]विषयत्वात्। अत्र दिनत्रयोपवासं शङ्ख[3]-लिखितोऽप्याह—

'भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्याऽसुतस्य च[4]।
शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्' ॥
(शं. स्मृ. ११. १८)

इति। प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह—

'ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परि[5]कीर्त्तितम्।
सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत् पिबेत् ॥
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम्।
मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्' ॥

इति।

---

* अत्र 'रेतो-विण्मूत्रमेव च' इति प्रायश्चित्तातिशयद्योतनार्थमुक्तम्। वस्तुतस्तु रेत आदीनां प्राशनं न अभोज्यान्नभोजनतुल्यम्। तत्र पुनरुपनयनस्याभिधानात्।

---

१. We follow here A. and I.; while all other manuscripts substitute सुमन्तुः for मनुः. and the text of Manu reads भुक्त्वाऽतो for भुञ्जानो. २. H. omits -अशक्त.— ३. I. does not insert शङ्ख-. ४. B. C. D. E. F. and H. read अवृत्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute वा for च; while I. अवृत्तस्यासुरस्य च for अवृत्तस्याऽसुतस्य च. ५. J. substitutes यदि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं 'सूतकान्नम्'। तन्निन्दा च मनुना[1] दर्शिता—

'नटान्नं[2] रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च।
मृतके सूतके* चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्'॥

इति। नटादिरभोज्यः। विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात्। तथा च बृहस्पतिः—

'नट-नर्तक-तक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत्।
†स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः'॥
(बृ. स्मृ. १: २७)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'‡कदर्य-बद्ध-चौराणां क्लीब-रङ्गावतारिणाम्।
वैणा-ऽभिशस्त-वार्धुष्य-गणिका-गणदीक्षिणाम्[3]॥

---

* मृतके सूतके चैव तद्गतो यदन्नं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमपि पातयेत्। किं पुनरिहैव स्थितम्।

† स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा।

‡ कदर्यादय इमे पूर्वं तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्नवर्जने आचार्येणैव व्याख्याताः विशेषस्त्वत्रोच्यते। चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी। वैणः वेणुच्छेदजीवी—इति विज्ञानेश्वरः। अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः। आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विज्ञानेश्वरः। ते च महारोगाः—

'वातव्याध्यश्मरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः'॥

इति। आतुर आसन्नमरण इत्यपि केचिदाहुः। अवीरा पति-पुत्ररहिता। ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता। बहूनामुपनयनकर्ता वा। श्वभिः वृत्तिर्यस्य स श्ववृत्तिः।

---

१. G. reads मनु-बृहस्पतिभ्यां for मनुना. २. A. reads तक्ष्णोन्नं and I. सूतान्नं for नटान्नं; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रङ्गिणाम् for -दीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त-पुंश्चली-कुद्ध-विद्विषाम् ।
क्रूरोग्र-पतित-व्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीराखी-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥
नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ।
चैलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेश्मनाम् ॥
पिशुना-ऽनृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' ॥
(या. स्मृ. १. १६१- १६५)

इति। 'शङ्कित'मित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता। विषप्रक्षेपादिका शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति। तथाहि—केषुचित् कीकटदेशेषु* प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -कूटविद्विषम, E. -वृद्धविद्विषः and G. -वृद्धविद्विषम् for कुद्धविद्विषाम्; while C. F. and the text read the whole line as follows :—
चिकित्सका-ऽऽतुर-कुद्ध-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।.
२. B. and D. omit this line :—
अवीराखी-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।;
while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—. ३. A. does not insert this line :—
शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ।;
while D. reads शास्त्रविक्रयि- and I. स्त्रीविक्रयि- for शस्त्रविक्रयि-. ४. Except A. C. F. G. and J. others read चेल- for चैल-. ५. We follow here A. C. and F.; while all others omit this line :—
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।.
६. I. reads विषप्रक्षेपिका for विषप्रक्षेपादिका and B. and D. omit शास्त्र- and read -निन्द्यशंका च for -निन्द्यत्वशङ्का चेति; while J. विषप्रक्षेपणादिशास्त्रनिंद्यत्वशंका च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ८. B. and D. शुचिकीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीटकदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीटदेशेषु for केषुचित् कीकटदेशेषु; while F. omits the following :—
तथाहि-केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपा-
स्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबलिं संकल्प्य मनुष्यान्.

नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः। तादृशेषु गृहेषु विष-शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते। तत्तु न भोक्तुं योग्यम्।

'विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्'।

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात्। तथा केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति। तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम्। 'प्रतिषिद्धान्नं' गोघ्रातादि। तथा च याज्ञवल्क्यः—

---

* विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जङ्गमं चेति। स्थावरं कन्द-फलादिषु स्थितं भवति। तच्च—१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्ककम्। ४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम्। ६ शृङ्गी ७ पुण्डरीकम् ८ महाविषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काशपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम् १३ तलम् इति त्रयोदशभेदभिन्नं भवतीति संग्रहे उक्तम्। एतेषां लक्षणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि। सर्पादिदंष्ट्रासु यत् व्यवस्थितं तज्जङ्गमम्।

उपमितेन विषेण इति उपविषम्। तच्च—

'अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका।
करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः'॥

इति पञ्चविधम्। केषाञ्चिन्मते सप्तविधम्—

'अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः।
गुञ्जा-ऽहीफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः'॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे द्वादशाध्याये।

---

१. C. omits मनुष्यान्. २. C. and F. do not insert इत्यस्ति महती प्रसिद्धिः.

'अनर्चितं* वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम्।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः।
उदक्या स्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत्'॥

(या. स्मृ. १. १६७-१६८)

इति। पात्रे पतितस्यान्नस्यार्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते। तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रान्नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छ्रौ वेदितव्यौ। सूतकान्ने ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते। यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम्—

'अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिक-

* पूजार्हाय यदवज्ञया दीयते तदनर्चितम्। प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वृथामांसम्।

१. Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अनर्चितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम्।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥

२. The text and A. C. F. place this line after the next line. ३. B. and D. read च शुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुनोच्छिष्टं for शकुनोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्. ५. I. reads -सघृष्टं and J. -संस्पृष्टं for -संघुष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत् for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोद्दिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H. substitutes हि for अपि. ९. Except I. all others omit -लैङ्गिक-.

षण्डक-बन्धक[१]-गणक[२]-गाणिकान्नानि*[३]चाभोज्यानि । सैनिक-क्रव्याद-निषाद-कुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च अशन-प्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्' ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—

'शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः[४] ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री-शूद्र-जीविनः[५] ॥
षण्ढस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षिणः ।
अभि[६]शस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः पुत्रो बन्धकः । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्वं च मांसं भुङ्क्त इति क्रव्यादः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।

'क्रव्यादः कृत्त-विकृत-पक्वमांसभुगुच्यते' ।

इति शब्दार्णवः ।

१. We follow here A. and I.; while all others read -बज़क- for -बन्धक-. २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न भोज्यानि. B. D. and J. read the same, but omit च-. ४. The text reads the following lines of the quotation as follows:—

बज़ुस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः ॥
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ।
रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च तथा वार्द्धुषिकस्य च ॥
कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं भूमिपालान्नमन्नं चैवास्त्रजीविनः ॥
सौनपान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत् ॥

५. G. and J. read -शूद्रजीविनाम्. ६. This and the following two lines do not occur in I.:—

अभिशस्तस्य चौरस्य अवीरायास्त्रियास्तथा ॥
चर्मकारस्य वेणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
कर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्द्धुषेः ॥

चर्मकारस्य वैणस्य क्लीबस्य पतितस्य च।
कर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्धुषेः॥
कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च।
गणान्नं गणिकान्नं च मृगजीवि-श्ववृत्तिनाम्॥
सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्'।
(शं. स्मृ. १७. ३६–३८)

इति एतच्च पूर्वेण समानविषयम्। मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात्। यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

'शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीब-दण्डिकयोरपि*।
दुष्टान्नमपसृष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा॥
सौनिकान्नं सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिबेत्'॥
(बृ. स्मृ. १. ३१–३२)

इति यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

'अभिशस्त-पतित-रजक-चाक्रिक-तैलिक-ग्रामयाजक-शूद्र-सांवत्सरिक-कुलटा-सुवर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोषक-तन्तुवाय-रङ्गावतारि-मानकूट-शौण्डिक-वध-

* दण्डो लगुडः तं प्रहृत्य जीवतीति दण्डिकः।

१. A. reads रुक्मकारस्य तक्षणश्च for कर्मारस्य तथा तक्ष्णो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालान्नं for गणिकान्नं च. ३. I. reads अवशिष्टान्नं for अपसृष्टान्नं. ४. B. and D. read सूतान्नं भूमिकान्नं च, C. E. F. H. and J. सूतान्नं सूतिकान्नं च and I. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च for सौनिकान्नं सूतिकान्नं. ५. B. and D. substitute -शक्तिक- for -चाक्रिक-. ६. Except A. all others read -कुलिक- for कुलटा-. ७. I reads -घोषक- for -पोषक-.

जीवि-नृशंस्यात्मविक्रायं-वार्धुषिक-श्यावक-नटवृत्ति-व्रात्य-तस्कर-गणान्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्'* ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तम्प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्—

'गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः ।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ।
कुलटश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
वृथा ऽऽश्रमाश्रमाणां च भेदकः पुण्यविक्रयी† ।

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरिकः ज्यौतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मानकूटः न्यूनमानकर्ता ।

† जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सम्पादितं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति—'मया कृतस्यामुकस्य कर्मणः यदुत्पन्नं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा तुभ्यमहं सम्प्रददे'—इति सङ्कल्प्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पित्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः । ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति भिया यो पित्रादीन् न वक्ति स निन्द्यः । वर्णिकया जीवतीति वर्णिकः भूमिका ग्रहणकर्तेति यावत् । गान्धर्वादिवर्णिकान्तेषु यो विप्रो मोहात् तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवगम्यते । ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचरेयुः तेषां प्रत्यापत्ति शुद्धिम्—इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -नृशंसि-. २. I. reads -श्यावभटवृत्ति- for -श्यावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others substitute सूनिकः for सौनिकः; while H. तुन्नवायकः for तन्तुवायकः. ५. A. reads -कुलश्च for -कुलटश्. ६. B. D. and G. read वारा for ऽऽरामा-. ७. A. reads पण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ॥
रङ्गोपजीवी कूटाशः[1] कुहको[2] गुरुगुप्तिकः।
भिषक्[3] च गरदश्चैव रूपाजीवी[4] च सूचकः ॥
सौनिको[5] वणिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः।
कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
प्रायश्चित्ते तु चरिते व्यवहार्यो[6] भवेत् स हि।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः[7] किल ॥
तस्माद्[8] दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः।
एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं[9] तु मृग्यताम् ॥
भैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।
एतेषां* ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
प्राजापत्येन शुद्ध्येत्तु तस्मात् पापान्न संशयः'।

(बृ. स्मृ. १. ३०–३१)

इति। तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम्। प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदम्[10]प्रत्यवगन्तव्यम्। 'ब्राह्मण' इति विशेषाभिधानात्। यच्चोक्तमङ्गिरसा—

* एतेषां पर्वोक्तदोषदूषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिशः and G. कूटाश. all for कूटाशः. २. I. reads कुहको गुप्तिकस्तथा for कुहको गुरुगुप्तिकः. ३. I. reads भिषजो for भिषक् च. ४. G. substitutes कूपजीवी for रूपाजीवी. ५. J. substitutes सौमिकः for सौनिकः. ६. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read परिहार्यो for व्यवहार्यो. ७. B. C. D. and F. read ब्रह्महताः for ब्रह्महणः. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्. ९. All ethers except A. read प्रत्यापत्तिस्तु for प्रत्यापत्तिं तु. १०. G. omits वेदविदम्.

'अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति'॥
(अं. स्मृ. ३. १९)

इति । यदपि विष्णुनोक्तम्—

'गण-गणिका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षान्नं चर्मकर्तुश्च । (८) वार्धुषिक-कदर्य-दीक्षित-बद्ध-निगडाभिशस्त-षण्ढानां च*। (९) पुंश्चली-दाम्भिक-चिकित्सक-लुब्धक-क्रूरोच्छिष्टभोजिनां च । (१०) अवीरास्त्री-स्वर्णकार-सपत्न-पतितानां च । (११) पिशुनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽऽत्म-रस-विक्रयिणां च । (१२) शैलूष-तन्तुवाय-कृतघ्न-रजकानां च । (१३) चर्मकारनिषाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रयिणां च । (१४) श्वजीवि-शौण्डिक-तैलिक-चैल-निर्णेजकानां च । (१५) रजस्वला-

* बद्धः रज्ज्वा पाशैर्वा बद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति निगडः । सपत्नः शत्रुः । स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तते वेश्मनि सः।

१. B. and D. read अन्त्यावसायिनं भुक्त्वा for अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा २. I. reads -गणक- for -गणिका-. ३. Except A. I. and the text all others read अक्ष्णोत्रं for तक्षान्नं. ४. Some manuscripts read -निगला ; while the text बंधनिका for -बद्ध-निगडा-. ५. H. substitutes वा for च. ६. H. reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text ; while all others read -क्रतुधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽऽत्मरस-. ८. Except A. and I. all omit च and J. substitutes -मजक- for रजक-. ९. G. and the text read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मार- for चर्मकार-.

सहोपपतिवेश्मनां च। (१६) भ्रूण-
घ्नावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणाऽव-
लीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातं च। (१७)
कामतः पादस्पृष्टमवक्षुतं च। (१८)
मत्त-क्रुद्धा-ऽऽतुराणां च। (१९) अनर्चितं
वृथामांसं च। (२०) पाठीन-रोहित-
राजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जं सर्वमत्स्यमां-
साशने त्रिरात्रमुपवसेत्। (२१) सर्वजलज-
मांसाशने च। (२२)

(वि. स्मृ. ५१. ७–२२)

इति। तत्र त्रिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः। तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्रति वेदितव्यः। सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम्। शङ्कित-प्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह—

'मृत-सूतक-शूद्रान्नं सदोषेणापि* संस्कृतम्।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा॥
यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत्।
एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥

* सदोषेण महापातकादिदोषदूषितेन। पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक् पञ्च मन्त्राः पूर्वत्रोक्ता अत्रानुसन्धेयाः।

१. I. reads -रोहितं च राजिल- सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-. २. Except the text and A. read -सशल्कवर्ज्जं for -शकुलवर्ज्जं. ३. Except A. and I. all others read सरोषं वापि for सदोषेणापि. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्ती.

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।
एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः'॥
(हा. स्मृ. १३. १-३)

इति । एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने*[१]।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्'॥

इति ॥ ९ ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रताचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या भोज्यत्वमाह—

†बालैर्[२]नकुल-मार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं[३] यदा ।
तिल-दर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः॥ ६॥

इति । उच्छिष्टितं उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य भोजने[४] श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पुनर्[५]व्रतमाचरणीय-

* भोजनकाले पात्रालम्भनं विहितम् । तदकृत्वा यो भुङ्क्ते स मुक्तभाजने भुङ्क्त इत्यर्थः ।

† यद्यपि 'बाल आषोडशात् वर्षात्'—इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात् इत्येव वक्तुमुचितम् । ततः परं तस्य सज्ञानत्वात् । धरणीधरस्तु—'बालाः पञ्चवर्षाधिकवर्षाः। पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्'—इत्याह । तदसमञ्जसम् । पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्चित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः । बहुवचनात् मूषकादीनामपि ग्रहणमिति केचित् ।

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः and G. भुक्तभोजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads व्यालैः for बालैः. ३. K. and L. read उच्छेषितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert भोजने. ५. I reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात्। अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम्[1]। तदाह संवर्तः—

'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षपेत्[2]॥(१८९)
बिडाल-मूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः'।
(सं. स्मृ. १८९–१९०)

इति। शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः तम्प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे[3]—

'भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां विशुद्ध्यत त्र्यहोषितः।
भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः'॥

इति। मनुः[4]—

'बिडाल-काकाखूच्छिष्टं* जग्ध्वा श्व-नकुलस्य च।
केश-कीटावपन्नं च पिबेद् ब्राह्मीं[5] सुवर्चलाम्'॥
(म. स्मृ. ११. १५९)

---

* इदं तावदकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारिणः 'व्रतशेषं समापयेत्'—

---

१. B. D. and G. omit पातव्यम्; while H. omits the following:—

पंचगव्यं पातव्यम्। तदाह संवर्तः—
'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षिपेत्।
बिडाल-मूषकोच्छिष्टे - - - - - - - - - -'॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. क्षिपेत्, and the text द्विजः for क्षपेत्-

३. The text does not insert ब्राह्मीं. and F. omits the following portion:—

'- - - - - - - - - - नाविशुध्येत् त्र्यहोषितः।
भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिबेद् द्विजः'।
इति। मनुः—
'बिडाल-काकाखू - - - - - - - -'॥

and it substitutes मनुरपि for विष्णुरपि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः. ५. The text reads ब्रह्म-सुवर्चलाम् for ब्राह्मीं सुवर्चलाम्.

इति । विष्णुरपि—

'बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलां* पिबेत् । (४६) श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । (४७) पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत । (४९) ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(म. स्मृ. ११. १९८) इत्यनेन पूर्ववाक्ये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह। अवपन्नं केश-कीटादिभिर्दूषितम् । ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिबेदेकाहम्।

* इदं चाकामतः सकृद्भक्षण एव । कामतस्तु पूर्वोक्तं ब्रह्मकूर्चम् । एकादिनोपोषणमकामतः सकृद्भक्षणे । कामतोऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषणं प्राजापत्यं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विण्मूत्राशने सप्ताहमुपोषितोऽष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्यतिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपवासः। कामतस्तु त्रिरात्रोपवाससहित एकदिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाशननिषेधः । वैश्य-राजन्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । राजन्यस्य शूद्र-वैश्ययोरुच्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । वैश्यस्य शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपवासः। चण्डालाः पूर्वोक्ताः तेषां आममन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

---

१. D. and J. omit the following:—विष्णुरपि—
'बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलाम्;
while C. substitutes मनुरपि for विष्णुरपि. २. E. and I. read स्वोच्छिष्टाशने for श्वोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the toxt; while all others do not insert the following portion:—सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने. ४. I. includes ब्राह्मणः in forty-nine sûtra. ५. The text substitutes -अशने for -भोजने and omits the following:—

त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं.

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत्। (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं सप्तरात्रम्। (५२) वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चरात्रम्। (५३) राजन्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम्। (५४) राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम्। (५५) वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम्। (५६) वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च[1]। (५७) चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। (५८) सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम्'। (५९)

(वि. स्मृ. ५१. ४६–५९)

इति। उशना अपि—

'ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामशतं कुर्यात्। क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम्। वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्*। मतिपूर्वे प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च[2]। शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम्। मतिपूर्वं चेत् पराकः। एवं द्विजात्युच्छिष्ट[3]भोजने शूद्राणां च। ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने षोडश प्राणायामान्[4] धारयेत्।

* शत-सहस्र-दशसहस्रप्राणायामा अकामत एव। एवमेवाग्रेऽपि।

१. All, except A. and the text omit च; while I. interchanges the world in the sûtras fifty-three to fifty-six respectively. २. G. reads प्राजापत्यमिति। कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च; while F. omits च. ३. B. D. and G. substitute द्विज- for द्विजाति-. ४. I. reads प्राणायामं for प्राणायामान्.

क्षत्रियाणां त्रिंशत् वैश्यानां चत्वारिंशत् । शूद्राणां कुशवारिपानं त्र्यहम् । बुद्धिपूर्वं चेत् त्र्यहं चतुरहं पंचरात्रं सप्तरात्रं च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छिष्टभोजने बुद्धिपूर्वे महासान्तपनम् । अबुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम्' ।

(उ. स्मृ. ३. २०–३२)

इति । मनुरपि—

'शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः* कुशवारि पिबेत् त्र्यहम् ।(१४८)
अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्री-शूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ।। (१५२)

(म. स्मृ. ११. १४८–१५२)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

'जम्बूक-काक-मार्जार-श्व-गोधानां गवामपि ।
मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ।।

---

* शूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्र्यहं पिबेत् । इदमकामत एवेति ज्ञेयम् । अभोज्या अश्रोत्रियादयः । 'शूद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशात् 'स्त्रीग्रहणं लब्धसवर्णार्थं विज्ञेयम्' –इति मेधातिथिः। इदं च सप्तरात्रं यवपानं कामतः शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विज्ञेयम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

---

१. All, except A. and I. read क्षत्रिये for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम् for त्र्यहम्. ३. I. omits पंचरात्रं ; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I. reads ऽबुद्धिपूर्वे महासांतपनम् । बुद्धिपूर्वे, but it seems to be a mistake. ५. I. reads शूद्रोच्छिष्टं च पीत्वा तु for शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि[1]—

'विप्रार्धं क्षत्रियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्धकम्* ।
तदर्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः' ॥
(य. स्मृ. ३.११)

इति । बृहद्विष्णुः[2]—

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । (५०) वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् । (५१) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । (५२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्'[3]† । (५३)
(वि. स्मृ. ५१. ५०–५३ आन्ध्रपु०)

इति । शङ्ख-लिखितौ[4]—

'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपर्केन[5] त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपो- .

---

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः ।
† एतानि सर्वाण्यप्यकामत इति विज्ञेयम् । कामतस्तु द्विगुणादिकम् ।

---

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यस्मृति. २. B. D. G. and H. read वृद्ध-विष्णुः for बृहद्विष्णुः, but the quoted sûtras occur in Vishnu Smriti (Te MS.) ३. In Vishnu Smriti the words पंचगव्यं पिबेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

सप्तरात्रं पंचगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।
राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्' ।
इति । शंख-लिखितौ—
'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभि-
मन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने.

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ५. I. reads wrongly ब्राह्मणा for ब्राह्मी-.

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने
षड्रात्रमभोजनम्'* ।

इति । यमः—

'भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥
वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्'[1]† ॥
(य. स्मृ. ६. १-२)

इति । आपस्तम्बः—

शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणाम् । (५)
(आ. ध. सू. १. ९. २६. ४-५)

इति । शङ्खः—

'शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्'‡ ॥
(शं. स्मृ. १७. ४२)

* इदं चोच्छिष्टमन्नमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोजननिमित्तमभक्ष्यभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन प्रायश्चित्तावृत्त्यादि कल्पनीयम् ।

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपङ्क्तौ ।
'सह भुक्त्वा ब्राह्मणेन ब्रह्मकूर्चं पिबेत् त्र्यहम्' ।
इत्याद्यंगिरोवचनेन तत्र प्रायश्चित्तस्याल्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र शङ्खलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम् ।

१. We follow here A. and G.; while all others read सप्तरात्रेण for तप्तकृच्छ्रेण, but the reading seems to be incorrect. २. The text reads these two Sûtras as follows:—

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणां चैवम् । (५).

इति । बृहद्यमः—

'माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति । आपस्तम्बः—

'अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः।
चान्द्रं[1] कृच्छ्रं तदर्धं तु ब्रह्म-क्षत्र-विशां विधिः' ॥
(आ. स्मृ. ९. ९)

इति । अङ्गिराः—

'चण्डाल-पतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥
षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः'* ।
(अं. स्मृ. ३. ६३–६४)

इति । वृद्धशातातपः—

'पीतशेषं तु यत् किञ्चिद्भाजने[2] मुखनिःसृतम्।
अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित्।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः'†[3] ॥

* वैश्य-शूद्रयोः षड्रात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सकृदेव भक्षणे । कामतोऽभ्यासे त्वधिकं कल्पनीयम् ।

† इदं तु स्वस्यैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषनिरासार्थं त्रिरात्रव्रतं कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्धार्धं for चांद्रकृच्छ्रं तदर्धं तु. २. J. reads भोजने for भाजने ; while G. and H. मुखतश्च्युतम् for मुखनिःसृतम्. ३. This verse does not occur in I. but all others insert it.

इति । शातातपः—

'शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः[1] ।
सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छर्दितो घृतसेवकः[2]* ॥
अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः' ।
(शा. स्मृ. ९. ७–८)

इति । षट्त्रिंशन्मते—

'दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं तु यत् ।
अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति' ॥

इति । अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मि[3]न्विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ॥ ६ ॥

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥७॥
मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजने[4] ।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा[5] ॥८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव ।

---

१. A. substitutes कश्चित् for शुचिः. २. B. reads छर्दनाद् घृतसेवनात् for छर्दितो घृतसेवकः. ३. H. reads कस्मिन् for एकस्मिन्. ४. Except A. and I. all others read -भोजने for -भाजने; while M. मोहाद्वा लोभतस्तत्र for मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र. ५. K. and L. read सदा for तथा and insert the following line—

'अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति। एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तावशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम्। तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते स सान्तपनं चरेत्। निमित्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम्। अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति'॥
(अं. स्मृ. ९. १)

इति। वन्ह्यादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति। एतच्चाचारकाण्डे दर्शितम्॥ ७–८॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

पीयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफल-गृञ्जने।
पलाण्डु-वृक्षनिर्यास-देवस्व-कवकानि च॥९॥
उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥१०॥

इति। पीयूषं अभिनवं पयः। पयसोऽभिनवत्वं प्रसवकालीनत्वमित्येके। दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे। दशाहादूर्ध्वमपि

---

१. C. and F. read समाप्तेऽसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for समाप्ते वा. २. J. reads स्वयं त्वापदि यदि गच्छेत्. ३. Except A. and I. all others read पङ्क्त्याम्. ४. B. D. and G. read पिबते for भुंजते and K. and L. द्विजाः for द्विजः. ५. M. reads उपवासी for उपवासेन. ६. I. substitutes पीयूषत्वं for पीयूषमभिनवं पयः.

प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावकलीनत्वमिति केचित् । श्वेत-शब्दो लशुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुन-कृष्ण-वृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रवि-शेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति*। वेश्याश्च मदाद्यर्थम् । मूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गु-कर्पूरा-दिव्यतिरिक्तः । हिंग्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थ-मुपकल्पिते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्रा-द्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्र-मुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वे तु भोजने मनुराह—

'छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः'† ॥
(म. स्मृ. ५. १९)

* भाषायां 'गांजा' इति प्रसिद्धः पत्रविशेष एवायमिति प्रतिभाति तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरत्वं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव ।

† छत्राकं द्विविधम् । भूजं वृक्षजं चेति । द्विविधमप्यभक्ष्यम् । अत्र पतेत् इति यदुक्तं तत्—

'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' ।
(गौ. स्मृ. २१. ४)

इति गौतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्चित्ताचरणात् प्राक् सन्ध्यावन्दनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापाद-कव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुक्तं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं पातित्यमित्यवगन्तव्यम् ।

१. B. D. G. H. and J. omit इदं and read न प्रायश्चित्तं for नेदं प्रायश्चित्तं. २. B. D. E. G. H. and J. read विशश्च and C. F. I. विशाश्च for वेश्याश्च, and I. substitutes स्वरार्थं for मदाद्यर्थं. ३. G. reads गृञ्जनपर्यायः; while I. गृञ्जनापरपर्यायः for गाजरापरपर्यायः. ४. I. reads ग्राम्यकुक्कुटम् for ग्रामकुक्कुटम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाण्डुं गृञ्जनं.

इति। अमतिपूर्वे स एवाह—

'अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वा ऽपि शेषेषूपवसेदहः'*॥

(म. स्मृ. ५. २०)

इति। तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्—

'अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा'।

(गौ. स्मृ. २३. २५ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात्। एवं च ...ति मूलवचनोक्तत्र्यहोपवासो भक्षितोद्गारितविषयो द्रष्टव्यः। ...चान्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम्। 'शेषेषूपवसेदहः'—इत्येतत् ...कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम्। तथा च चतुर्विंशतिमते—

'पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुक्कुटम्।
नालिकां बालपुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्'॥

इति। न चैतस्य पलाण्डोर्मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः। अवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात्।

'पलाण्डोर्दश जातयः'।

---

* षट्स्वप्येतेषु एकमपि भुक्तं चेत् प्रायश्चित्तं समानमेव। शेषेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिष्वभक्ष्येषु। येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेष्वित्यर्थः। सान्तपनमत्र द्व्यहसाध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशे। सम्यग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येति सर्वज्ञनारायणस्याशयः। तन्मते सान्तपनयतिचान्द्रायणयोर्न समविकल्पः।

---

१. Except A. and I. all others read अबुद्धिपूर्वे. २. E. G. H. and J. substitute च for वा. ३. J. substitutes कुसुमादिषु for कुसुम्भादिषु. ४. I. omits च. ५. We follow here A. and I.; while H. नवकण्टकम् and B. C. D. E. F. G. and J. वनकण्टकम्. ६. B. D. and H. read नालिकं for नालिकां.

इत्यभिधानात् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

> 'लशुन-पलाण्डु-गृञ्जनभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातान्नयेत्' ।

इति तद् बलात्कारेणाऽनिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमनार्थं भक्षणविषयं वा । अत एवानन्तरं तेनैवोक्तम्—

> 'एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः'।

इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र शातातपः—

> 'लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनीम् ।
> छत्राकं विड्वराहं च ग्राम्यं कुक्कुटमेव च ॥
> उष्ट्रीं च महिषीं भार्सीं रासभीक्षीरभोजनात् ।
> उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः'॥
>
> (शा. स्मृ. ९. ३)

इति । याज्ञवल्क्यः—

> 'पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

---

१. J. reads समन्तोक्तम् for सुमन्तुनोक्तम्. २. F. reads सम्पातं and I. सम्पतान् for सम्पातान्. ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु. ४. B. and D. substitute पराशरः for शातातपः, but it seems to be a mistake. ५. I. reads कृष्णवृन्तकम् for च तथा शुनीम्. ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मानुषीं for महिषीं and I. substitutes वापि for भार्सीं. ८. B. and D. read ततः for पुनः. ९. J. reads चरेदिति for चरेन्मुहुः. १०. B. C. D. G. H. and J. read छत्ताकं for छत्राकं.

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

(या. स्मृ. १. १७६)

इति। बृहद्यमः—

'नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च।
भूतृणं शिग्रुकं चैव खट्वाङ्गं[1] कवकं तथा ॥
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः'।

(य. स्मृ. ३. ४९)

इति। विष्णुः—

'शुनां मांसाशने[2] च। (३३) छत्राक-कवकाशने सान्तपनम्। (३४) यव-गोधूमजं पयोविकारं[3] स्नेहाक्तं च[4] शुष्कं[5]खाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत्[6]। (३५) व्रश्चनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च[7] वृक्षनिर्यासान्। (३६) शेलुं[8] च वृथाकृसर[9]-संयाव-पायसा-ऽपूप-शष्कुलीश्च[10] देवान्नानि हवींषि च। (३७) गो-ऽजावि-महिषीवर्जं सर्वपयांसि च। (३८) अनिर्दशाहेतान्यपि च। (३९) स्यन्दिनी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च। (४०) अमे-

---

१. B. and D. read खट्वाभं, C. and F. खट्वाकं, E. खट्वाहं, G. खट्वाद्यं, I. खट्वाङ्कं and J. खट्वां च all for खट्वाङ्गं; while H. substitutes कतकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads शुक्तं for शुष्क-. ६. The text adds तत्प्राश्य, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहितान्. ८. B. and D. शेषं, C. E. and F. सेलुं and I. तैलं for शेलुं; while the text शालूक- for शेलुं च. ९. I. reads कृसरं च यव-पायसा-. १०. The text reads -शष्कुलीदेवान्नानि.

॰यभुजश्चे ।(४१) द्विधन्वर्जं केवलं सर्वशुक्तानि ।(४२) ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।(४३) दिनमेकं चोदके वसेत्' । (४४)
(वि. स्मृ. ६१.३३–४४)

इति । यमो[२]ऽपि–

'लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ॥
(य. स्मृ. ३. १९)

इति । कूर्मपुराणे–

'अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
उदुम्बरं[३] च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ॥
(कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शङ्ख-लिखितौ–

'लशुन[४]-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु[५]-कुसुम्भभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु[६]-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोविदार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि–

---

१. I. reads -भोजने for -भुजः. २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit अपि. ३. I. reads औदुम्बरं; while the text substitutes कालेन for कामेन. ४. B. and D. omit the following:—

'लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोविदार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्' ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि.—

५. I. reads -क्रियाकुवकुसुंभ-, C. F. G. and J. क्रियारु; while J. -कुम्भातु- for कुसुम्भ- and for the same C. and F. -कुम्भीकल-, G. and H. कुम्भीक-. ६. I. reads कलंज-सिग्ध- for अलाबु-शिग्रु-.

'लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा।
वेर्ली चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्॥
कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः।
उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा'॥

इति। तथा—

'स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत्'॥

इति। संवर्तः—

'अजोष्ट्री-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम्।
अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्'॥
(सं. स्मृ. १०६)

इति॥ ९—१०॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम्। न त्वन्यस्य। इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च।
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति॥११॥

इति। अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्। असकृद्भक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'बलाक-प्लव-हंस-कंटक-चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-
कपोत-भोर(त?)-चटक-रक्तपादोलूक-शुक-सारस-

---

१. G. and J. read उर्ली for वर्ली. २. I. does not insert इति तथा and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्तः and C. E. F. J. insert इति and omit संवर्तः. ४. G. H. and J. read अच्छुष्ट्री- for अजोष्ट्री-. ५. B. D. and G. read -भासचटक-, C. E. and F. -भारवटक- for -भारचटक-.

टिट्टिभ-मद्गु-चाष-भास-जालपाद-नक्र-कुचिक-
विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चग-
व्यं पिबेत् त्रिरात्रम्'।

(उ. स्मृ. २. १७)

इति[२]। शङ्ख-लिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहतुः—

'बक-बलाक-हंस-प्लव-चक्रवाक-खञ्जरीट[३]-काक-
कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-
रस-टिट्टिभोलूक[४]-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-
द्गु-शिशुमार-नक्र[५]-मकर-तिमि-तिमिङ्गिल-नकुल-
बिडाल-सर्प-मण्डूक-मूषक-वल्मीकादि[६]मांसभक्ष-
णे द्वादशाहमनाहारः। पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्'।

इति। एतच्च[७] कामकृताभ्यासविषयम्। कामकृ[८]तसकृद्भ-
क्षणे* तु याज्ञवल्क्य आह—

* विज्ञानेश्वरस्तु—'सन्धिन्यनिर्दशा'—(१. १७०) इत्यादीन्यनु-
क्रान्तानि कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। अकामतस्त्वहोरात्रम्'
—इत्याह। 'सकृद्भक्षणे' इति तु न तन्मतमिति प्रतिभाति।

१. I. reads -कुञ्चि-; while C. F. and G. read -कुञ्चिक-, E. and H. -कुविक- for -कुचिक-. २. B. and D. subtitute अपि for इति. ३. B. and D. read खञ्जरीटक-क्षारण्डक -चटक-गृध्र-, C. and F. खञ्जरीट-काक-कारंड-करट-लारवटक-गृह-, E. and J. खंजरीटक-कारंडव-कटभार-चटक-गृह-, G. and H. खंजरीटक-कारंड-कटक-भार-चटक-गृध्र- all for खंजरीट-काक-कारंडव-कटक-भार-चटक-गृह-. ४. I. reads -टिहिभ-मद्गु-भल्लूक-वक्रपाद- for टिट्टिभोलूक-रक्तपाद-. ५. J. substitutes -चक्र- for -नक्र-; while B. C. D. F. read -तिमिमकर- for -मकर-. ६. B. D. C. F. and G. read -वल्मीकादि-, E. H. and J. -वलिकादि- for वल्मीकादि-. ७. B. and D. omit the following:—

'द्वादशाहमनाहारः। पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्'।

इति। एतच्च कामकृताभ्यासविषयम्। कामकृतसकृद्भक्षणे तु.

८. G. reads अकामकृते तु सकृद्भक्षणे for कामकृतसकृद्भक्षणे तु.

'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥
क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह-शुक-प्रतुद-टिट्टिभान्।
सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
कोयष्टि-प्लव-चक्राह्व-बलाका-बक-विष्किरान्।
वृथाकृसर-संयाव-पायसापूप-शष्कुलीः ॥
कलविंकं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्।
जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृग-द्विजान् ॥
चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्' ॥
(या. स्मृ. १. १७१–१७५)

इति। विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह—

'खरोष्ट्र-काक-श्व-हंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात्।
(२६) प्राग्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च।
(२७) क्रव्याद-मृग-पक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम्।
(२८) कलविङ्क-प्लव-हंस-चक्राह्व-सारस-रज्जुदालक-दात्यूह-शुक-सारिका-बक-बलाक-कोकिल-

---

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिग्रु-for शिग्रुं. २. B. D. and I. read विड्वानि for विड्जानि. ३. I. reads -चक्राख्य- for -चक्राह्व-. ४. H. substitutes -बल-विष्किरान् for बक-विष्किरान्. ५. I. substitutes च for स- and reads रज्जुवालुकं, C. and F. रज्जुजालकं for रज्जुदालकं. ६. I. reads वक्रपादांश्च सौरं for रक्तपादांश्च सौनं. ७. G. reads वल्लरं for वल्लूरम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -काक-श्वमांसे, J. -काकमांसे and the text -काकमांसाशने for -काक-श्व-हंसाशने. ९. All, except A. I. and the text omit च; while B. and D. substitute भुक्त- for शुष्क-. १०. The text reads -प्लव-चक्रवाक-हंस- for -प्लव-हंस-चक्राह्व-. ११. I. reads -रज्जुवालक- for -रज्जुदालक-; while B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । (२९) एकशफोभयदन्ताशने च । (३०) तित्तिरि-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । (३२) शुनो मांसाशने च । (३३)

(वि. स्मृ. ५१. २६–३३)

इति । शङ्खस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह—

'भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मद्यं च कवकानि च ।
नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ॥
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-कच्छप-शल्यकाः ।
खड्गं च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

---

१. I. omits this and the following Sûtras:—

तित्तिरि-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं
सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ।
(३२) शुनो मांसाशने च' । (३३).

E. has the same, but after त्रिरात्रमुपवसेत् there is a mark of correction. २. B. D. and H. read -लावकावर्तिमयूरवर्जं, G. -लाव-वर्तिक-मयूरवर्जं for -लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं. ३. B. C. D. F. G. H. and J. substitute तु for च. ४. The text reads ब्रह्मसुवर्चलां for ब्राह्मीं सुवर्चलां. ५. The text reads शुनां for शुनः. ६. The text reads कारकाणि for कवकानि. ७. The text substitutes मलं for शौनं. ८. B. and D. read [illegible] च for गामश्वं कुंजरोष्ट्रौ च; while the text गोश्वेर-कुंजरोष्ट्रौ च for the same. ९. We follow here A. and the text; while all others read [illegible] for [illegible]. १०. B. and D. read भुक्त्वा चाचरेद् व्रतम् and the text हत्वा तु चरेद् [illegible] for भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम्.

हंसं मद्गुं[1] च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान्।
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुक-सारिकाः॥
चक्रवाकं प्लवं कोकं[2] मण्डूकं भुजगं तथा।
मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत्[3]॥
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च[4] तथैव च।
पाठीन-रोहितौ चापि[5] भक्ष्या मत्स्येषु आह्निकाः॥
स्थलेचरांश्च[6] जलजान् प्रतुदान्[7] नखविष्किरान्।
रक्तपादांस्तथा[8] जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत्॥
तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम्।
वार्ध्रीणसं[9] वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा॥
भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि[10]।
दंष्ट्रिणश्च[11] तथा भुक्त्वा मासं मासं समाचरेत्॥
माहिषं[12] चाऽऽजमौरभ्रं मार्गं[13] रौरवमेव च।

---

१. I. reads मत्स्यं for मद्गुं. २. I. reads काकं for कोकं and C, and F. substitute मद्गुकं for मण्डूकं. ३. The text reads नात्र कार्या विचारणा for भूयश्च न च भक्षयेत्. ४. A. reads शललान्, G. सशल्कान् and the text शकुलान् for सशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मत्स्येषु आह्निकाः. ६. H. reads जलेचरांश्च स्थलजान् and I. भागिचरान् जालपादान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads मुखपादान् प्रविष्किरान्. ८. The text substitutes जालपादान् for तथा जग्ध्वा. ९. We follow here A. and the text; while I. and some others read पाठीनं चैव संवर्तं for वार्ध्रीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken १०. The text reads तथैकशफदंष्ट्रिणः for तथैवैकशफानपि. ११. The text reads this line as follows:—

तथा भुक्त्वा तु मांसं वै मासार्धं व्रतमाचरेत्।.

१२. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. १३. I. reads मार्गं च्छागमेव च for मार्गं रौरवमेव च, but it seems to be a mistake.

भक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं द्रव्यं वै पौर्षतं भवेत् ॥
वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ।
मांसमज्ञानतो भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ॥
शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् ।
भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ॥

(शां. स्मृ. १७. १९)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ॥ ११ ॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च' (प. स्मृ. ११. ४)—इत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्

'राजान्नं हरते तेजः' ।

(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्ज्येत अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।
तद्गृहे तु द्विजैर्भोज्यं हव्य-कव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादियुक्तौ । शुचिव्रतौ व्रतं स्मार्त्तो धर्मः । तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति ।

---

१. I. reads भक्षमार्गं for भक्ष्यं मांसं and except A. and J. others read भक्षं मार्गं. २. I. reads पार्षदं for पार्षतं. ३. A. read[illegible] ; while all others except I. read मांसमज्ञानतो for मांसम[illegible]. ४. I. reads शुनां for शुनो. ५. Except A. K. and L. all others read तद्गृहेषु for तद्गृहे तु.

तद्युक्तौ शुचिव्रतौ । श्रौत-स्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विप्रैर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचिव्रताविति विशेषणात् अतद्विधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्—

> 'सहस्रं तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
> तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च' ॥

इति ॥ १२ ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम्॥१३॥

इति । स्नेहपाचितं पूरिका-शष्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्यद्रव्यम् । शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम्' । तादृशघृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् * । आपदि

---

* नेदं कलौ निषिद्धमिति मन्तव्यम् । पराशरधर्माणां कलौ मुख्यत्वात् । युगान्तरविषयाणां धर्माणामत्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच्च । यच्च 'क्षत्रियस्यापि वैश्यस्य'— इत्यनेन 'घृतं तैलं तथा क्षीरं'— इत्यनेन च

---

१. E. and H. read तत्कुलीन- and I. तद्वितर- for अतद्विध-. २. C. F. and M. गुडं तैलेन पाचितम् for भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H. read गुडतैलेन and J. K. L. गुडं स्नेहेन for भक्ष्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. ४. I. reads यथा for यदा.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्नमनुज्ञायते । नतु ततोऽधिकम् । अत एव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

> 'हन्तानुपानमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच (३) नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति होवाच । कामो म उदकपानमिति*'।
>
> (छा. उ. १. १०. ३–४.)

इति एतच्च ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञातं क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापद्विषयत्वेन माधवाचार्यैर्व्यवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

'क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ'।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यान्ननिषेधशास्त्राणि अतद्विधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तर्हि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापद्विषयत्वमयुक्तं स्यादित्यलमतिगहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्ट्यादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायया सह इतस्ततो अशनार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कस्मिंश्चिद्ग्रामे गजपालस्य गृहे उवास । सोऽन्नार्थमटन् तमेव गजपालं कुत्सितान् माषान् भक्षयन्तं सहसोपसृत्य याचितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

'अस्मान् मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः अन्ये कुल्माषा न विद्यन्ते । ये मम भाजने निहितास्त एव राशौ प्रक्षिप्ताः । अतः किं करोमि' ।

'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्* ।

(ब्र. सू. ३. ४. २८)

इत्यस्मिन् वैय्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च भवति—

'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा'[१] ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्थमुक्त उषस्तिः प्रत्युवाच—

'एतान् मे देहि' ।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुल्माषान् ददौ । स चोच्छिष्टानपि तान् चखाद । अनन्तरं गजपालः—

'हन्त समीपस्थमिदमुदकमपि गृहाण' ।

इत्याह । उषस्तिः प्रत्युवाच—

'उच्छिष्टं पीतं स्यात्' ।

इति । गजपाल आह—

'किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टाः ?' ।

इति । उषस्तिराह—

'नवा अजीविष्यमिमान् कुल्माषान् अखादन्' ।
उदकपानं तु इच्छातः लभ्यते' ।

इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थत्वात्कुल्माषभक्षणं न दोषावहम् । ऐच्छिकत्वादुदकपानं निषिद्धमिति ।

* एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

---

१. The verse occurs in Manu, but Manu Smriti reads the second line of the verse as follows:—

आकाशमिव पंकेन न स पापेन लिप्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
लिप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः' ॥
(या. स्मृ. ३. ४१)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—

'सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्* बुभुक्षितः ।
न चाऽलिप्यत दोषेण क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छुनःशेपाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—

'तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय' ।
(ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५).

अत्र च 'उपासर्पद्बुभुक्षितः'—इत्यनेन दारिद्र्यदोषेण क्षुत्प्रतीकारसाधनभूतमन्नमलभमानः यथा शतद्रव्येण स्वपुत्रं शुनःशेपं विक्रीतवान् । यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान् । तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपासर्पत् । नतु तन्मांसं भक्षितुमित्यर्थो ऽवसेयः ।

१. The text substitutes वा for अपि ; while G. reads इतस्ततः for यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिप्येतैनसा, G. लिप्यते न च सेः for लिप्यते नैनसा. ३. The text substitutes -अम्बु- for -अर्क-.

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं* धर्माधर्मविचक्षणः।
प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान्॥
भरद्वाजः† क्षुधार्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः॥
क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्‡।

---

* श्वमांसमत्तुमिच्छन्नपि पापेन न लिप्तवान्। अस्या आख्यायिकाया युगान्तरविषयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात् वामदेवेन श्वमांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्तो ऽभवादिति विशेषः।

† वृधो नाम तक्षा। स च प्रतिग्रहानर्हः। तादृशादप्रतिग्राह्यादपि प्राणरक्षणार्थं भरद्वाजो नाम ऋषिः बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह तथापि पापेन न लिप्तवान्। गोविन्दराजस्तु—'बृबुतक्ष्णोर्महामनाः' इति पपाठ।

‡ उक्तं चैतदाख्यानं महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मेषु—

'विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन्।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम्॥
क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः।
क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम्॥
अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा।
दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः॥
सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम्।
अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये॥
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्'।
(म. भा. शां. १४१. ४९—५२)

इत्यादिना। अत्रापि अत्तुमभ्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान् इति बोध्यम्।

---

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्तस्तु, G. आर्तस्य for अत्तोत्तुं. २. B. and D. read बृहत्ष्णो, C. F. and J. बृहत्सज्ञो, G. बृहत्सक्ष्णो and E. H. and I. बृहत्मज्ञो all for वृधोस्तक्ष्णो.

चण्डालहस्तादादाय धर्मविचक्षणः' ॥

(म. स्मृ. १०. १०२–१०८)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते—

'आरनालं तथा क्षीरं कान्दुकं दधि सक्तवः ।
स्नेहपक्कं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति' ॥

इति । अङ्गिराश्च शूद्रप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह—

'मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् ।
गुडो रसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥
अशृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः ।
फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च' ॥

(अं. स्मृ. ३. ४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति—

मद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।
तं शूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥१४॥
द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।
स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः॥१५

धनभूत. I. reads कौतुकं for कान्दुकं through mistake. I. reads शूद्रं for यथा च अप omits प्रतिग्रहं. ३. C. and I. read कान्दवकाः for कान्दुकाः. ४. I. for पिण्याक-. ५. These two verses do not occur in M.— सर्पत् । ननु तन्म. रतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्तकम् ।

१. The text substitutes विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥ यतस्तत: २. B. C. D. E. [illegible] मद्य-मांसविवर्जितान् । [illegible] for [illegible] नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥ १५ ॥

इति। जातिशूद्राः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः। तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि। तस्य प्रवर्त्तकाः तेन जीविताः। तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिवत् घृतादिकं न स्वीकार्यम्। ये तु मार्गवर्त्तिनः शूद्रा विहिते पाकयज्ञादिकर्मणि निरताः तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत्॥ १४–१५॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च'–(प. स्मृ. ९. ३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम्। इदानीं सूतकिजातिविशेषाननूद्य तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्?॥१६॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये॥ १७॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत्।
अथवा वामदेव्येन साम्नैवैकेन शुद्ध्यति॥१८॥

इति। सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं जपेत्। सूतकिनो विशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

१. A. B. C. and I. read श्वपाकादिव; while A. adds भोजने न परित्यजेत् before घृतादिकं. २. I. reads विहितपाकयज्ञादि-. ३. B. D. and M. read शुद्धः for शुद्धिः. ४. M. reads:—

ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्ध्यति।

४. Except A. K. and L. साम्ना चैकेन for साम्नैवैकेन. ५. C. and F. omit अन्नं and read भुक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following portion:—

क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्र-
गायत्रीजपं कुर्यात् सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो
भुंक्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात्।

त्रीजपेन शुद्धिः। क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात्। सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते तम्प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात्।

'कयानश्चित्र आभुवत्'।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम। तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते। ऐते[१] च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये वेदितव्याः। शक्तम्प्रति[२] तु छागलेय आह—

'अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा।
प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके॥
वैश्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि विंशतिर्ब्राह्मणे दश।
एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम्॥
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां[३] पञ्चगव्यं पिबेत्ततः'।

इति। ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-त्र्यहादयो योज्याः। यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्—

'भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि॥
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत्।
शूद्राशौचे[४] तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'॥

(मा. पु. १.१४–१९)

---

१. G. ते, I. ते च. for एते. २. I. reads शक्तं तु प्रति. ३. B. D. G. H. substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शूद्रस्यैव for शूद्राशौचे.

इति एतत्तु कामकारविषयम्। यच्च शङ्खेनोक्तम्—

'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।
वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान् वै व्रतं चरेत्॥
क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत्।
ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्'॥

(शं. स्मृ. १. ३९-४१)

इति तदभ्यासविषयम्। यदपि गर्गेणोक्तम्—

'शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत्।
मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्॥
त्र्यहं वा कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च।
द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्त्तितम्॥
सवर्णानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता।
क्रमाद्वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमेष्वपि'॥

(ग. स्मृ. ३. ३६)

---

१. The text reads सततं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥
इति। एतत्तु कामकारविषयम्। यच्च शंखेनोक्तम्—
'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।

२. I. reads चतुर्मासान् व्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतं चरेत्।,

but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं व्रती भवेत्; while except A. and I. others substitute भवेत् for चरेत्. ४. I. substitutes चा- for वा. ५. I. reads आशौचे for आशौचं. ६. B. D. G. H. read क्षत्रादिसर्ववर्णानां for सवर्णानां तु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read -उत्तमेष्वयम् and I. -उत्तमं प्रति for -उत्तमेष्वपि.

इति तदेतद् गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । (८) आशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्' । (९)
(वि. स्मृ. २२. ८–९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्र विष्णुनैव व्रतमुक्तम्–

'सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् । (१०) क्षत्रियाशौचे ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । (११) वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२) ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । (१३) वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् । शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥ (१४) शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमात्रं समाचरेत् । (१५)

१. H. omits आशौचं यावत्तेषाम्. २. The text does not insert च. ३. B. and D. do not insert व्रतम्. ४. G. H. and the text read तन्- and B. C. D. E. and F. तस्मिन्- both for तस्यां. ५. C. E. I. and J. read -अष्टशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:—

ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । वैश्याशौचे.

७. The text omits व्रतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमाचरेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्। (१६)

(त्रि. स्मृ. २२. १०–१६)

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम्। यदपि वसिष्ठेन—

'आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान्* ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते॥ (३१)
अनिर्दशाहे पारशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः।
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति॥ (३२)
द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् वा अनश्नन्
संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते'। (३३)

(व. स्मृ. ४. ३१–३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम्। ननु—उक्तरीत्या जाति-

---

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति॥ (३१)
अनिर्दशाहे परशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते॥ (३२)
एवमेव पाठो दृश्यते। परमेतदसङ्गतमिव भवति।

---

१. I. reads :—
शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पंचगव्यं पिबन् सदा।
for
शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्।

२ C. F. and I. read पारशवे for पारशावे and for the same G. J. and the text परशावे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute तां for तद्. ५. I. omits अनश्नन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute -नीत्या for -रीत्या.

विशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ[1] सत्यां ब्राह्मणादिजातिविशेषरहितस्य सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात्[2]।

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च'।

(प. स्मृ. ११. ४)

इत्युक्तस्य विषयः कोऽपि न लभ्येत। तत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम्। नायं दोषः। सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसानात्। विष्णुना हि[3]—

'शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्'।

(वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम्[4]। ब्रह्मकूर्चं तु गर्ग[5]प्रोक्तत्र्यहव्रत[6]समानविषयतया योजनीयम्। दशाहविषये अङ्गिरा आह—

'अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा'।

त्रैपक्षिके* तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके'[7]॥

(अं. स्मृ. १. ११)

इति॥

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते। तत्र विष्णुः—

---

* त्रैपक्षिकं त्रैपक्षिकश्राद्धम्। एवं द्विमासिकमपि श्राद्धमेव।

---

१. J. substitutes -जातिशेषः for -जातिविशेष-. २. I. reads व्यवस्थापनात्. ३. I. reads विष्णुः for विष्णुना हि. ४. I. does not insert प्रोक्तम्. ५. C. E. F. G. and H. substitute गार्ग्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all others omit -व्रत-. ७. Except A. and J. all others do not insert this line:—

त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके'॥

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं[1] त्वाद्यमासिके।
त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके' ॥
(वि. स्मृ. ९१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम्। अनापदि तु—

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके[2]।
एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते' ॥
(हा. स्मृ. ९. ३१.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्।

'प्राजापत्यं तु मिश्रके'।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम्। ऊनमासिकादिषु पादोन-प्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि। तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं[3] मासिके तथा।
त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः ॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्[4]' ॥
(य. स्मृ. २. २६-२७)

इति। क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—

'[6]चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्[5] ॥

१. C. and F. omit the following portion:—
"त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके" ॥ इति.
२. C. F. and H. substitute मासिके for मिश्रके. ३. J. omits पादोन-
४. Except A. and I. all others substitute पराकं for पादोनं. ५. B. D. and H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line:—
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्।.

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।
वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥[1]
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम्' ।

(य. स्मृ. १.३१–३४)

इति यत्तु शङ्खवचनम्—

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥
आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके* ।
अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा' ॥

इति तत्सर्पादिहतविषयम्[2] ।

'ये स्तेन-पतित-क्लीबा': ।

(म. स्मृ. ३. १५०)

इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।

'चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव विषोद्बन्धनकैस्तथा[3] ।
भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः'† ॥

इति ।

---

* पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोषः ।
† अत्रापि वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यमूह्यम् ।

---

१. B. D. G. and J. read वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु and C. F. and I. वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य for वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु. २. I. reads सर्पादिमरणविषयं वा. ३. Except A. and I. all read विषोद्बन्धोदकै-.

'अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत्॥
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।
सङ्कल्पिते* तथा भुक्त्वा त्रिरात्रक्षपणं भवेत्'॥

इति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात्। ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह–

'मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'।
(य. स्मृ. २. १९)

इति। इदमज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वके तु स एवाह–

'मधु मांसं च योऽश्नीयात् श्राद्धे सूतक एव च।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्'॥
(य. स्मृ. २. १६)

इति। आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम्।

'आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा'।

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात्। यत्तूशनसोक्तम्–

'दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येच्च तदनन्तरम्'॥
(उ. स्मृ. ३. ७)

इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम्। संस्काराङ्गश्राद्ध-

* सङ्कल्पिते साङ्कल्पिकेन विधिना कृते।

१. C. and F. insert इति before चरेत्, २. J. reads मासश्राद्धे for आमश्राद्धे. ३. H. omits तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा॰

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः—

'चूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्नामकरणोत्तथा।
चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
अतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः।
नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्' ॥
(व्या. स्मृ. २. २३–२४)

इति। सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह—

'ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥

इति। तत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतम्। सोमसाहचर्यात्। यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्—

'भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत्।
उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्त्तितः ॥
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने।
असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥
द्विगुणं क्षत्त्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने।
साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्' ॥

इति एतदप्यापद्विषयम्। अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ १६–१७–१८ ॥

१. J. substitutes -विषये for -भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते चूडहोमे for चूडाहोमे निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D. read अल्पेषु for अन्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B. D. and G. read भारद्वाजेन; while A. यदपि स्मृत्यन्तरम् for यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्. ७. G. reads भुक्त्वा च for भुक्तं चेत्. ८. B., D. G. and H. read व्रतं पारणके and C. F. E., I. and J. व्रतपारणके for व्रतं पार्वणके. ९. G. reads [illegible] for क्षत्त्रियस्यैव.

'घृतं तैलं तथा क्षीरम्' (प. स्मृ. ११. १३)—इत्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां[1] भोजनमभ्यनुज्ञातम्। इदानीं शूद्रतण्डुलादीनभ्यनुजानाति—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम्[2]।
पक्वं विप्रगृहे भुक्तं[3] भोज्यं[4] तन्मनुरब्रवीत् ॥१९॥

इति। शुष्कान्नं व्रीहि-तण्डुलादि। गोरसः क्षीरादिः *। स्नेहस्तैलादिः। तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति तदा तदन्नं भोज्यम्। यस्त्वाम-पक्वयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः सो[5]ऽसच्छूद्रविषयः। अत एव 'मद्य-मांसरतम्' (प. स्मृ. ११. १४)—इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

पूर्वम् 'अज्ञानादापदोऽपि वा' (प. स्मृ. ११. ९)—इत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम्। तद[6]विद्वद्विषयम्। इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि।
मनस्तापेन शुद्ध्येत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥

इति। द्विविधा हि[7] विद्या। वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

---

* 'गोरसो घृतादिः। पुनरत्रोपादानं गव्यत्वार्थम्'— इति धरणीधरः।

† धरणिधरो न विद्वद्विषयत्वं मन्यतेऽस्मिमवचनस्य। स तु—आपदि शूद्रान्नभोजने प्रायश्चित्तान्तरमाहेत्यवतारयति।

---

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आहृतम् for आगतम्
३. M. reads पूतं for भुक्तं. ४. K. and L. read भोज्यान्नं for भोज्यं तत्
५. I. adds अयम् before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतद् after तत्
७. C. F. and G. omit हि.

ज्ञानानुष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मन-स्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु—

'द्रुपदादिवेन्मुमुचानः' ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ४.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्यो ऽप्याह—

'पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः' ॥

(या. स्मृ. ३. ३१)

इति । मनुरपि—

'ख्यापनेनानुतापेन तपसा ऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि' ॥

(म. स्मृ. ११. २२७)

इति । बौधायनोऽपि—

'परित्यागस्तपो दानमनुतापो ऽनुकीर्तितम् ।
विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं पापनाशनम्' ॥

इति । द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्' ॥

(वृ. यो. या. ७. ८१.)

इति ॥ २० ॥

---

१. B. D. and H. read सकृज्जपेत् for शतकृत्वो जपेत्. २. B. C. D. E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽमी. ३. B. and D. read मन-स्तापनेन. ४. H. reads पावनं स्मृतम् for पापनाशनम्. ५. C. and F. substitute प्रकीर्तितम् for उक्तम्. ६. Except A. and I. all others do not insert this line and substitute इत्यादिना for इति. The quoted verse is not found in Yâdnyavalkya Smriti.

'द्विजशुश्रूषणरतान्'

(प. स्मृ. ११. १९)

इत्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेता-निदानीं विशेषतो निर्दिशति–

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

इति । दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ॥२१॥

दासादीनां लक्षणमाह–

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
संस्काराच्चु भवेद्दासः असंस्काराच्चु नापितः ॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ।
स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥

इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

---

१. Except A. and I. all others omit एतान्. २. B. D. G. and H. substitute दर्शयति for निर्दिशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads.:—

संस्कृतः स्याद्दासवर्गो असंस्कारेण नापिकः ।;

while M.:—

संस्कृतस्तु भवेद्दासो ह्यसंस्कारैस्तु नापितः ।.

५. I. and J. reads सुतो जायेत नामतः. ६. B. C. F. H. and J. read ख्यातो for ज्ञेयो. ७. Except A. and M. all others read -समुद्भूतो for -समुत्पन्नो. ८. K. reads सो ह्यार्धिक L. सो ह्यार्धिक and C. E. F. G. H. and J. read स ह्यार्धिकः, for स ह्यार्धिक.

स यद्यमन्त्रकैर्निषेकादिभिः सं[illegible] संस्कृतो भवति तदा दास इत्युच्यते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेस्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरे[2]क्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि शब्दसामर्थ्यात्[3] प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतस्तावत् कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृ[4]पितामहादिक्रमादायात आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यःशूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्धिक इति वा अर्धसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति स आत्मनिवेदकः । यद्वा आर्धिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः क्रमतः[5] संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तु[6] । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्धिकात्मनिवेदकौ तथापि नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते—इत्यदोषः ।

---

१. G. reads:—

संस्काराभावे तु नापित इति अभिधीयते । क्षत्रियः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेस्यत्र विवक्षितः ।.

२. B. and D. read गोरक्षणार्थकृष्या, G. गोरक्षणार्थकृष्या वा and H. गोरक्षणार्थस्य कृष्यादिवत् for गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवत्; while C. F. and J. omit रूपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामर्थ्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-. ५. B. D. E. G. I. and J. omit क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

'शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्* ॥

(या. स्मृ. १. १६६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि[1]—

'आर्धिकः[2] कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति । दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवलः—

'स्वदासो[3] नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।
ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः'॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्धसीरि-
निवेदितात्मानो भोज्यान्नाः' ।

इति ॥ २२–२३–२४ ॥

---

* पराशरोक्तानि दास-नापित-गोपालाधिकाणां विशिष्टानि लक्षणानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते । सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—
दासा गर्भ-भक्तदासादयः । गवां पालनेन यो जीवति स गोपालः । कुलमित्रम्-पितृ-पितामहादिक्रमायातं मित्रम् । अर्धसीरी कृषिफलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितः । यश्च वाङ्-मनः-काय-कर्मभिरात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्मनिवेदकः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इति ।

---

1. G. omits अपि. 2. E. G. and H. read अर्धिकः for आर्धिकः. 3. C. and F. read दासोऽपि and G. स दासो for स्वदासो.

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?॥२५॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन योऽज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥
शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥

इति । अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः । अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः । तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याम्नायो दानम् । अतः शूद्रो दानं

---

१. M. यथावर्णस्य, B. and D. या त्रिवर्णस्य and all others except H. and I. योऽज्या वर्णस्य. read याज्यवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां. ३. H. substitutes शूद्रादीनां for नटादीनां. ४. B. reads सूतकान्नादौ; while C. and F. सूतकान्ते- for सूतकान्ने. ५. G. reads उपपादयति for उपसादयति and J. उपसीदति; while C. and F. substitute अनुज्ञातुं and B. and D. अनुज्ञापितुं for अनुज्ञापयितुं.

कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत्[1]। तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्मकूर्चं श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति। तत्र किमु वक्तव्यमल्पपापेन[2] निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ॥२५-२६-२७॥

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्[3] ॥२८॥

इति। गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यच्च कुशोदके तदुभयं स्वतः पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

इति। ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूताः पञ्च गावः तासां वर्णविशेषानाह—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम्[4]।
पयश्च ताम्रवर्णाया[5] रक्ताया गृह्यते दधि[6] ॥२९॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा।

इति। विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ॥ २९ ॥

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाणविशेषमाह—

---

१. B. and D. read यच्च ब्रह्मकूर्चं पिबेत् तदितरं for पश्चात् ब्रह्मकूर्चं पिबेत्।—तदिदम्. २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्धजलादिपानिनम् for अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतम्. ३. M. reads -नाशनम् for -शोधनम्. ४. M. reads श्वेताया गोमयं हरेत् for श्वेतायाश्चैव गोमयम्. ५. G. substitutes कृष्णवर्णायाः for ताम्रवर्णायाः. ६. M. reads दधि चोच्यते for गृह्यते दधि.

मूत्रमेकपलं* दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥ ३० ॥
क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।
घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१ ॥

इति । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठम्[2] । तत्रोपरितनेन[3] पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम् । दद्यात्[4] एकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह—

'पालाशं[5] पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।
गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः[6] कर्म समाचरेत्' ॥

इति । वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—

'गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।
गोमूत्रवद् घृते ज्ञेयं[7] तदर्धं तु कुशोदकम्' ॥

---

* 'पलं सुवर्णाश्चत्वार' इत्युक्तलक्षणं पलम् ।

---

१. M. reads this and the following two lines as follows:—
गोमूत्रस्य पलं दद्याद्दध्नस्त्रिपलमुच्यते ॥ ३० ॥
आज्यस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ।
क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥.

२. J. reads अङ्गुष्ठमात्रम् for अङ्गुष्ठम्. ३. J. reads उपरिगतेन for उपरितनेन. ४. I. reads दध्यादीनि for दद्यात्, but seems to be mistake. ५. Except A. and I. others read पलाश- for पालाशं; while J. reads एकपात्रं for पद्मपत्रं and A. and I. पद्मपात्रं. ६. B. C. D. E. and F. read यथा and G. and H. तदा for ततः; while B. and D. समारभेत् for समाचरेत्. ७. B. C. D. F. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम and I. reads घृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम for घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम.

इति। एतदशक्त-बालादिविषयं द्रष्टव्यम्। प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह—

'गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम्।
क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा'॥

इति। अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत्। एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते। वैषम्यस्याल्पत्वात्॥ ३०–३१॥

गोमूत्रादीनां षण्णां[1] प्रत्येकं मन्त्रानाह—

*गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि[2]॥३२॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ[3]॥ ३३॥

इति। ऋचेतिपदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। 'तेजोसि' 'देवस्य त्वा' इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुपचरितम्। तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत्॥ ३२–३३॥

---

* गायत्री प्रसिद्धा। 'गन्धद्वारां'–(ऋ. सं. परि. ४. ४. २. ७–८) 'आप्यायस्व'–(ऋ. सं. १. ६. २२. १.), 'दधिक्राव्णो'–(ऋ. सं. ३. ७. १३.६), 'तेजोऽसि शुक्रं'–(मा. सं. ० ० ०), 'देवस्य त्वा' (मा. सं. ० ० ०), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टव्याः।

---

१. G. reads पञ्चानां for षण्णां. २. M. reads दधिक्राव्णेति वै for दधिक्राव्णस्तथा. ३. G. and J. omit स्थापयेत्.

प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ॥
एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः'।

इति ॥ ३५ ॥

अथ पानस्येतिकर्तव्यतामाह—

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥

इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः* ॥ ३६ ॥

ननु—गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात् तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते—इत्यत आह—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ।

इति । अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामानदृष्टमुखेनापि

---

* काष्ठमत्र यज्ञियम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धरणम् । प्रणवमुच्चार्य अशब्दं पिबेत् ।

---

१. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा च हुतशेषं पिबेत्, and others हुत्वा च तच्छेषं पिबेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः. २. B. and D. substitute प्रणवस्य; while G. omits अथ. H. also omits the same. ३. M. reads यथैवाग्निरिव for प्रदीप्ताग्निरिव.

विनाशयन्ति। न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन। तस्माद्ब्रह्मकूर्चेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते। ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह—

'चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्'।

इति। जाबालिरपि—

'अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति* स्मृतम्'॥

इति। देशविशेषं शातातप आह—

'नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्'॥

इति॥ ३७॥

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम्॥ ३८॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः।
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः॥३९॥

इति। वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम्। ॥ ३८-३९॥

* यत् ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिबेत्। ब्रह्मकूर्चलक्षणं पूर्वमुक्तम्।

१. I. reads ततः for इति. २. B. and D. read समारभेत् for समाचरेत्. ३. M. omits the following three lines:—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम्॥ ३८॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः।
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः॥ ३९॥.

अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. ११. २९)। अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भाजने[1] मुखनिःसृतम् ।
अपेयं तद्विजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति। जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम्। कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः। यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्धं पीत्वाऽवशेषितं तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः—

'पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित्।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः' ॥
(शं. स्मृ. १२. ४१)

इति ॥ ४० ॥

श्व-सृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-सृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः॥४१॥
नारं तु[2] कुणपं काकं विड्वराह-खरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खाड्गकं[3] तथा ॥ ४२ ॥

१. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं for नारं तु. ३. C. F. G. and I. read खड्गकं for खाड्गकं.

वैय्याघ्रमार्क्षं सैंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः।
विप्रः शुद्ध्येत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति ।

इति । कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विड्वराहादिषु सम्बन्धवाची तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथा च सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः । तस्य सुम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खाड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैय्याघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिंहस्य सम्बन्धि सैंहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूप-तटाकयोः स्नान-पाने यदि कुर्यात् तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः । एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

---

१. G. substitutes च for वा; while except A. and I. all others कपेर् for कूपे and M. reads कुणपं यदि मज्जाति for कूपे यदि निमज्जाति. २. B. and D. read अतिदुष्टस्य for अथ दुष्ट अस्य. ३. B. and D. omit वा अस्थ्यादिकं; while I. substitutes व्याघ्रादिकं वा. ४. B. and D. do not insert लुप्तो. ५. B. and D. omit पुष्टाः; while H. reads हृष्टु पुष्टाः for पुष्टाः. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः । त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः—

'मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा
ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेत् । (२) द्व्यहं राजन्यः ।
(३) एकाहं वैश्यः। (४) शूद्रो नक्तम् ।
(५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः'। (६)
(वि. स्मृ. ५४. २–६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह—

'क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।
यदि कश्चित् ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपँस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति '।।
(हा. स्मृ. २१. ३–४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्—

'क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्'।।

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह—

'सुरा भाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ।।

१. The text adds व्रतस्य after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute शुद्धौ for शुद्ध्यै. ३. H. and I. read तत्र for ततः. ४. C. and F. read -स्नेहपाने for -उदकपाने.

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्।
गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्' ॥
(य. स्मृ. ३. ४१-४२)

इति। एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम्। अकामतोऽभ्यासे* तु मनुराह—

---

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचनं—' यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्-' इत्याह। ' सुरारस-गन्धवर्जिता अपः पीत्वा '— इति कुल्लूकभट्टः।

---

१ C. and F. do not insert the following portion:—
'द्वादशाहं च पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम्।
गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्'॥
इति। एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम्। अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह—
आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः॥
इति। यत्तु विष्णूक्तम—
'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शंखपुष्पीशृतं पयः पिबेत्'।
इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम्। यत्तु शातातपेनोक्तम-
'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च'।
इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम्। तत्रैव पर्युषितोदकपानं तेनैवोक्तम्—
'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत्।
शंखपुष्पाविपक्वं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्'॥
इति। सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह—
'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाघ्राय सोमपः।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'॥
इति। स्त्र्याद्युच्छिष्टपाने हारीत आह—
'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः।
शंखपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति॥
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्'॥ इति।

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायत्र्यास्तु सहस्रं for गायत्र्यष्टसहस्रं.

'आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः' ॥
(म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' ।
(वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—

'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं
घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्—

'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्प्यवपक्वं[2] तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्' ॥
(शा. स्मृ. ९. ३१)

इति । सुरापानस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह—

'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः* ।

* सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञावशिष्टभोजी वा । सोमप इति विशेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रायश्चित्तम् । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ।

१. G. and J. read पश्चात् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पीच पक्वं, E. and H. शंखपुष्पावपक्वं. G. reads शंखपुष्पीयपक्वं, J. शंखपुष्पीच पक्वं and I. शंखपुष्पाद्विपक्वं for शंखपुष्प्यवपक्वं. ३. I. reads मुखम् for गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥
(म. स्मृ. ११. १४९)

इति । स्त्र्याद्युच्छिष्टपाने हारीत[1] आह—

'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
शङ्खपुष्पी[2]विपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्[3] ॥
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्[4]' ॥
(हा. स्मृ. ११. ४१–४२)

इति । यम[5]ः—

'शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति'* ॥
(य. स्मृ. ३. ६०)

इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

---

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रस्थितमेवोच्छिष्टं वेदितव्यम् । न भूमिष्ठम् । तस्य उच्छिष्टत्वासम्भवात् । त्र्यहं क्षीरपानेन शुद्ध्यतीति योजना ।

---

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शङ्खपुष्पाविपक्वेन. ३. G. substitutes वर्तयेत् and I. शुद्ध्यति for यापयेत् ; while B. and D. omit these two lines :—

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत् ।
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ॥ इति ।.

४. B. D. E. and H. substitute शुद्ध्यति for पावयेत् ; while G. omits the following lines :—

'कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्' ॥
इति यमः—
'शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।.

५. B. D. E. and H. omit the following portion :—

यमः—
शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।,
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥ इति ।.

ब्राह्मणेष्वेव केषुचिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य[1] तदन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।

इति । परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्व्रतमविरुद्धम् । अनभ्यासे[2]त्वीदृशान्नभोजने भरद्वाज आह—

'[3]परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ॥
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्' ।

इति ॥ ४५ ॥

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्वपचो भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह[4]—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥
दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ ।

इति । अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः किन्त्वसौ दाता[5] सह प्रतिग्रहीत्रा[6] नरकं याति ॥ ४६ ॥

---

१. C. E. F. and I. read केषाञ्चित् for केषुचित्. २. I. reads अनभ्यासेन. ३. Except A. and I. all others omit the following line:—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।.

४. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and G. read किन्त्वयमदाता for किन्त्वसौ दाता. ६. I. substitutes गृहीत्रा for प्रतिगृहीत्रा.

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत्॥४७॥
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः।
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति॥४८॥
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः।
गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः॥४९॥
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्त्तितः।

इति। परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः। तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः पराान्नभोजनपरित्यागीति यावत्। यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते। तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः। तत्रोभयं विवक्षितत्त्वात्तन्त्रेणोच्चरितम्। तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य

---

१. J. reads परान्नं for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः।
गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः॥४९॥.

३. E. and H. read गृहस्थधर्मे, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मो for गृहस्थधर्मा. ४. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः। तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः। परान्नभोजनपरित्यागीति यावत्। यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाकः.

५. H. reads वैश्वदेवार्थं for वैश्वदेवाद्यर्थं. ६. B. and D. substitute तत्र for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तत्र, but corrects in the margin अत्र; while C. E. F. and J. substitute अत्र for तत्र.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु—अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा [1]स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तम[2]ग्निमात्मनि समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ [3]वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाक[4]निवृत्तशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः [5]परपाकरतः । उभयविधपाकरहितत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

यस्तु विप्रो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाम्नायते—

'नार्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी '।
(ऋ. सं. ८. ६. २३. १.)

इति । 'ददाति परिवर्जितः'—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे ।

'ईक्षतेर्नाशब्दम् ।
(व्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

---

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा. २. I. omits अग्निम् ३. B. C. D. and G. read पाकादिकं for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -निवृत्त-. ५. J. omits परपाकरतः; while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for-विधपाकरहितत्वात्.

'त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम्'।

(पू. मी. ७. ४. १)

इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि श्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात्।

'इक्-श्तिपौ धातुनिर्देशे'

(वा. पा. ३. १९)

इत्येतत्तु वाररुचं[1] वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम्। न त्वर्थनिर्देशव्यवच्छेदकम्।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम्। तद्भोजने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। तदाहतुः शातातप-बृहस्पती—

'योऽगृहीत्वा[2] विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः।
प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति'॥

(शा. स्मृ. ३. ९१–९२)

इति। 'प्राणायामशतं कृत्वा'–इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम्। वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि[3] द्रष्टव्यम्। निन्दावचने सहपाठात्। तथा च व्यासः—

'पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः।
आदेशी[4] वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः'॥

(व्या. स्मृ. ४. ७०)

---

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वाररुचं. २. Except A. and I. all others read यो हि हित्वा for योऽगृहीत्वा. ३. I. reads भुक्त्वाऽपं. ४. G. and J. substitute अत्याशी for आदेशी.

इति । वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—

'प्रख्यापनं* प्रत्ययनं प्रेश्नपूर्वं प्रतिग्रहः ।
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः' ॥

(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७-४८-४९ ॥

ननु—उक्तरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च । तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम् । कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेरुपरन्तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसम्भवाच्च । नहि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तम् ।

' स्वधर्मरतविप्राणाम् ' ।

(प. स्मृ. ८. २)

इति तल्लक्षणात् । न च—अभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यात्—इति शङ्कनीयम् । तादृशस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वा-

* उपलभ्यते चैतद्वचनं वृद्धशौनकोक्ते ऋग्विधानेऽन्तिमाध्याये । नास्ति अस्मद्दृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु ।

१. I. reads प्रश्नपूर्वः. २. Except A. and I. all read -ख्यापनं. ३. B. and D. omit पुनरपि; while I. substitutes परिहर्तुम् for उपरन्तुम्. ४. B. and D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तम् । स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो. ५. I. reads स्वकर्मरत-. ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि; while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पाराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात्–इत्याशङ्क्याह—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः—द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे* । नच–कलौ युगे तादृशं विप्रं कञ्चिदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

* 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'–इत्ययमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिर्भवतीति पूर्वमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधिफलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्यश्रोतव्यविधिप्राप्तम्– इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पराशरस्य शास्त्रस्य, E. H. and J. पराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पाराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D. H. and I. निर्विषयत्वादित्याशंक्याह and C. and F. निर्विषयत्वमित्याशंक्याह. ३. M. substitutes च for तु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे तु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ५. M. substitutes ब्राह्मणा for ते द्विजाः. ६. B. D. and G. read युगप्रवृत्ता for युगप्रयुक्ता. ७. B. and D. read युगप्रवृत्तायाः. ८. B. D. and H. read अपहार्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात् and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit -आलस्य-. १०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदा अध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात् क्षत्रिय-वैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात् शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तच्छुश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तानाशङ्कनीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात् वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या'—इत्युक्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्? कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रं च सार्थकमिति ॥ ९० ॥

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥९१॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।

---

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same. २. I. reads अत्यन्तमनाशंकनीयत्वात् for अत्यन्तानाशंकनीयत्वात्. ३. B. D. G. and H. add तु after किं. ४. B. and D. read सम्भवाद्युभयाध्ययनाद्युपेतानां for सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां. ५. C. and F. substitute इति for इत्थम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रकाशयेत् for प्रसादयेत्.

इति । ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तम्प्रति लौकिके शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्भर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं क्षमापयेताम् । तत्र निराहारत्वं मनुराह—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।
स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. २०४)

इति । यमोऽपि—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥

(य. स्मृ. २. ६)

इति । शङ्खोऽपि—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः । (५९)
दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ।

(शां. स्मृ. १७. ५०–५१)

इति । एतदभ्यासविषयम् । ननु—

---

१. Except A. and I. all substitute ब्रह्मविद्वान् for ब्रह्मविद्वा. २. B. D. and H. substitute प्रयुञ्जते for प्रयुङ्क्ते. ३. I. reads क्षमापयेत् for क्षमापयेताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु. ६. I. reads this verse as follows :—

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥.

७. The text substitutes त्वङ्कारं for हुङ्कारं. ८. Except A. and I. all others omit एतदभ्यासविषयम्.

'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या' ।

(म. स्मृ. ११. ६८)

इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरम्। न तूक्तम्—इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५१ ॥

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादजयैर्न शरीरोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

'गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।
ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्' ॥

(बृ. स्मृ. २. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्'[२] ॥

(या. स्मृ. ३. २९२.)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ६)

---

१. I. reads रुजः समुत्पादनात्. २. H. reads द्विजः for दिनम्.

इति तदभ्यासविषयम्। पादस्पर्शादौ स एवाह—

'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा[1] तु प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥
आक्रोशमनृतं[2] कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः।
(बौ. स्मृ. ४. १. ८–९)

इति॥ ९२॥

ब्राह्मणावगुरणादौ प्रायश्चित्तमाह—

अवगूर्य[3] त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने॥९३॥
अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते[4]।

इति। अवगूर्य वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत्। भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत्। प्रहारेण रुधिरे निर्गते अति[5]-कृच्छ्रं चरेत्। अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं चरेत्। अवगूरणादेः[6] शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते। यथा च* तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

---

* अग्रिमं वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते। किंतु तैत्तिरीय-संहितायामेव। तत्किमयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृतिर्वेति न जानीमः।

---

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं. ३. I. reads अवगोरणादौ and some others अवगूरणादौ. ४. M. reads कृछ्रमन्तरशोणिते for कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते. ५. C. and F. substitute सति for अति-. ६. Except A. G. and T. all others read अवगोरणादेः for अवगूरणादेः.

'यो† ऽवगुरेत् शतेन यातयात् यो निह-[2]
नत् सहस्रेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावतः प्रस्कद्य[3] पाँसून्
संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं
न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाव-
गुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्या-
देतावता हैनसा युक्तो भवति'।
(तै. सं. २. ६. १०)

इति। गौतमोऽपि—

'अभिक्रुद्ध्यावगूरणं[4] ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम्।
(२०) निपाते[5] सहस्रम् (२१)। लोहितदर्शने
यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णीयात्[6]'। (२२)
(गौ. स्मृ. २२. २०–२२)

---

† अवगूरणादिप्रतिषेधोऽयमर्थवादः। अवगोरणं ताडनार्थं दण्डाद्युद्यमनम्। अत्र मूले (संहितायां) 'योऽपगुराते' इति पाठो वर्तते भाष्येऽपि तथैव दृश्यते। तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'योऽवगुरेत्' इत्येव पाठः। सम्प्रदायविदोऽपि 'अपगुराते' इत्येव पठन्ति तत्सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु किमत्र युक्तम्। यो ऽवगुरेत् स शतेनाब्दानां यातयेत्। नरके यातनाभाग्भवेदित्यर्थः। एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम् यो लोहितमुत्पादयेत् स तल्लोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् सङ्गृह्णीयात् तावन्त्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विंदेत इति।

---

१. The text reads योऽपगुरातै for योऽवगुरेत्. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रस्कन्द्य for प्रस्कद्य. ४. The text अभिक्रुद्धावगोरं अभिक्रुद्ध्यावगूरणं; while A. reads ऽगूरणे four ऽगूरणं. ५. A. reads निहते and all others except H. and I. read निघाते and the text निघाते for निपाते. ६. The text adds सत् to प्रस्कन्द्य; while G. reads गृण्हीयात् for संगृण्हीयात्

इति । मनुरपि—

'[1]अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु[2] ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः[3] ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
[4]कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम्' ॥
(म. स्मृ. ११· २०६–२०८)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो[5] निपातने† ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते' ॥
(या. स्मृ. ३. २९३)

इति । यमः[6]—

---

* पूर्वत्र 'ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या' (म. स्मृ. ११. ६७)– इत्यत्र यदुक्तं रुजःकरणं यच्च जातिभ्रंशकरेषु परिगणितं तत् शोणितोत्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं विकल्पनीयम् ।

† जिघांसया विप्रदण्डोद्यमे । न तु नर्मणा । निपातनं ताडनम् ।

---

१. C. and F. substitute अभिगूर्यस्त्वष्टशतं, G. अवगुरन्त्वब्दशतं, H. अवगूर्य त्वथ शतं for अवगूर्य त्वब्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृह्णाति महीतले for संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः. ४. B. D, E. and H. omit the following :—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।.

५. I. reads कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं and all others except A. read कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रं. ६. A. adds अपि after यमः.

'ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
दश[1]संख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत्' ।
(य. स्मृ. ९. ४–५)

इति । बृहस्पतिः—

'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदे ऽतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गक[2]र्त्तने' *॥
(बृ. स्मृ. १. ४३)

इति । पैठीनसिरपि—

'†त्वङ्कार-हुङ्कारावगू[3]रणे-निपातन-लोहितप्रवर्त्त-नोत्तरजयेषु प्रणिपातै[4]करात्रोपवास-कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम्' ।

इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजापतिराह—

---

* अङ्गकर्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः ।

† त्वङ्कार-हुङ्कारयोरेकादिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अवगूरण-निपातनयोः कृच्छ्राचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लोहितप्रवर्तने वादेषूत्तर-पक्षग्रहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छ्रं चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्—इत्यन्यत्र विस्तरः ।

---

१. B. and D. omit following :—

'दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ।
इति । बृहस्पतिः—
'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।.

२. B. and D. substitute अङ्गवर्तने for अङ्गकर्तने. ३. Here also some read -गोरण-. ४. I. reads प्रणिपत्यैक–.

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा[1]।
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ॥

इति। आक्रोशादौ शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं[2] चोपवासः'।

इति। समन्तुः—

'देवर्षि-गो-ब्राह्मणा-ऽऽचार्य[3]-मातृ-पितृ-नरेन्द्राणां
प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्धिरण्यं दद्यात्'।

इति ॥ ९३ ॥

'अतिकृच्छ्रं च रुधिरे' (प. स्मृ. ११. ९४ पूर्वार्धे) -इत्युक्तम्। कोऽसावतिकृच्छ्रः? -इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह—

नवाहमतिकृच्छ्री[4] स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥९४॥
त्रिरात्रमुपवासी[5] स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते।

इति। अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्त-नक्तायाचितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुञ्जीत। उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत्। सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते। एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य[6] तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति—

---

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert त्रिरात्रं. ३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्थे for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहमतिकृच्छ्रः for नवाहमतिकृच्छ्री. ५. B. C. D. and I. read उपवासः for उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतित्वेन for प्राजापत्यमुद्दिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेन.

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः[1]' ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्च्यानन्तरमाह—

'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ।

(गौ. स्मृ. २६. १८)

इति । यद्वा[2] नैरन्तर्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः—

'एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं कल्पे त्र्यहं निशि ।
अयाचितस्त्र्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्' ।

(य. स्मृ. ३. ७१–७२)

इति ॥५४॥

'अतिमानादतिक्रोधात्' (प. स्मृ. ४. १)–इत्यारभ्य 'कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते' (प. स्मृ. ११. ५४)–इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि[3] तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
दशसाहस्रमभ्यस्ता[4] गायत्री शोधनं परम् ।

इति । अयं च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः

---

१. I. reads-भोजने for-भोजनः. २. A. reads यावद् for यद्. ३. B. an D. do not insert प्रतिपदोक्त-; while H. substitutes प्रतिपादोक्त- and omits शंकितानि. ४. M. substitutes शत-for दश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि। तत्र अत्रि-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

'अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये* ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. २०९)

इति। याज्ञवल्क्यः—

'देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः' ॥

(या. स्मृ. ३.२९४)

इति। शङ्ख-लिखितावपि[3]—

'क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-प्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च'।

इति। स्मृत्यन्तरे—

---

* अनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां कर्मणां तानि अनुक्तनिष्कृतीनि। यथा चाण्डालादिप्रतिलोमवधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिर्नास्ति। तत्र शक्तिं पापं च अवेक्ष्य प्रायश्चित्तं कल्पयेत्। शक्तिः प्रायश्चित्तिनः। तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायश्चित्ती यां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्पयेत्। एवं पापस्य गुरुत्वं लघुत्वं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमनभ्यासं च अवेक्षयेत्। यतो दण्ड-प्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वमतः देशकालादिकं सर्वं विचार्य प्रायश्चित्तं देयं भवति।

---

१. We follow here A.; while B. D. and G. substitute अत्र for तत्र and A. E. I. omit अत्रि- G. and J. omit तत्र. ३. Except A. and J. all others do not insert अपि. ४. A. adds- दुष्ट -before - प्रतिग्रहेषु.

'भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति* स्थितिः'[1]॥

इति । शातातपः—

'अनुक्तेषु[2] विधिं ज्ञात्वा प्राजापत्यं[3]† समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥
(शा. स्मृ. ६. ३)

इति । उशनाः—

'यथोक्तं यत्र वा नोक्तमिह[4] पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः‡'॥
(उ. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ९९ ॥

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य[5] मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिमतः[6] ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज–वैदिकमार्गप्रवर्त्तक–परमेश्वरश्री-वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ पराशर-स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

* शिष्टैरुक्तेन प्रायश्चित्तेनानुष्ठितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः ।

† सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

‡ पातकनाशनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे । यत्र प्राजापत्यकृच्छ्रमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्भवत्येव । यत्र तन्नोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः।

---

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः. २. B. and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्ते तु for अनुक्तेषु. ३. I. reads प्रायश्चित्तं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute ऽन्योक्तम् for नोक्तम्; while B. and D. अतिपातक- for इह पातक-. ५. H. reads आभिक्ष्याभोज्यत्व-, but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्कृतिमतः.

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYAS IV.—XI.

A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâśar Sâmhita, Adhyâyâs IV—XI.

Index of Quotations, Vol. II., Part I.

१. अङ्गिराः—

२. अत्रिः–

३. अपरार्कः–

९. ईश्वरवादिनः—

१०. उपमन्युः—

११. उशनाः—

१२. ऋक्संहिता–

१३. ऋष्यशृङ्गः–

३६. धौम्यः—

३७. नारदः—

३८. नारदीयपुराणम्—

३९. न्यायः—

४०. पराशरः—

९३. बौधायनः–

६२. मन्त्रलिङ्गम्–

६३. महाभारतम्–

६७. याज्ञवल्क्यः—

७०. वाररुचं वार्तिकम्—

७१. विश्वामित्रः–

७२. विष्णुपुराणम्–

७३. विष्णुः–

७४. वृद्धपराशरः—

७५. वृद्धप्रचेताः—

७६. वृद्धवसिष्ठः—

७७. वृद्धविष्णुः—

७८. वृद्धशातातपः—

८४. शङ्खः—

८५. शातातपः—

८६. शास्त्रम्–

८७. श्रुतिः—

८८ षट्त्रिंशन्मतम्—

८९. संवर्तः—

९४. स्मृतिः—

९५. स्मृत्यन्तरम्—

१६. हारीतः—

१०. ANONYMOUS QUOTATIONS.

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of
Prof. A. V. Kâthavate and Prof. S. R. Bhandarkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0	4	0
No. II.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0	6	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I., Cantos I.—VI.	1	8	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shanker P. Pandit, M. A. ...	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshas I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S.P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler.	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M. A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.... ...	0	8	0
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of king Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			

	Rs.	a.	p.
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava : a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhâṇḍârkar, M. A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî : a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Under revision.)			
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel...	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. I. complete, Parts I., II. and III.	9	0	0
No. XIX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ...	1	0	0
No. XX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ...	1	0	0
No. XXI—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1	0	0
No. XXII.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1	0	0
No. XXIII.—Vâsishṭhadharmaśastram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambari by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. Third Edition.			
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kâthavate. (Copies not available.)			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ...	1	0	0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ...	1	0	0
No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part II.	1	0	0
No. XXX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1	0	0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr P. Peterson and Pandit Durgâprasâda. ...	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi. (Copies not available.)			
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa, by Dr. P. Peterson.	0	14	0
No. XXXIV.—The Gauḍavaho by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit.	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa-Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Ṛigveda. Edited by Dr. P. Peterson. (2nd Edition).	4	0	0

	Rs.	a.	p.
No. XXXVII.—Sârṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob.	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by the same author.	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs, by the same author.	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. G. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson.	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyaṇa...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sûtras and the various readings of the Hiraṇyakeśi-Dharmasûtra, by Dr. G. Bühler. Part I.	2	12	0
No. XLV.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda. Part I. containing the first 7 (seven) Taraṅgas... ...	3	0	0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasûtras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vâchaspati, by Mahâmahopâdhyâya Râjârâma Shâstri Boḍas.	3	4	0
No. XLVII.—Pârâśara Dharma Saṁhitâ with the Commentary of Sâyaṇa Mâdhavâchârya ; Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vâman Shâstri Islâmpurkar ...	4	4	0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4	0	0
No. XLIX.—Nyâyakośa, 2nd Edition, Edited by Mahâmahopâdhyâya Bhîmâchârya Zaḷkîkar.	12	0	0
No. L.—Apastamba Dharmasûtra, Part II. Edited by Dr. G. Bühler.	2	4	0
No. LI.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda, Vol. II. Taraṅga VIII.	2	8	0
No. LII.—Mṛichchhakaṭika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole. ...	3	8	0
No. LIII.—Navasâhasâṅkacharita, Part I. Edited by Pandit Vâman Shâstri Islâmpurkar.	3	4	0
No. LIV.—Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol III. Edited by Dr. P. Peterson.	2	4	0
No. LV.—Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, Edited with the author's Dîpikâ and Govardhana's Nyâya-Bodhinî and Critical and Explanatory Notes, by the late Rao Bahadur Y. V. Athalye.	3	4	0
No. LVI.—Bhaṭṭi Kâvya, Vol. I. Edited by Mr. Kamalâshankar P. Trivedi.	9	0	0
No. LVII.—Do. Vol. II. Edited by do.	6	0	0
No. LVIII.—A second selection of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0